

NÜSŞA

YIL: IV
SAYI: 13
BAHAR 2004

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ORIENTAL STUDIES

İbrahim Ethem Polat

Arap Edebiyatı Penceresinden Orta Çağda Haçlı Seferlerine Karşı Türklerin
Mücadeleleri

Dursun Hazer

Suriyeli Edip Abdu's-Selâm el-'Uceylî'de Hummâ Tasviri

Huseyn Cum'a/Çeviren: Musa Yıldız

Ürdün ve Filistin'de Öykü Sanatının Tohumları

Fahrettin Coşkuner

Gazneliler Döneminde Nesir

İbrahim Kunt

Hazîni'nin Farsça Dîvânı

Ziyâuddin Seccâdi/Çeviren: Yakup Şafak

Mevlânâ'nın Şiirlerinde İz Bırakan veya Onunla Görüşen İranlı Şairler

Selma Benli

İlk Dönem Urdu Edebiyatı'na Genel Bir Bakış

Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddinî/Çeviren: Altan Çetin

Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz

ISSN 1303-0752

Fiyatı: 7.500.000 TL (KDV dahil)

Nüsha

Şarkiyat Araştırmaları Dergisi
Journal of Oriental Studies

Yıl/Volume: IV, Sayı/Issue: 13, Bahar/Spring 2004

Nüsha

Yıl: 4, Sayı: 13, Bahar 2004
Üç Ayda Bir Yayınlanır Hakemli Dergi

Oku A.Ş. Adına Sahibi
ve Yazı İşleri Müdürü
(Owner and Managing Editor)
Fatih Altunbaş

Yayın Kurulu (Editorial Board)
Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç
Doç. Dr. Derya Örs
Doç. Dr. Musa Yıldız

Danışma Kurulu (Advisory Board)
Prof. Dr. Bedrettin Aytaç (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Mehmet Çakır (19 Mayıs Ü.)
Prof. Dr. Recep Dikici (Selçuk Ü.)
Prof. Dr. Rahmi Er (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Mehmet Kanar (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Ünal Karaarslan (18 Mart Ü.)
Prof. Dr. Mustafa Kılıçlı (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Mürsel Öztürk (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Kâzım Sarıkavak (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Faruk Toprak (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Süleyman Tülüçü (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Nevzat H. Yanık (Atatürk Ü.)
Prof. Dr. Azmi Yüksel (Gazi Ü.)
Doç. Dr. Mustafa Çiçekler (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Hasan Çiftçi (Atatürk Ü.)
Doç. Dr. Ali Güzelyüz (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Halil Tokar (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Hüseyin Yazıcı (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Nimet Yıldırım (Atatürk Ü.)

Redaksiyon:
Hasan Almaz
Muhammet Hekimoğlu
İbrahim Ethem Polat
Kemal Tuzcu

Yönetim yeri:
Onurlu Sk. No: 27
II. Kalaba-Keçiören-Ankara

İrtibat (Correspondence Adress)
P.K. 147,
06442 Yenışehir-Ankara-Türkiye
Telefon: (312) 3605000
E-Posta: akademiknusha@hotmail.com

Yıllık Abone Bedeli
(Annual Subscription Rates)
Kişiler (for individuals):
Yurt İçi : 25.000.000 TL
Yurt Dışı (abroad): 40 \$
Kurumlar (for institutions):
Yurt İçi: 40.000.000 TL
Yurt Dışı (abroad): 70 \$

Abonelik için
Banka hesap no:
Türkiye İş Bankası Ankara Necatibey
Şubesi, 0572347 (Hicabi Kırlangıç adına)
Posta çeki no:
Hicabi Kırlangıç, 1001965

Baskı: Bizim Büro Ltd. Şti
Tel: 0312 2299928

I S S N 1 3 0 3 - 0 7 5 2

A N K A R A 2 0 0 4

İÇİNDEKİLER

❑ İbrahim Ethem Polat

Arap Edebiyatı Penceresinden Orta Çağda Haçlı Seferlerine Karşı Türklerin Mücadeleleri7

❑ Dursun Hazer

Suriyeli Edip Abdu's-Selâm el-'Uceylî'de Hummâ Tasviri23

❑ Huseyn Cum'a/Çeviren: Musa Yıldız

Ürdün ve Filistin'de Öykü Sanatının Tohumları33

❑ Fahrettin Coşkuner

Gazneliler Döneminde Nesir45

❑ İbrahim Kunt

Hazîni'nin Farsça Dîvânı55

❑ Ziyâuddin Seccâdi/Çeviren: Yakup Şafak

Mevlânâ'nın Şiirlerinde İz Bırakan veya Onunla Görüşen İranlı Şairler 71

❑ Selma Benli

İlk Dönem Urdu Edebiyatı'na Genel Bir Bakış91

❑ Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddinî/Çeviren: Altan Çetin

Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz107

❑ İbrahim Ethem Polat

Tarih El Kitabı (Selçuklular'dan Bugüne) (Tanıtım).....117

❑ Mehmet Şirin Çıkar

Temmam Hassan'ın "El-Beyân fî Revâ'i'l-Kurân" Adlı Eseri (Tanıtım)119

❑ Musa Yıldız

Fazıl Bayat'ın Dirâsât fî Târîhi'l-'Arab fî'l-Ahdi'l-Usmânî Adlı Eseri (Tanıtım)121

CONTENTS

❑ İbrahim Ethem Polat

The Struggle of the Turks Against The Crusades from the Window of the Arabic Literature in the Middle Ages7

❑ Dursun Hazer

The Description of Humma by Syrian Writer al-Ujayli23

❑ Huseyn Cum'a/Çeviren: Musa Yıldız

The Seeds of Short Story in Jordan and Palestine33

❑ Fahrettin Coşkuner

Prose in the Ghaznavid Period45

❑ İbrahim Kunt

Hazini and His Persian Diwan55

❑ Ziyâuddin Seccâdî/Çeviren: Yakup Şafak

The Iranian Poets who Effected His Poetry or Meet with Mavlana ...71

❑ Selma Benli

An Introduction to Urdu Literature91

❑ Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddinî/Çeviren: Altan Çetin

Tabriz in the Period of Grand Saljuks and Their Successors107

❑ İbrahim Ethem Polat

The Handbook of History (From Saljukids up Today)117

❑ Mehmet Şirin Çıkar

Al-Bayan fi Ravai'il-Koran of Tammam Hassan.....119

❑ Musa Yıldız

Dirâsât fi Târîh al-'Arab fi al-Ahd al-Usmânî of Fazıl Bayat121

SUNUŞ

Dördüncü yılımızın ikinci sayısıyla bir kez daha siz değerli okuyucularımıza ulaşmanın mutluluğunu ve heyecanını duyarak en içten selamlarımızı ve sevgilerimizi sunuyoruz.

Nüsha dergisi yayın dünyasına girdiği günden beri ağır ve emin adımlarla yoluna devam etmekte ve belirlediği çizgide ilerlemeye çalışmaktadır. Her sunuş yazısında, ne denli kısıtlı imkanlarla ama aynı ölçüde büyük fedakarlıklarla çıktığımızı tekrar etmekten yorulmadık, yorulmayacağız. Dergimizi bağımsız bir yayın organı olarak ayakta tutmak için dört yıldır verdiğimiz mücadele, Türkiye’de sosyal bilimler alanında çalışmanın ve yayın yapmanın ne kadar zor, külfetli ve netameli bir iş olduğunu bizlere açıkça gösterdi.

Bu vesileyle yazarlarımızın, yayın ilkelerimizi ve derginin sonundaki duyuruları titizlikle okumalarını bir kez daha temenni ediyor, bundan böyle yayın ilkelerimize uymayan, özellikle Türkçe-İngilizce özetleri gönderilmemiş olan ve 20 sayfayı aşan yazıları değerlendirmeye alamayacağımızı önemle belirtmek istiyoruz.

Bir sonraki sayıda görüşmek umuduyla...

Nüsha

YAYIN İLKELERİ

1- Nüsha, şarkiyat alanında uluslar arası çapta yayın yapan ve üç ayda bir olmak üzere yılda dört sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.

2- Derginin amacı, şarkiyat alanında bilimsel bir platform oluşturmaktır.

3- Dergiye, şarkiyat alanında yazılmış makale, yazma eser tahkik ve tanıtımı, bilimsel eleştiri ve kitap tanıtımı ile çeviri makale gönderilebilir. Makaleler e-posta yoluyla gönderilmedikleri takdirde makalelerin ekinde makalenin kaydedildiği bir disket bulunmalıdır. **E-posta yoluyla gönderilen ve içinde Arapça, Farsça, Urduca ve Osmanlı Türkçesi metin bulunan yazıların mutlaka bir çıktısı dergimize ulaştırılmalıdır.** Yazarlar, e-posta adreslerini bildirmelidirler.

4- Yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar, yayın kurulunun konu, içerik, sunuş biçimi ve bilimsel ölçütlere uyma çerçevesinde yaptıkları incelemelerden sonra yayımlanmaya değer buldukları takdirde bilimsel açıdan incelenmek üzere ilgili alandaki bilimsel çalışmalarıyla tanınan iki hakeme gönderilir. Hakeme gönderilen çalışmaların yazarları gizli tutulur. Ayrıca hakem raporları gizlidir. Raporlardan birinin olumsuz olması durumunda yayın kurulu çalışma yayın programından çıkarır ya da yeni bir hakeme daha gönderir ve bu hakemin raporunun sonucunu sonukatte alır. Raporlar dergi tarafından beş yıl süreyle saklanır.

5- **Dergimize gönderilen çalışmalar, yayımlansın ya da yayımlanmasın, yazarlarına iade edilmez.**

6- **Yayımlanan çalışmaların sorumluluğu yazarlarına aittir.**

7- Derginin yayın dili Türkçedir. Ancak editörler kurulunun kararıyla, yayımlanan çalışmaların toplamının üçte birini geçmeyecek ölçüde İngilizce makaleler de yayımlanabilir. Ayrıca 20 sayfayı geçmeyen Arapça ya da Farsça yazma eser metinleri de yayımlanabilir.

8- Kitap tanıtımı dışındaki çalışmalara her biri en az 50, en fazla 100 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özet (summary) ve anahtar kelimeler (keywords) ile makalenin İngilizce başlığı eklenmelidir.

9- Çalışmalar, PC bilgisayarda A4 kağıdı boyutunda “word belgesi” olarak yazılmalıdır (kenar boşlukları dört yandan 2,5 cm, 12 punto Times New Roman ve 1,5 satır arayla) ve 20 sayfayı aşmamalıdır.

10- Çalışmalarda çizim, şekil ya da harita yer alacaksa bunlar, dergi boyutuna uygun biçimde metinden ayrı olarak aydıngere ya da yüksek gramajlı beyaz kağıda belirgin çizgilerle çizilmeli, ayrıca numarası ve metin içindeki yeri belirtilmelidir. **Yukarıda belirtilen boyutlarda hazırlanmayan tablo ve çizim barındıran makaleler işleme konulmayacaktır.**

11- Çalışmalarda kullanılan notlar son not şeklinde düzenlenmeli, bu son notlarda kitap adları italik, makale adları düz karakterle tırnak içinde yazılmalıdır. Son notta kullanılan metin kitap ise şu sıra takip edilmelidir: Yazarın adı soyadı, *kitap adı*, basım yeri ve yılı, cilt, sayfa. Son notta kullanılan metin makale ise sıralama şu şekilde olmalıdır: Yazar adı ve soyadı, “makale adı”, süreli yayın ya da makalenin yer aldığı kitap vs., cilt veya yıl, sayı (basım tarihi), sayfa.

**ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI
SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ**

İbrahim Ethem Polat*

Özet: Bu makalede, 1096-1291 yılları arasında Müslüman Doğu'ya Batı dünyasının kutsal bir savaş imajıyla düzenlediği Haçlı Seferleri adı verilen saldırılara karşı bölgede yönetimi ellerinde bulunduran Türk Devletlerinin ve onların yöneticilerinin Frenklere karşı vermiş oldukları mücadelelerin Arap edebiyatına yansımaları ele alınmıştır. Türkler, yaklaşık iki yüzyıl süren bu saldırılara karşı kesintisiz mücadeleye devam etmişlerdir. Onların Frenklere karşı ortaya koydukları mücadeleler, Arap edebiyatında özellikle de şiirlerde de bolca işlenmiştir. Döneme çağdaş olan Arap şairler, bu mücadelelerde Türk sultan ve emirlerinin yanında yer alarak onların zaferlerini şiirlerinde överken Türkleri İslâm toplumuna ideal mücahit ve lider olarak takdim etmişlerdir. Arap edebiyatçılarının bu destekleri, Türklerin savaşçı vasıfları ve yetenekleri yanında halkın desteğini de kazanarak zafere giden yolda yönettikleri halklarla bütünleşmelerini sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Haçlı Seferleri, Türkler, Arap Edebiyatı, Şiir.

**The Struggle of the Turks Against The Crusades from the Window of
The Arabic Literature in the Middle Ages**

Summary: In this study, The Crusades (1096-1291) which are organized by the Western world against the Muslim East under the name of "Holy War", fight of the Turkic states –Turk Rulers- against the Franks and the reflection of this actions to the Arab literature was studied. Turks fought against these attacks continuously that went on about two hundred years. Their struggle against Franks had been abundantly studied in Arabic literature, especially in poetry. Poets of the period, taking sides with Turkish sultans and amirs, praised their victories in their poems, while presenting the Turks as ideal fighters and leaders for the Islamic faith to the Islamic society. This support by Arab writers and poets made it possible for Turks to be able to get united with the people they led on the way to victory besides their combatant characteristics and abilities.

Keywords: Crusades, Turks, Arabic literature, Poem

* Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞ'DA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

Dünya coğrafyasında Doğu-Batı ifadeleriyle adlandırılan topraklar, insanlık tarihi boyunca çeşitli zaman dilimlerinde tekrarlanan bir sürtüşmeye de neden olmuştur. Orta Çağ'a gelindiğinde bu uzun süreli mücadelenin en kapsamlı dönemini oluşturan, araştırmacı ve tarihçilerin çeşitli dinî, siyasî, iktisadî nedenlere dayandırdığı Haçlı Seferleri hareketi gerçekleşmiştir.

Haçlı Seferlerinin siyasî nedenini, Türkler'in ilerleyişini durdurmak oluştururken, Avrupa'nın ekonomik çalkantıları ve Doğu'nun zenginliğini ele geçirme planları iktisadî hedef olmuştur. Bu ana nedenlerin arkasına gizlenen ve saldırıların itici gücü olan dinî neden ise; Batı dünyasının başta Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğunu kabul ettikleri Kudüs şehri olmak üzere "*kutsal toprakları kurtarmak*" sloganıyla oluşturulmuştur¹. Haçlı Seferlerinin yayıldığı alan günümüz Ortadoğu coğrafyasını oluşturan bölgenin büyük bir kısmıdır. Arap tarihçi ve coğrafyacıları eserlerinde saldırı alanını "Bilâdu'ş-Şâm"² olarak adlandırmaktadırlar.

Haçlı Seferleri, İslâm İmparatorluğunun Bağdat'ta Abbasî, Mısır'da Fatımî ve İspanya'da (Endülüs) Emevî hilafeti olarak üçe bölündüğü ve özellikle Abbasî ve Fatımî halifeliklerinin birbirleriyle sürekli bir çekişme halinde oldukları dönemde gerçekleşmiştir. Müslüman Doğu'da İslâm'ın temsilcisi olma iddiasındaki her iki halifelik de bu saldırılara karşı bir birlik oluşturamamış ve Frenklere karşı mücadelede ortak hareket edememişlerdir.

Yaklaşık iki yüzyıllık bir süreçte, 1096-1291 yılları arasında Doğu'ya sekiz Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Bu zaman diliminde, ilk Haçlı Seferlerinde (1096-1099) Urfa, Antakya, Kudüs ve Trablus'ta birer Haçlı Kontluğu kurulmuştur. İmadeddin Zengî'nin 1144 yılında Urfa'yı Haçlılardan geri alarak Urfa Haçlı kontluğuna son vermesi sebebiyle ikinci Haçlı Seferleri (1147-1148) düzenlenmiştir. 1187 yılında Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü fethi ve Kudüs'de bulunan Haçlı Krallığının da ortadan kaldırması üçüncü Haçlı Seferine (1189-1192) yol açmıştır. Dördüncü Haçlı Seferi (1203-1204) sonunda da hedeften sapan Frenkler, Bizans'a saldırarak İstanbul'da 1204 yılında bir Latin devleti kurmuşlardır³. 1217'de Papa İnnocent'in organizasyonu ile gerçekleşen beşinci (1218-1229) ve altıncı seferlere (1228-1229) Eyyübîler başarı ile karşı koymuştur. 1248-1252 yıllarında gerçekleşen yedinci ve 1270 yılında ki sekizinci sefere karşı başta Sultan Baybars olmak üzere Memlükler mücadele vermiş, nihayet Şam sahillerindeki son Haçlıları da 1291 yılında Memlük sultanı el-Eşref Halil Akka'da⁴ yenilgiye uğratarak ortadan kaldırmıştır.

Haçlı Seferlerine karşı bölgede gücü ve yönetimi ellerinde bulunduran Türk Devletleri ve onlara bağlı emirlikler en büyük mücadeleleri vermişlerdir. Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın (1092-1107) Anadolu toprakları üzerinde Frenklere karşı verdiği mücadeleler, sadece Türk-İslâm âleminde değil, Haçlılar tarafından da takdir edilmiştir. Eskişehir (Dorylaion) muharebesine şahit olan bir Haçlı yazarı "*Türklerin metânet, kahramanlık ve savaş kabiliyetlerini kim tasvir edebilir*" sözleriyle bu gerçeği tespit etmiştir⁵.

İBRAHİM ETHEM POLAT

Frenklere karşı savaş meydanlarında kılıç sallayan Türk sultan, emir ve komutanlarının üstün başarıları, Arap edebiyatında da yankısını bulmuştur. Dönemin önde gelen Arap edebiyatçıları Türkleri manzum ve mensür eserlerinde İslâm'ın kılıcı ve Müslüman halkların koruyucusu olarak takdim etmişlerdir. Haçlı Seferleri dönemine çağdaş olan ve bir çoğu bu savaşlara katılmış veya bizzat gözlemlemiş olan edebiyatçıların dile getirdikleri övgüler, halkın da pek çok savaşta gönüllü asker olarak yer almasını sağlamıştır. Biz bu çalışmamızda, yaklaşık iki yüzyıllık zaman diliminde Türklerin gerçekleştirdiği sayısız zaferin arasından seçtiğimiz bazı önemli başarıların Arap edebiyatına yansımaları, Tarihi kronoloji içerisinde sunmaya çalışacağız.

513/1119 yılında Mardin Artuklularının emiri İlgazi, Haleb'e hakim olduktan sonra Haleb'i sürekli tehdit eden Antakya Haçlı prensi Roger de Salerno'ya karşı Bitlis ve Erzen emiri Toganarslan, Munkızî emiri Usâme ile birlikte saldırıya geçmiş Tellu İfrîn'de yapılan çarpışmada onları büyük bir bozguna uğratmıştır. Bu savaşta Prens Roger de öldürülmüştür⁶. Bağdat'ta bulunan Abbasi halifesi el-Mustansır Billâh, İlgazi'ye bu başarısı sebebiyle bir tebrikname ile hil'at göndermiştir⁷ Halebli tarihçi el-Azimî, eserinde 513/1119 yılı olaylarında değindiği bu zafere kendisi de şu övgüyü kaleme almıştır:

أَلَا أَبْلَغُ طَعَاةَ الشَّرِكِ أَتَاكَ أَحَدٌ
وَأَنَّهُمْ لَمْ يَنْجُ مِنْهُمْ مُخَيَّرٌ
بِأَزَانِنَا مِنْهُمْ عَلَيْهَا فَرَايِدٌ
بِخَيْثُ أَحَاطَتْهُمْ لَدَيْكَ الْمَصَائِدُ

Şirk koşan azgın adamlara, onlardan intikamımızı tek tek alacağımızı bildir!

Senin kurduğun tuzaklarla kuşatılınca onlardan bir haberci bile kurtulamadı.

el-Azimî'nin bir diğer övgüsü, 527/1132-33 yılında Haçlılara karşı bir çok başarılı mücadeleler gerçekleştiren Türk komutanlarından Seyfüddin Savar⁹ hakkındadır. Tellu Bâşir civarında Frenklere büyük bir bozguna uğratanca, “Başı şöyle olan bir kasideyle onu övdüm” diyerek şu beyti sunmaktadır:

تَعَلَّدَ النَّصْرُ وَاشْدَدُّ خَلْفَكَ الْعَدَبُ
لَا يَرْجِعُ عَنِ اللَّهِ فِي شَيْءٍ وَهَمْنَا

Allah'ın yardımını kılıç kuşanır gibi kuşan! Güzel ve tatlı nimetleri azık olarak sırtına bağla! Zira Allah, herhangi bir şeyi ihsan edince artık ondan bir daha dönmez.

Haçlı Seferleri döneminde yaşamış ve Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki en büyük savaşlara tanıklık etmiş olan İbn Kayserânî¹¹ kendisinde derin izler bırakan bu savaşları ve onun başarılı kahramanlarını pek çok kasidesinde dile getirmiştir. 523/1129 yılında Dimaşk Hakimi Tacu'l-Mulûk Börî (ö.526/1132) Dimaşk yakınında Frenklere hezimete uğratanca¹² İbn Kayserânî

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

“hak sevinçli, kılıçlar gülümseme de”, sözleriyle başlayan şiirinde mutluluğunu ifade etmekte, Börî'nin halkı esaretten kurtarışını şu beyitleriyle övmektedir:

فَدَّتْ الْجِيَادَ وَحَصَّنَتْ الْبِلَادَ وَأَمَّ
وَجُمْتُ بِالْحَيْلِ مِنْ أَقْصَى مُرَابِطِهِ
نَتَّ الْعِبَادَ فَأَنْتَ الْحَيْلُ وَالْحُرْمُ
كَالْذَّلِيلِ تَأْتَهُمُ الدُّنْيَا لَهُ ظَلَمٌ

Atlari sürdün, ülkeyi sağlama aldın, insanları güvende kıldın, sen dilediğini yapmakta özgürsün.

Atalarınla en uzak yerlerden çıkıp geldin. Onların beline zincir dolayarak, en güzel tedbirleri aldın.

Karanlığıyla dünyayı yutan gece gibi müşrikler bizi kuşattığında, bizi aydınlığa çıkardın.

Haçlı seferlerine karşı ilk planlı ve kapsamlı mücadeleleri başlatan kişi Zengîler hanedanının kurucusu İmadeddin Zengî olmuştur. 521/1127 yılında Atabeg ünvanıyla Musul ve Halep'e hakim olduğu esnada Haçlılar, Suriye'de bütün Akdeniz sahilini ve limanları kendi denetimleri altına almışlardı¹⁴. Frenklere karşı verdiği mücadeleler sonucu Müslümanların moralini yükseltmiş, halk tarafından Frenklere karşı ortaya çıkan bir İslâm mücahidi olarak algılanmıştır. Yönetimi altındaki halklara adil davranışı sebebiyle de ayrı bir sevgi kazanmıştır. Zengî'nin bu yönünü Brockelmann, “vazifeşinas ve mükemmel bir yönetici” olarak tarif etmiştir¹⁵.

532/1137-38 yılında Bizans İmparatoru¹⁶, Haçlıların İmadeddin Zengî'ye karşı yardım isteklerini yerine getirmek amacıyla Kostantiniyye'den oldukça kalabalık Rum ve Frenk askerlerinden oluşan bir orduyla hareket etmiştir. İmparator, Halep yakınlarındaki Buza'a'yı zorlu bir muhasara sonucunda eman ile teslim almış, şehre girdikten sonra sözünü tutmayarak halkı katletmiştir. İlerleyişine devam ederek Şeyzer kalesini de muhasara altına almıştır. İmadeddin Zengî'nin üzerlerine hareketi karşısında korkuya kapılarak yirmi dört günlük muhasaranın ardından muhasara aletlerini ve mancınıklarını geride bırakarak ordusuyla birlikte çareyi kaçmakta bulmuştur¹⁷.

İmadeddin Zengî'nin bu büyük başarısı üzerine Hama doğumlu ve yaşadığı dönemin önemli şairlerinden biri olan İbn Kuseym el-Hamevî¹⁸ onu öven bir kaside kaleme almıştır. Şiirinde, İmadeddin Zengî'nin Frenklere karşı mücadele de azim ve gayretini överek savaşlarda düşmanlarının bu azim karşısında mahvoluşlarını dile getirmiştir:

بِعَزْمِكَ أَيُّهَا الْمَلِكُ الْعَظِيمُ
أَلَمْ تَرَ أَنَّ كَلْبَ الثَّوَمِ لَمَّا
تَدْبَلُ لَكَ الصَّعَابَ وَتَسْتَقِيمُ
تَبَيَّنَ أَنَّكَ الْمَلِكُ الرَّحِيمُ
فَجَاءَ يُطَبِّقُ الْقَلَوَاتِ خَيْلًا
كَأَنَّ الْجَحْفَلَ اللَّيْلَ الْبَهِيمُ
وَأَنْصَرَ فِي الْمِحَاضَةِ مِنْكَ جَيْشًا
فَأَخْرَجَ لَا يَسِيرُ وَلَا يُعِيمُ

*Ey yüce kral senin azminle karşılaştığın zorluklar kolaylaşıp boyun eğdi.
Görmedin mi Rum köpeği senin merhametli bir kral olduğunu anlayınca
zifiri karanlık bir gece gibi olan büyük bir orduyla çölleri atlarla aşıp geldi.
Çölde senin ordunu görüp donakaldı. Ne kalabiliyor, ne kaçabiliyordu.
Yaşamak istedi ve kaçtı gitti. Onun ölümden başka yakın dostu yoktur.*

İmadeddin Zengî, 534/1139-1140 yılında Frenklerin üzerinden sürekli olarak Hama ve Halep üzerine saldırılar düzenleyerek Müslüman ahalinin mallarına ve canlarına büyük zararlar verdikleri Haçlıların en önemli kalelerinden biri olan Barîn kalesine saldırıya geçmiştir. Frenkler'in büyük mukavemetine rağmen burayı ele geçirmiş, daha sonra da Ma'arra ve Kefertâb üzerine yürüyerek civarın en büyük yerleşim birimlerinden olan bu beldeleri de fethetmiştir²⁰. Onun bu üstün başarıları üzerine İbn Kayserânî, Frenkleri Zengî'nin gücü hakkında uyararak adeta onlara korku salmaya çalışmıştır. Frenklerin hezimetini vassfeden, Zengî'nin de başarısını öven şiiri şu şekildedir:

<p>وَهِيَ الصَّوَارِمُ لَا تُبْتَعَى وَلَا تُتَدَّرُ مِنْ خَيْلِهِ النَّصْرُ لَا بَانَ جُنْدُهُ الْقَدَرُ فِي مَأَزِقٍ مِنْ سَنَاءِ يَبْتَرِقُ الْبَصْرُ وَالْمَوْتُ لَا مَلْحَأُ مِنْهُ يَخَافُ وَالْكُفْرُ لَا عَيْنٌ وَلَا أَكْرُ فَالْقَوْمُ إِنْ نَفَرُوا أَلْوَى بِهِمْ نَفَرُ أَوْ طَارَدُوا طَرَدُوا أَوْ حَاصِرُوا حُصِرُوا وَمَنْ هُنَالِكَ فَيَلِ الصَّارِمِ الدَّكْرُ</p>	<p>حَدَارٍ مِمَّا وَأَقَى يَنْفَعُ الْحَدَرُ وَأَنْ يَنْجُو مُلُوكُ الشَّرِكِ مِنْ مَلِكٍ حَتَّى إِذَا مَا عَمَادُ الدِّينِ أُرْهَقَهُمْ وَلَوْ تَضَيَّقُوا لَهُمْ دَرْعًا مَسَالِكُهُمْ وَأَصْبَحَ الدِّينُ لِأَعْيُنًا وَلَا أَكْرًا فَلَا تَخَفُ بَعْدَهَا الْإِفْرِيخُ قَاطِبَةً إِنْ قَاتَلُوا فُتِلُوا أَوْ حَارَبُوا حُرِبُوا وَالسَّيْفُ مُفْتَرَعٌ أَبْكَارَ أَنْفُسِهِمْ</p>
---	--

Sakin bizden ama sakınman neye yarar? Öyle kılıçlar vardır ki, geriye bir şey bırakmaz!

Şirkin kralı atlarının zafer kazandırdığı, dahası ordusunun kaderi belirlediği bir kraldan nasıl kurtulur.

Işığından gözlerin kamaştığı bir geçitte İmadeddin onları takatsiz bıraktığında,

Arkalarına bile bakmadan kaçıp gittiler. Ölümden kaçıp sığınacak bir yer yok.

Küfürün ne kendisi ne de izi kaldı. Din de ne küfürden ne de bıraktığı izden korkacak değil.

Artık Frenklerden hiç korkma! Topluluk kaçsa bile bir grup asker onları yakalar,

O Frenkler ki savaştıklarında öldürülür, kovalandıklarında defedilir, kuşatıldıklarında mahsur bırakılırlar.

Kılıçlar da onların bekâretini giderir, bu yüzden kılıca erkek adı verilir.

6 Cemaziyühahir 539/4 (Aralık 1144) tarihinde Hıristiyanlar için oldukça

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

kutsal ve önemli olan Beytu'l-Makdis, Antakya, Roma, Kostantiniyye'den sonra değerli olan Urfa'nın (Ruha) fethi Müslümanlar arasında çok büyük bir sevince neden olmuştur. Zengî, yirmi sekiz günlük bir muhasaranın ardından Urfa'yı fethetmiştir²². Abbasî Halifesi el-Muktefi Billâh, bu başarısından dolayı “Zeynu'l-İslâm”, “el-Meliku'l-Mansûr”, “Nasîru'l-Emîri'l-Mu'minin” unvanlarıyla şereflendirmiştir²³.

Urfa'nın fethi İslâm aleminde büyük bir sevinç yaratmış, İslâm tarihçileri eserlerinde konuya geniş yer vermişler, olayı eserlerinde Müslümanların duygularına tercüman olacak şekilde anlatmışlardır. Şairler de bu büyük fethi müjdelemek, tebrik etmek amacıyla İmadeddin Zengî'ye birbiri ardınca övgüler kaleme almışlardır. Urfa'nın İmadeddin Zengî tarafından ele geçirilmesi münasebetiyle, Şam'ın önde gelen şairlerinden İbn Münîr et-Trâblusî²⁴ yazdığı övgü şiirinde; Haçlı ordusunun büyük bir hezime uğratıldığı savaşta Frenklerin Zengî'nin askerlerinin kılıçlarına yem olduğunu, liderleri Joscelin'in sayıca kumlardan daha çok adamları olmasına rağmen savaştan firar ederek kaçışını büyük bir ayıplama ile şu şekilde tasvir etmiştir:

مِل	لَيْفُضْلُ أَضْعَافًا كَثِيرًا عَنِ الرَّ	أَتَاكَ بِمِثْلِ الرُّومِ حَشْدًا وَإِنَّهُ
	تَصَلُّكَ قُلُوبَ الْعَاشِقِينَ بِمَا يُسَلِّي	فَقَاتَلْتَهُ بِاللَّهِ ثُمَّ يَعْزَمُ
25	إِذَا رَدَّ عُنْتَهُ مَغْنَمَ الْمَالِ وَالْأَهْلِ	فَطَارَ وَخَجِرَ الْمَغْتَمِّينَ ذِمَاؤُهُ

Rum ordusu gibi, senin ordunun iki katı olan ve kum gibi kalabalık bir orduyla sana ulaştı.

Allah'ın yardımı ve sevenlerinin kalplerine teselli veren azminle onunla savaştın

Zoru görünce kaçıp gitti. Kendisinden malı ve sahip oldukları ganimet olarak alınınca yağmacıların en büyük ganimeti son nefesidir.

Haçlı Seferleri'ne karşı en büyük mücadeleleri veren bir diğer Türk sultanı da İmadeddin Zengî'nin oğlu Nureddin Mahmud Zengî'dir. 17 Şevvâl 511/11 (Şubat 1118) tarihinde Halep'te doğmuştur²⁶. Üstün başarı ve çalışmalarıyla halkının ve Arap şairlerinin gönlünde taht kurmuştur. Şairler, Haçlılara karşı verdiği mücadeleleri ve İslâm birliğini sağlamada ki gayretlerini adeta birbirleriyle yarışırca şairlerinde ölümsüzleştirmeye çalışmışlardır. “Arap ve İslâm Aleminin Birleştiricisi” unvanıyla da anılan Nûreddin'in devletini de Arap tarihçileri ve edebiyatçıları “ed-Devletu'n-Nûriyye” olarak adlandırmışlardır²⁷. Frenklerin ellerine düşen Kudüs'ü kurtarmayı kendisine en büyük gaye edinmesinin yanı sıra İstanbul'u da (Kostantiniyye) fethetmek istemekteydi. Bu konuda ki azim ve isteğini halife yazdığı bir mektupta açıkça şu şekilde dile getirmiştir:

“İstanbul ve Kudüs, yarış meydanında fetih gayesine yönelmiş bekleyip durmaktadır. Her ikisi de kapkaranlık bir gecenin yalnızlığında arkadaşlık sabahının bekleyişi içerisindedirler. Şanı yüce olan Allah, lütfü keremi sayesinde bu iki fethin de meyvelerinin koparılma zamanını Müslümanlara yaklaştırır ve bu hizmetçi kulunu da halifenin hoşnutluklarını kazanmak için mu-

*vaffak kılar*²⁸. ”

İmadeddin Zengî'nin ölümünün ardından, 541/1146-47 yılında Tell Bâşir ve civarını elinde bulunduran daha önce de Urfa kontu olan Joscelin, Urfa halkı ve şehirdeki Ermenilerle anlaşarak Urfa'daki Müslümanlara karşı isyana teşvik etme konusunda yerli halkla anlaşmış ve bunu gerçekleştirerek Urfa'yı zapt etmiştir. Bu durumu haber alan Nureddin Mahmud Zengî derhal Urfa üzerine harekete geçmiş, Nureddin Mahmud Zengî'nin gelişini haber alan Joscelin kaçmış, Nureddin Mahmud Zengî şehri tekrar geri alarak babasının emaneti olan Urfa'ya hakim olmuştur²⁹.

Urfa'nın bir oldu bittiye getirilerek kaybedilmesine engel olan Nureddin Mahmud Zengî, Müslüman halkın gönlünde babasının yokluğunu aratmaya-çağına dair sağlam bir güven oluşturmuş, onun bu zaferini dönemin Arap şairleri de en güzel mısralarıyla övmüşlerdir. İbn Münîr, Urfa'nın fethi dolayısıyla ona şu övgü şiirini kaleme almıştır:

قط إلا أعزها إغلاقه	ملك ما أذل بالفتح أرضا
عارضاً شيب الدجى إبراقه	والوهى فلا الرهء أزعج إليها
عطلا من إعتاقها إعتاقه	جأرت جأرة إليه فحلج
شامه والعراق بعد عراقه	تلك بكر الفتوح فالشام منها
وم لما أظله إرهاقه	سنة سنهأ أبوه بكلب الر
30 نفاقه	له ركضه ولا إ
	وجهاد عن حوزة الدين لم يأل

Öyle bir hükümdar ki, bir yeri fethederek zelil kılmışsa da orayı koruyarak yüceltmıştır.

Urfa yıkılmaya yüz tutmuşken, cesaretiyle karanlık günlerini aydınlattı.

Öyle bir kükreyişle ona atıldın ki, boynundan esaret yularını çıkardın.

Bu onun fetihlerinin başlangıcıdır. Ardından Şam ve Irak fethi uzak değildir.

Rum köpeğini kahreden babasının izlediği yoldur bu.

Din savunmasında öyle bir cihat gerçekleştirdin ki, onun için ne koşmaktan ne de harcama yapmaktan geri kalır.

Urfa'nın fethi dolayısıyla Nureddin ve Selahaddin Eyyûbî'nin vezirlerinden olup dönemin önde gelen edebiyatçılarından İmadüddin el-İsfehânî de Urfa üzerindeki başarısını şu beytiyle dile getirmiştir:

وَبَلَغْتَ مِنْ نَيْلِ الْأَمَانِ الْمَشْتَهَى³¹

أَذْرَجْتَ مِنْ كَلِّ الْمَعَالِ الْمَشْتَهَى

Arzu edilen en yüksek makama ulaştın. Ulaşılabilecek en son arzuyu da elde ettin.

Haçlılar baskın ve yağma maksadıyla 543/1148-1149 yılında Halep üzerine yürüyüşlerini haber alan Nureddin Mahmud Zengî, onların bu amaçlarını

İBRAHİM ETHEM POLAT

38

أقضى اتساعاً بما ضاقت به الحقب
وثابت القلب والأحشاء تضطرب

الله عزمك ما أمضى وهمك ما
يا ساهد الطرف والأجفان حاجعة

Bu kesin azimler kararlardır. Kılıç sallayarak yapılan çığırkanlıklar değildir. Bu cömertlik ve keremlerdir. Kitapların yazdığı değildir.

Bu himmetlerdir ne zaman konuşacak olursa, peşi sıra şairler ve hatipler artık sürçülisan ederler.

Ey İmâdüddin'in oğlu, geride emek ve yorgunluk bırakarak bu işin zirvesine çıktın.

Deden hep yüksek binalar kurardı. Nihayet kazıkları yıldızlar olan bir kubbe yaptı.

545/1150-1151 yılında Nureddin Mahmud Zengî, Şeyzer ve Hama civarındaki yüksek bir tepenin üzerinde kurulu yörenin en müstahkem ve sağlam kalelerinden biri olan Efâmiye Kalesini Haçlılarının ellerinden emanla almıştır³⁹. İbn Münîr'e ait olan şu beyitlerde de Nureddin Mahmud Zengî şöyle övülmektedir:

40

وَجَعَلَتْ مُرْهَفَةَ الشُّقَارِ دِسَارَهَا
رُؤُوفٌ تَكْتَفُّ عَدْلُهُ أَقْطَارَهَا
مِنْ بَعْدِ مَا شَمِلَ الْبَلَى أَبْشَارَهَا
لِلدِّينِ بِحِمْلِ سَفَرِهِ أَسْفَارَهَا

أَسْتَى الْمَمَالِكُ مَا أَطَلَتْ
وَأَحَقُّ مَنْ مَلَكَ الْبِلَادَ وَأَهْلَهَا
أَنْشُرْتُ يَا مُحَمَّدُ مِلَّةَ أَحْمَدَ
فِي كُلِّ يَوْمٍ مِنْ فَوْحِكَ سُورَةَ

Ülkelerin en aydınlık olanı, senin uzun süre aydınlattığın ve kılıcını keskinleştirdiğin yerdir.

Ülkeyi ve halkını yönetmeye en layık olan kişi de, adaleti bütün bölgeleri kuşatmış olan kişidir.

Ey Mahmud! Sen Ahmed'in milletini (Muhammed'in Ümmetini) yok olmaya yüz tutuktan sonra yeniden dirilttin.

Senin fetihlerinin gerçekleştiği her gün din için kutsal metinleri içeren birer süredir.

547/1152-1153 yılında Nureddin Mahmud Zengî ile Frenkler arasında halkın da yakından şahit olduğu Dülük yakınlarında çetin bir savaş gerçekleşmiş sonunda Nureddin Mahmud'un kesin zaferiyle sonuçlanmış ve Dülük şehri de ele geçirilmiştir⁴¹. İbn Münîr, Nureddin Mahmud Zengî'nin bu zaferini Peygamber döneminin zaferleriyle kıyaslayarak şu dizeleri sunmuştur:

42

فُتُوحَ النَّبِيِّ وَأَعْصَارَهَا
كَ وَ أَنْصَارَ رَأْيِكَ أَنْصَارَهَا
وَعَمَرَ جَدَّكَ عَمَارَهَا

أَعَدَّتْ بِعَضْرِكَ هَذَا الْأَيْقِ
وَكَ أَنْ مَهَاجِرُهَا تَابِعِي
فَجَدَّتْ إِسْلَامَ سَلْمَانِهَا

Peygamberin zamanını ve fetihlerini senin bu fetihlerinle kendi çağında yaşattın.

Peygamberin muhacirleri sana tabi oldu. Ensar'ı da sana yoldaş.

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

Selman-ı Farisi'nin⁴³ İslâm'ını yeniledin. Ammar'ın⁴⁴ ömrünü uzattın.

568/1172 Haçlıların Dimaşk'a bağlı Havrân şehrine baskın düzenleyip yağmalamak için toplandıklarını haber alan Nureddin Mahmud Zengî askerleriyle Haçlıların üzerine yürümüş, Dimaşk'a bağlı Sevâs ve Taberiye üzerine yaptığı baskınlarla Frenkleri hezimete uğratarak mallarını ele geçirdi, savaş daha da kızışmış neticede Haçlıların büyük bir hezimetle sonuçlanan bir savaş gerçekleştirmişti⁴⁵. Bu çarpışmalar esnasında Nureddin Mahmud Zengî'nin yanında bulunan el-İsfehânî'ye Zengî "bu olanları nasıl tasvir edersin?" diye sorunca el-İsfehânî, şu beyitleri kaleme alarak Nureddin Mahmud Zengî'yi övmüştü:

وَبَدَّتْ لِعَصْرِكَ آيَةُ الْإِحْسَانِ	عُجِدَتْ بِنَصْرِكَ زَايَةُ الْإِيمَانِ
صَيِّدِ الْكَيْوُتِ ، وَفَارِسِ الْفُرْسَانِ	يَا غَالِبَ الْغُلْبِ الْمُلُوكِ ، وَصَائِدِ الْ
حُرْزَتِ الْفَخَّازِ عَلَى دَوَى التَّيْحَانِ	يَا سَائِلِ التَّيْحَانِ مِنْ أَرْبَابِنَا
فِي كُلِّ إِقْلِيمٍ بِكُلِّ لِسَانٍ	تَحْمُودُ الْمَحْمُودِ مَا بَيْنَ الْوَرَى
قَدْ سَارَ فِي الْأَفَاقِ وَالْبُلْدَانِ	كَمْ وَقَعَتْ لَكَ فِي الْفُرْنَجِ ، حَدِيثُهَا

Zaferinle imanın bayrağı dikildi. Senin zamanında iyiliğin alameti ortaya çıktı.

Ey kralları galip gelerek yenen, aslan avcılarını avlayan avcı, en büyük savaşçı!

Tağları sahiplerinden alıp taç giyenlerin üstünde bir mevki kazanan!

Tüm ülkelerde ve tüm dillerde insanlar arasında en büyük övgüleri kazanan Mahmud!

Frenklere karşı gerçekleştirdiğin nice savaş en uzak diyarlarda bile konuşulur oldu.

Haçlı seferleriyle mücadeleler Selahaddin Eyyûbî ile devam etmiştir. İmadeddin ve Nureddin Zengî'nin hizmetinde iken nüfuz kazanan Eyyübîlerin Devletleri Türk Memlûkları yardımı ile Türk zeâmet usûlüne göre kurulmuştur⁴⁷. Dönem içerisinde yaşayan şairler de Mısır'da kurulan Eyyübîler devletini Türk devleti olarak görmüşlerdir. Haçlı Seferleri döneminde yaşayan bütün şairlerin ortak yargısı bu şekildedir. Selahaddin Eyyübî'nin kendisi Kürt asıllı olmasına rağmen Selahaddin'in döneminde yaşayan Arap tarihçileri ve şairler Selahaddin Eyyübî'yi Kürt asıllı bir insan olarak kabul edip eserlerinde bu şekilde tanımlarken, onun kurmuş olduğu Eyyübîler Devletini de bir Türk Devleti olarak görmüşlerdir⁴⁸.

Ramazan Şeşen bu konu da şöyle demektedir: "Selahaddin'in devletinin bir Türk devleti olduğunda şüphe yoktur. Bu devlet Zengîler Devleti'nin uzantısından başka bir şey değildir. Memlûklar Devleti de Eyyübîler Devleti'nin uzantısıdır. Bu üç devleti birbirinden ayıran sadece başlarındaki hanedanlardır. Teşkilatları, bayrakları ve dayandıkları maddî ve manevî unsurlar aynıdır, aralarında fark yoktur. Her üç devletin bayrağı sarı renkte olup üzerinde doru kartal resmi vardı. Her üç devletin siyâsî ve askerî kad-

roları aynı unsurlardan meydana geliyordu. Devlet ve ordu teşkilatı, Türk devletlerinde görülen devlet ve ordu teşkilatının aynıydı. Kültür unsuru bakımından ise Araplar ve Araplaşmış olanlar ön plandaydılar. Bu sebeple bürokratların ve ulemânın çoğu Araplardandı ⁴⁹.”

Mısırlı şair İbn Senâ' el-Mülk, Türk Devleti olarak gördüğü Eyyûbiler Devleti ve Selâhaddin sayesinde Frenklerin yok edildiğini böylece Türkler eliyle Arap ulusunun da yüceltildiğini ifade etmiştir.

<p>وَيَا بْنَ أَيُّوبَ ذَلَّتْ شِيعَةُ الصُّلْبِ مِنْ أَرْضِ مِصْرَ وَعَادَتْ مِصْرَ مِنْ حَلَبَ بِالصَّمْفَحِ وَالصُّلْحِ أَوْ بِالْحَرْبِ وَالْحَرْبِ إِلَى الْعَزَائِمِ ، مَذْلُومٌ عَلَى آلِ وَالْأَرْضُ بِالْحَقِّ ، وَالْأَفْلاكُ بِالسُّهُبِ</p>	<p>بِدَوْلَةِ التُّرْكِ عَزَّتْ مِلَّةُ الْعَرَبِ وَقِي زَمَانِ ابْنِ أَيُّوبَ عَدَّتْ حَلَبُ وَلَا بْنَ أَيُّوبَ ذَانَتْ كُلُّ مَمْلُوكَةٍ مُظْفَرُ النَّصْرِ ، مُنْعَوْتُ بِهَيْمَتِهِ وَالدَّهْرُ بِأَلِ قَدْرِ الْمَخْشُومِ يَخْدُمُهُ</p>
---	--

Türk devleti sayesinde Arap milleti yüceldi. Eyyub oğlu sayesinde Haçlılar perişan oldu.

İbn Eyyûb zamanında Halep Mısır'ın bir parçası Mısır'da Halep'in bir parçası oldu.

Bütün krallar savaşla, barışla ya da yağmayla İbn Eyyûb'e boyun eğdi.

Tam anlamıyla muzafferdir. Zor işlerde ki, kararlılığı ile tanınır.

Felek kesin olarak kaderle, yeryüzü bütün yaratıklarla, gökyüzü de parlak yıldızlarıyla ona hizmet ederler.

İbn Senâ' el Mülk, 583/1187-1188 yılında Selahaddin'e yazdığı ve Kadı el-Fadıl'a ona sunması için gönderdiği uzun bir şiirinde Selahaddin'in Frenklere karşı gerçekleştirdiği başlıca zaferlerden olan Hittin, Taberiyeye, Nâblus, 'Askalân, Beyt Cibril, Tebnîn gibi Şam şehirlerini ve kalelerini fethi dolayısıyla şu şekilde övmektedir:

<p>يَا مُبِيلَ الْإِسْلَامِ مَا قَدْ تَمَنَّى أَمْ نُهَيْبِكَ إِذْ تَمَلَّكَتْ عَدْنَا إِذْ فَتَحْتَ الشَّامَ حِصْنًا فَحِصْنًا</p>	<p>لَسْتُ أَذْرِي بِأَيِّ فَتْحٍ نُهَيْبًا أَنْتُهِبِكَ إِذْ تَمَلَّكَتْ شَامَا قَدْ مَلَّكَتْ الْجِنَانَ قَصْرًا فَقَصْرًا</p>
---	---

Hangi fetihden dolayı kutlanıyorsun bilmiyorum ey dilediğini İslâm'a kazandıran kişi!

Seni Şam'ı ele geçirdiğin için mi kutlayalım yoksa Adn Cenneti'ni elde ettiğin için mi?

Şam'ı kale kale ele geçirdikçe Cennet'te de birbiri ardınca saraylar ele geçiriyordun.

Şüphesiz ki, Müslümanların gönlünde en büyük sevince Kudüs'ün fethi sebep olmuştur. Şairler pek çok şiirlerinde başta Selahaddin Eyyûbî olmak üzere yazdıkları şiirlerinde Kudüs'un fethini tebrik etmişlerdir. 'İmâdüddin el-İsfehânî de bu zaferin Müslümanların her zaman akıllarında olduğunu ve

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

özlemle beklendiğini; ancak Müslümanların birliğiyle gerçekleşebileceğini herkesin bildiği bu zaferi Halife en-Nâsır yazdığı beyitlerinde müjdelere:

جَوَابُ	وَصِيْبُهُ فِي جَمِيعِ الْأَرْضِ	أَبِشْرُ بِمَنْحِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ أَنِّي
	وَاسْتَصْنَعَبَ الْفَتْحَ لَمَّا أُغْلِقَ الْبَابُ	مَا كَانَ يَحْتَطِرُ فِي بَالٍ تَصَوُّرُهُ
	مَضَتْ عَلَى النَّاسِ مِنْ تَلَوَاهُ أَحْقَابُ	وَحَامَ عَنْهُ الْمُلُوكُ الْأَقْدَمُونَ وَقَدْ
	إِجْازُهُ بِنَبْلِغِ الْقَوْلِ إِسْهَابُ	نَصُرُوا أَعَادَ صَلَاحِ الدِّينِ رَوْثُهُ
	لَقَدْ نَجَّى الْهُدَى وَالشِّرْكَ مُنْحَابُ	لَشِّرْكَ صَارُمُهُ
	فِي قَمْعِ طَاغِيَةِ الْإِشْرَاكِ أَبْوَابُ	بِفَتْحِهِ الْقُدْسَ لِلْإِسْلَامِ قَدْ فُتِحَتْ
52	مِنْ بَ بَ مَكَّةَ أَزْلَامُ وَأَنْصَابُ	تَفَى مِنَ الْقُدْسِ صُلْبَانًا كَمَا نُفِيَتْ

Müminlerin emirine, bütün yeryüzünü dolaşan vasiyetinin bu fetihle gerçekleştirdiğini müjdele!

Hayal bile edilemeyen, tüm kapıların kapandığı bu zor fetih gerçekleşti.

Geçmiş sultanların ele geçirmekten çekindiği, uzun yıllar sıkıntısından insanların ölüp gittiği Kudüs zaferidir bu!

Artık dillerde destan olan Selahaddin'in yerine getirdiği bir zaferdir bu!

Onun keskin kılıcıyla hak dirildi, şirk öldü. Hak geldi batıl zail oldu.

Onun Kudüs'ü fethedip azgın müşrikleri bastırmasıyla İslâm'a yeni kapılar açıldı.

Kabe'den fal okları ve putların uzaklaştırıldığı gibi Kudüs'den haç kovulup atıldı.

Her zaman muzaffer olan Nâsır'a intisab ettiğim sürece zaman bana yardımcıdır.

Ebu'l-Abbâs en-Nâsır Ahmed'e itaat ettikçe günler de bana dosttur.

Eyyübîler'in ardından tarih sahnesine çıkan Mısırda Türk Memlûkler Devleti Haçlılarla mücadele bayrağını yüceltmişlerdir. Bu başarıların en unutulması Memlûk Sultanı olan, Kıpçak Türklerinden el-Meliku'z-Zâhir Rukneddîn Baybars'a⁵³ aittir. Haçlılara ve Moğollara verdiği mücadeleler sonucu büyük takdir kazanan Baybars'ı bir Arap tarihçisi şu cümlelerle tanımlar⁵⁴:

"Baybars, İncil mırıltılarını Kur'an tilavetlerine, çanların çınlamalarını müezzinlerin terennümlerine, kiliseleri mescitlere çeviren dinin desteği ve zamanının da İskender'idir."

1259-1277 tarihleri arasında hüküm süren Baybars, Arap hikaye ve destanlarına adını yazdıracak kadar kahramanlıklar göstermiştir. Onu bu şöhrete ulaştıran, Haçlı Seferleri esnasında Frenklere karşı göstermiş olduğu üstün başarı ve Moğol saldırılarına engel teşkil edecek kahramanlıklarıdır. Bir Arap şairi onu şu dizelerle övmüştür:

İBRAHİM ETHEM POLAT

55 يَا أَسَدَ التُّرُكِ زَكَّيْتَهُمْ وَ يَا آخِذَ الثَّأْرِ بَعْدَ الْمُحَافَةِ
كسرت الطغاة حبرت العفاة قطعت الفرات وص لت الخلافة

Ey Türk arslanı ve onların direği! Ey korku ve endişeden sonra intikam alıcı!

Azımları bozguna uğrattın, (bizi) selamete çıkardın. Fırat'ı geçtin, hilafete ulaştın.

Cemaledin Yusuf b. Haşşâb, Frenk ve Tatar krallarının Baybars karşısında bağışlanma dilediklerini belirterek onu şu dizelerle över:

56 قَصَدَ الْمَلُوكَ حَمَا كِ وَالْخُلَفَاءَ فَافْخَرِ فَإِنَّ مَحَلَّكَ الْجُوزَاءَ
أَنْتَ الَّذِي أَمْرَاؤُهُ بَيْنَ الْوَرَى مِثْلَ الْمَلُوكِ وَجَنَدُهُ أَمْرَاءَ
مَلِكٍ تَزِينْتَ الْمَمَالِكَ بِاسْمِهِ تَجَمَّلْتَ بِمَدِيحَةِ الْفَصْحَاءِ
كَمْ لِلْفَرَنْجِ وَالنَّتَارِ بِيَابِهِ رَسَلَ مِنْهَا الْعَفْوَ وَالْإِعْفَاءَ
وَطَرِيقَهُ لِبِلَادِهِمْ مَوْطُؤَةً وَطَرِيقَهُمْ لِبِلَادِهِ عَذْرَاءَ

Melikler ve halifeler senin himayene sığınmışlardır. İftihar et! Senin durumun, ikizler burcu gibidir.

Sen halk arasında emirleri melikler, askerleri de emirler gibi olan bir kimsesin.

Sen, adıyla ülkelerin süslendiği, övgüsüyle akıcı konuşanların güzelleştiği bir hükümdarsın.

Nice Frenk ve Tatar elçileri, onun kapısında özür ve bağışlanma dilediler.

Onun, onların ülkesine giden yolu, basılmaktan dümdüz olmuş; onların, onun ülkesine giden yoluna hiç ayak basılmamıştır.

Türk asıllı bir Arap tarihçisi olan İbn İyâs (1148-1228), Baybars'ın çok fetih yaptığı için, "Ebu'l-Futûhât" diye de lakaplandırıldığı ifade ederek onun; cömert bir insan olduğunu, fethettiği ülkelerden kazanmış bulunduğu ganimetleri emrindekilere dağıttığını, heybetli ve güzel yüzlü, uzun boylu, beyaz sakallı bir sultan olduğunu, bilginleri ve iyilik yapmayı sevdiğini yazmakta ve Mısır'daki Türk hükümdarlarının en seçkinlerinden biri olarak Baybars'ı göstermektedir. İbn İyâs bu hususta "şöyle söylüyorum" diyerek, Baybars'ı şu şiiriyle övmüştür:

تَارِيخُهُ فِي الْمَلُوكِ أَضْحَى يَجِيرُ الْعَرَبَ وَالْأَعَاجِمَ
فَأَكْتَبَهُ بِالنَّبْرِ لَا بِبَحْرِ وَانْسَبَ لِأَفْعَالِهِ الْعِظَائِمَ
اخْتَارَهُ اللَّهُ مِنْ أَمَامٍ لِقَمْعِ أَهْلِ الْفَسَادِ صَارِمٍ
قَدْ أَظْهَرَ الْعَدْلَ فِي الرِّعَايَا وَأَبْطَلَ الْجَوْرَ وَالْمِظَالِمَ
لَهُ بِقَلْبِ الْمَلُوكِ رَعْبٌ أَعْنَى عَنِ السَّمْرِ وَالصَّوَارِمِ

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

57

مادام هذا الوجود قائم

فإنه يرحمه كل حين

Onun hükümdarlar içindeki tarihi, Arapları ve Arap olmayanları hayrete düşürdü.

Bunu mürekkeple değil, altınla yazıyorum ve olağanüstü işlerini gösteriyorum.

Yiğit bir lider olarak Allah onu seçti. Bozguncu kişileri kahretsin diye.

Halk içerisinde adaleti izhar etti. Eziyet ve zulmü ortadan kaldırdı.

Hükümdarların kalplerinde onun korkusu vardır. Artık mızraklara ve keskin kılıçlara ihtiyaç yoktur.

Bu varlık durdukça, Allah ona her zaman rahmet eylesin!

Yaklaşık iki yüzyıl boyunca Müslüman Doğu'nun bağrına bir hançer gibi saplanan ve bir türlü çıkarılıp atılamayan Haçlılar, 1291 yılında Memlüklü Sultanı Eşref el-Halil'in Şam sahillerinde ki son Haçlıları da Akkâ'da denize dökerek Müslüman Doğu'dan tamamen temizlemesi sebebiyle ortadan kaldırılmıştır. Muhammed b. Danyâl el-Mevsilî, Türk sultanının bu nihâî zaferi karşısında ona ve Türk ordusuna hayranlık ve takdirlerini belirterek şu sözlerle övmüştür:

مَلَأَ الْخَائِفِينَ لِلْحَرْبِ تُرْبًا

لَدَغْتَهُ بِالسَّيَّابِكِ دَكَاً

ظَلَّ قَوْمٌ تَلْكَ الدَّوَابِلَ سِلْكًَا

مَا رَأَى النَّاسُ مِثْلَ مُلْكِكَ مُلْكًا

وَ جُيُوشًا لَوْ صَادَمَتْ جَبَلِ الشَّرْكَ

و نَطَقَتْ الرُّؤُوسَ بِالطَّعْنِ حَتَّى

58

İnsanlar senin hükümranlığın gibi bir hükümranlık tanımadı. Doğu ve Batı savaşmak için gelen Türklerle doldu.

Türkler'den oluşan öylesine bir ordu ki, şirkin dağına çarptığında atların trnaklarıyla dümdüz etmede,

Kestiğin kafaları öylesine dizdin ki, görenler bunları süs ve takı zannetti

¹ Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK. Yayınları, Ankara 1983, 94-95; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997, 1-10; 'Abdulfettâh 'Âşûr, *el-Hareketu's-salibiyye*, Kahire 1997, I, 25-36.

² Hamevî, Bilâdu's-Şâm'ın sınırlarını şu şekilde çizer; Fırat nehrinden Mısır sınırlarına kadar olan bölgeyi oluşturmaktadır. Toprakları, Cebelî Tayy'den doğu yönünde Rum denizine kadar olan bölgeyi içene alır. Önemli yerleşim birimleri, Menbec, Halep, Hama, Hıms, Dımaşk, Kudüs, Ma'arra olup sahil şeridinde ise, Antakya, Trablus, 'Akkâ, Sûr, 'Askalân, gibi önemli şehirlerin yanı sıra Mesîsa, Tartûs, Mar'aş, Hades, Bagrâs, Belkâ' gibi birçok yerleşim birimini de içine almaktadır. Yâkût Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, Dârü Beyrut, Beyrut Tsz., III, 311-315.

³ P.M. Holt, *Haçlılar çağı*, (Çev: Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, 16-24; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 176-79; a.mlf., "Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri 26-27 Mayıs 1997*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1998, 11-12.

⁴ Akka: Şam'ın sahil beldelerinden bir yerleşim birimidir. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, IV, 141; Feridun Emecen, "Akka", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 265-267.

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999, 102.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih fi't-târih*, IX, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'nihâye*, XII, 184.

⁷ Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, TTK., Ankara 1961, XXVI/104, 673-81.

⁸ *el-Azîmî*, a.g.e, 34.

⁹ Hakkında bilgi ve mücadeleleri için bkz., Işın Demirkent, “Haçlılara karşı mücadelede başarılı bir Türk kumandanı Savar”, *Bellekten*, TTK., Ankara 1984, XLVIII, 191-2.

¹⁰ el-Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, (Yay: Ali Sevim), TTK. Yayınları, Ankara 1988, 48.

¹¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Sagîr b. Dâgır b. Abdırrahman b. Halid b. Velîd el-Mahzûmî el-Kayserânî, H. 478 yılında Akka'da dünyaya gelmiştir. Çocukluğu Kaysâriye'de geçmiştir. Haçlılar burayı istila edince ayrılmış ve Dimâşk'a gelmiştir. Şam'ın ünlü şairi İbn Hayyât'dan edebiyat okumuştur. Dimâşk Emiri Tâcu'l-Mulûk Börî'yi bir şiirinde hicvetmesinden dolayı şehirden kaçarak Haleb'e gitmiş ve Zengîlere sığınmıştır. İmadeddin ve Nureddin Mahmud Zengî'nin Haçlılarla yaptıkları mücadeleleri yakından izleyen şair, bu iki ünlü Türk Sultanının kendilerini ve bütün zaferlerini kaleme aldığı şiirlerinde övmüştür. H. 548 yılında Dimâşk'da ölmüş ve oraya gömülmüştür. İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, IV, 458; el-İsfehânî, *Haridetu'l-kasr-kısmu şu'arâi's-Şâm*, I, 131; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, XVIII, 64-81; Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, İstanbul 1931; V, 112; Mahmud İbrahim, *Sada'l-gazvi's-salibi fi şî'ri İbn Kayserânî*, Matba'atu dâri'l-kalem, Beyrut, 1971, 19-50.

¹² İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, 250-51.

¹³ Ebü Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, I/I, 141-42.

¹⁴ Çoşkun Alptekin, *Dimâşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, 131.

¹⁵ C. Brockelmann, *İslâm ulusları ve devletleri tarihi*, (Çev: Neşet Çağatay), TTK. Yayınları, Ankara 1992, 183.

¹⁶ II. Yuhanna (1118-1143) İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, 55.

¹⁷ İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, 55; a.mlf., *el-Kâmil fi't-târîh fi't-târîh*, IX, 301; Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 81-82.

¹⁸ Şerefüddîn Ebu'l-Mecd Müslim b. el-Hadır b. Kuseym et-Tenühî el-Hamevî, Hama doğumlu olan şair, İmadeddin Zengî, Nureddin Mahmud Zengî başta olmak üzere dönemin ileri gelen Türk sultanlarına övgüler kaleme almıştır. H. 542 /1147 yılında elli yaşına doğru vefat etmiştir. el-İsfehânî, *Haridetu'l-kasr-kısmu şu'arâi's-Şâm*, I, 433; Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 57; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-kurûb*, I, 82; Zirîklî, *el-A'lâm*, VIII, 118; Ferrûh, *a.g.e.*, III, 285-88.

¹⁹ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 56-57; a.mlf., *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 303-304; Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 82-83; el-İsfehânî, *Haridatu'l-kasr-kısmu şu'arâi's-Şâm*, I, 470; Ferrûh, *a.g.e.*, III, 286.

²⁰ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 109-110.

²¹ Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 88-89; Hamza, *Edebu'l-hurûbi's-salibiyye*, 36-37.

²² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 331; a.mlf. *et-Târihu'l-bâhir*, 66-70; İbn Kalânîsi, *a.g.e.*, 279; Bundârî, *Zubdetu'n-nusrâ*, (Nşr. M.T. Houtsma), Leyden 1889, Trk Trc., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, 186; Ebü Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, I/I, 94; İbnu'l-'Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, (Tahk: Sami ed-Dehân), Dimâşk 1954, II, 278-280; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-kurûb*, I, 93-94; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, V, 575; Ebu'l-Farac, *Târîhu muhtasârî'd-duvel*, (Neşr: A. Salhânî), Beyrut 1890, II, 378-379; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Trc: H.D. Andreasyan), TTK. Yayınları, Ankara 1962, 297-299; Runcıman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 193-195; Çoşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1978, 63-65; a.mlf., “Zengî'nin Urfayı Fethi”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Erzurum 1986, S. 14, 69-78; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 181.

²³ Çoşkun Alptekin, *Dimâşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, 131.

²⁴ Ahmed b. Münîr et-Trâblusî, H. 473 yılında Trâblus'da doğmuş H. 548 yılında Halepde ölmüştür.

²⁵ Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 83-84; Hamza, *Edebu'l-hurûbi's-salibiyye*, 39.

²⁶ Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 9; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 187; İbn Kâdî Şuhbe, *el-Kevâkibu'd-durriyye*, 15; Buharalı, “Sultan Nureddin Mahmud Zengî, 115.

²⁷ Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 9.

²⁸ Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 215.

²⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 342; Ebü Şâme, *a.g.e.*, I/I, 125-126.

³⁰ Ebü Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, I/I, 127-128.

³¹ el-İsfehânî, *Dîvân*, 446.

ARAP EDEBİYATI PENCERESİNDEN ORTA ÇAĞDA HAÇLI SEFERLERİNE KARŞI TÜRKLERİN MÜCADELELERİ

- ³² Antakya ve Tarsus arasında bir şehirdir. Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 245;
- ³³ İbnu'l-Esîr ve Ebû Şâme bu savaşı Basra savaşı olarak da kaydederler. Bkz, İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 91; Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/I, 144-45.
- ³⁴ İbn Kalânîsi, *Zeyl Târih Dimaşk*, 302; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 354; a.mlf, *et-Târihu'l-bâhir*, 91; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, I/I, 144.
- ³⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 354; Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/I, 145-46; İbnu'l-'Adîm, *Zübdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, (Tahk: Sami ed-Dehân), Dimâşk 1954, II, 293; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire*, V, 285.
- ³⁶ Haleb'in yerleşim birimlerinden 'Azâz beldesi civarındadır. Hamevî, *a.g.e.*, I, 105; Ma'arratu'n-Numân'ın kuzeyinden 18 km. kadar batıdadır. Alptekin, Çoşkun, *Dimâşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, 143, dipnot 369.
- ³⁷ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 98-99; a.mlf, *el-Kâmil fi't-târihi fi't-târih*, IX, 362; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, I/I, 152; Çoşkun Alptekin, II. Raimond'u öldüren kişinin Selahaddin Eyyûbî'nin amcası Esedüddin Şirkûh olduğunu belirtmektedir. Bkz. Alptekin, *a.g.e.*, 144.
- ³⁸ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 99; a.mlf, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 366; Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/I, 152-153; İbn Kesîr *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 226.
- ³⁹ İbn Kalânîsi, *Zeyl Târih Dimâşk*, 305; İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 100-101; a.mlf, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 36r; Alptekin, *Dimâşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*, 144.
- ⁴⁰ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 101; a.mlf, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 366; Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/I, 160.
- ⁴¹ İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 104, a.mlf, *el-Kâmil fi't-târih*, IX, 375..
- ⁴² İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-bâhir*, 104; Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/I, 193-194.
- ⁴³ Hz. Muhammed zamanında İslâm'ı kabul etmiş İran asıllı bir sahabedir.
- ⁴⁴ İslâm'ın ilk şehitlerinden olan Sümeyye'nin oğludur. Peygamberin ashabındandır.
- ⁴⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, 40.
- ⁴⁶ el-İsfehânî, *Dîvân*, 410-418; Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/II, 529-530.
- ⁴⁷ László Rásony, *Tarihte Türklük*, 166.
- ⁴⁸ İbn Haldûn, Eyyûbî'ler ve Memlûkler devletlerini tek bir Türk devleti olarak kabul eder. İbn Haldûn *Mukaddime*, Dâru'l-kalem, Beyrut 1984, II, 778.
- ⁴⁹ Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî'de Devlet*, 10.
- ⁵⁰ İbn Sena' el-Mülk, *Dîvân*, (Tahk: Muhammed İbrahim Nasr, Murâca'a D. Huseyn Muhammed Nassâr), Dâru'l kâtibî'l-'arabî li't-tibâ'ati ve'n-neşr, Kahire 1969, II, 1-4; Ebû Şâme, *Kitâbu'r-ravzateyn*, II/I, 141; İbn Vâsıl, *Muferricu'l-kurûb*, II, 145.
- ⁵¹ İbn Senâ' el-Mülk, *Dîvân*, II, 340-343.
- ⁵² el-İsfehânî, *Dîvân*, 75-76; el-Bundârî, *Sena'l-berku's-Şâmî*, 174; Ebû Şâme, *a.g.e.*, II/I, 102; el-Hirfî, *Şi'ru'l-cihâd*, 105.
- ⁵³ Baybars: Divân Lügat et-Türk' ten itibaren eski lehçelere ait lügat kitapları "bay" sözcüğünü "Zengîn" anlamında kaydetmektedirler. Bugünkü lehçelerde ise "bay" yine "Zengîn" anlamında kullanılır. Bu sözcük, doğu Türkçesinde bazı hayvan adlarının başında kullanılarak, bunların iyi ve iri cinslerini ifade eden bileşik sözcükler teşkil eder ki, bazıları şahıs adları olarak da kullanılır. Bay-sungur, Bay-Bars gibi. "Bay" kelimesi bazı lehçelerde "kahraman ve serdar" anlamlarına da gelir. Bu anlamda bazan bie unvan olarak da kullanılmıştır. Tuman-Bay, Kayıt-Bay, Bars-Bay gibi. Bkz. Fahir İz, "Bay", *İslâm Ansiklopedisi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, II, 356 "Bars" ise av için Türkler'in besledikleri bir tür kaplandır (Pars). Eski Türk aylarından üçüncü ayın adı da "bars"dır. Bkz. B. Atalay, *Türk Büyüklere veya Türk Adları*, Devlet Basımevi, İstanbul 1935, s. 31; J. Sauvaget, "Noms et surnoms de Mamelouks" *Journal Asiatique*, Paris 1950, CCXXXVIII, 43. Baybars; Memluk emirlerinde adet olduğu üzere, kendisine şahsi arma olarak "Bars" ı kabul etmiştir. Bkz. Fuat Köprülü, "Baybars I", *J.A.*, II, 362; İnci Koçak, "Arap kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars", 1101.
- ⁵⁴ Bâşâ, *el-Edeb fi'l-asri'l-Memlûki*, I, 28.
- ⁵⁵ İnci Koçak, "Arap kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars", *X. Türk Tarih Kongresi*, (Ayrıntıbasım) TTK., Ankara 1991, 1101.
- ⁵⁶ İbn 'Abdiz'z-Zâhir, *a.g.e.*, 91-92.
- ⁵⁷ İbn İyâs, Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâ'i'u'z-zuhûr fi vakâ'i'i'd-duhûr*, Matba'atu'l-Emîriyye, Kahire H. 1311, 118; Koçak, *a.g.e.*, 1110.
- ⁵⁸ el-Hirfî, *Şi'ru'l-cihâd*, 75.

SURİYELİ EDİP ABDU’S-SELÂM EL-‘UCEYLÎ’DE HUMMÂ TASVİRİ

Dursun Hazer*

Özet: “Humma” hikâyesi, Abdusselâm el-‘Uceylî’nin erken dönem hikâyelerinden biridir. Bu hikâye, hekim olan ‘Uceylî’nin hekimlik bilgi ve birikimi ile edebî yeteneğinin bulunduğu güzel bir eserdir. Hummaya yakalanan bir gencin ateş derecelerine göre bilinçaltını ortaya serer. Yüksek ateş esnasında şuurunu yitiren bir kişinin işleyebileceği suçu tartışır.

Anahtar Kelimeler: Arap nesri, hikâye, el-Uceylî

The Description of Humma by Syrian Writer al-Ujayli

Summary: The “Humma” story is one of the early stories of Abdussalam al-‘Ujayli. This story is which al-‘Ujayli’s knowledge and accumulation on medicine and his literal ability come together very excellent work. He exposes here the subconscious of a young to be caught to fever according to fever level. He discussed the crime the young may commit whose lose his conscious during high fever.

Keywords: Arabic prose, short story, al-Ujayli

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

SURİYELİ EDİP ABDU’S-SELÂM EL-‘UCEYLÎ’DE HUMMÂ TASVİRİ

Suriyeli hikâyeci Abdu’s-Selâm el-‘Uceylî¹ (d.1918)’nin ilk koleksiyonu *Bintu’s-Sâhire*’nin en güzel hikâyelerinden birisi “Hummâ”² hikâyesidir. ‘Uceylî’nin erken dönem hikâyelerindedir ve tıp ilmi ile çok iç içe olan bir hikâyedir. Vak’anın gerçekçiliği açısından, hummaya yakalanan bir gencin başucuna oturup ateşinin yükselişlerini, her derece artışında gençte meydana getirdiği sayıklamaları izleyen ve bunları not eden bir doktorun gözlemlerinden yola çıkılarak yazılmış bir hikâye olduğu kanaati oluşturulmuştur. Meslek olarak hekimlikle meşgul olan ‘Uceylî, bir doktorun gözlemlerine benzeyen bu raporları edebî hüviyete büründürmüş, sonuçta güzel bir hikâye ortaya çıkarmıştır.

Hikâye bir doktorun gözlemi hassasiyetiyle yazılmakla birlikte konuyu ele alış tarzı edebî, tasvirleri estetik ve aynı zamanda ilham vericidir; hikâye çok kısa tutulmuştur ancak bu kısa muhtevaya rağmen birçok delâlete sahiptir. ‘Uceylî’yi bu hikâyede başarılı kılan iki faktör vardır: Bir doktor olarak tıp terimlerine yakınlığı, hastalıkları ve psikolojilerini iyi tanınması; bir edip olarak ilmî literatürden edebî bir eser ortaya koyabilme yeteneğinin olması. Edipliği ve doktorluğu bir araya gelince ortaya vak’a ve tasvirde gerçekçi, sanat açısından estetik bir eser ortaya çıkmıştır. Humma hastalığı, bir hastalık olmaktan çıkmış, zaman ve mekânıyla beraber bir gencin çocukluğundan itibaren, ailesinin veya çevresinin baskısıyla içine attığı, açık bir şekilde ifade edemediği bilinçaltı dünyasının dış aleme serimine dönüşmüştür. Hikâyeyi hastanın dilinden, kendi duygu ve hisleriyle yoğrulmuş cümlelerle anlattırması, vakıayı canlı bir atmosferin içine sokmuştur.

‘Uceylî’ye bu hikâyeyi yazdıran dürtünün ne olduğunu bilmiyoruz, ancak birçok yerde hayranlığını ifade ettiği³ meşhur Arap şairi el-Mutenebbî (ö.354/965)’nin *Humma Kasidesi*’nin bu hikâyenin yazılmasında, gerek ilham gerekse konu yönünden bir katkısının olduğu kanaatini taşıyoruz. Meşhur Arap şairi el-Mutenebbî, davet üzerine gittiği Mısır’da humma hastalığına yakalanmış; bu hastalığını *Humma Kasidesi*’nde dile getirmiştir.⁴

Hikâyenin Tahlili:

Yazar, hikâyenin konusu olarak bir gencin bilinçaltını ve bu bilinçaltında kalan şeylerin nedenlerini bize canlı bir şekilde göstermek istemiştir. Bilinçaltının gerçekçi ve canlı sunumunu sağlamak için en uygun anlatım biçimini seçmiş, onu kendiliğinden dışarıya sızdıracak bir hastalığı yani vak’ayı kurulumuştur. Hikâyenin anlatıcısı başından sonuna kadar birinci tekil şahıs, yani hastanın kendisidir; Wallace Hildick’in dediği gibi, yazar, olup biten her şeyin tamamen doğru olduğu duygusunu okurda uyandırmak, inanmaması gerektiği halde onu inandırmak için “ben” anlatımı ile olaya güvenilirlik katmıştır.⁵ “Ben” anlatımının hikâyeye bir diğer katkısı, tıp bilgileri veya psikanalizin tahlilleri gibi duran olayı, kendine has edebî estetiği olan bir hikâyeye dönüştürmüş olmasıdır. Hastanın bizzat kendisi, farkında olmadan, hummanın fiziksel etkisiyle, içinde gizleme zorunda bırakan her türlü bağdan kurtulmuş bir halde bilinçaltını boşaltmaktadır.

Anlatımda seçilen dil, kullanılan kelimeler, hikâyenin kahramanının duygu dünyası, yaşı, gelişimi ve kültür seviyesiyle çok yakından ilişkilidir. Hastalığın gelişimi tıbbî terimler veya tahliller kullanılmadan, hastanın duygularını en iyi yansıtabilecek bir üslûp oluşturularak sunulmuştur. Biz bu hikâyede saf ve masum bir çocuğun duygularını, hislerini hiçbir abartı ve zorlamaya kaçılmadan bizzat kendisinden dinliyor gibiyiz:

“Bu sabah bıkkınlık ve durgunluk beni sardı. Vücudumu saran ürpertiye benzeyen bir şey hissettim. Parmaklarımı diğer elimin üstünde dolaştırınca cildim ürperiyor, sırtımda hafif bir sıtma dolaşiyor.”, “Doktor bana, “Baş ağrın var mı?” diye soruyor: -Hayır efendim, bilakis başımda bir hafiflik hissediyor, yastığın üstünde nasıl istersem o tarafa çevirebiliyorum. Cildimde, etimde ince bir ateş tabakası yürüyor, gidiyor geliyor, yükseliyor iniyor, benimle uğraşiyor gibi, gıdıklıyor.”, “Ama ben çok çabuk iyileşmek istiyorum. Hind’in gözünde çok zayıf, himayeye muhtaç görünmeye dayanamıyorum. Kardeşimin hastalığı yüzünden çektiği acı ona yetiyor.”

Hikâyenin anlatım üslûbu, hastanın ateş derecelerine göre gelişmiştir; doktorun, yani yazarın, belli aralıklarla tespit ettiği dereceler ve bu derecelerin hastada meydana getirdiği değişiklikler hastanın kendi dilinden yansıtılmıştır. Her derecenin diğerinden farklı atmosferi, arzuları, hisleri ve psikolojisi vardır.⁶ Dereceler değiştiğçe hasta farklı zaman ve mekân içinde, geçmişte seyahat etmektedir: 37.8 derecede hasta vücudunu saran bir ürperti hissetmektedir. 38.3 derecede hastanın bilinci yerindedir ancak hastalığından zevk duymaktadır: “Cildimde, etimde ince bir ateş tabakası yürüyor, gidiyor geliyor, yükseliyor iniyor, benimle uğraşiyor gibi, gıdıklıyor. Hastalık böyleyse, bu sağlıktan daha tatlı.” Hastalıktan zevk almakla birlikte gençlik gururu, kendisinin bu şekilde yatakta bitkin yatmasından da incinmekte, Hint adlı kızın karşısında bu durumundan üzüntü duymaktadır. 38.7 derece, hastayı bilinç halinden bilinçaltına taşımaktadır. Bilinçaltı birçok görüntülerle, çeşitli hikâyelerle, onu üzen vak’alarla örülüdür. Biz bunları bizzat hastanın kendi ağzından dinleriz, o bizi kendi iç dünyasına çeker, bilinçaltını bize de yaşatır.

Hummanın gerçekleşme dereceleri hastayı bilinçaltına, bilinçaltında gizli dünyasına götürse de anlatılan vak’a o anki durumdur, canlı bir olayın hikâyesidir. Evin bir odasında ailenin büyük oğlu Hasan ağır hasta olarak yatmaktadır. Tüm aile Hasan’ın etrafına toplanmış, onun hayatından endişe duymaktadırlar. Bu esnada öbür odada abisinden kendisine bulaşan mikrop sebebiyle küçük kardeşin de ateşi yavaş yavaş yükselişe geçmektedir. Artık bizi büyük kardeş Hasan’ın durumu değil de kendi iç dünyasını yaşatacak olan adını bilmediğimiz küçük kardeşin durumu ilgilendirmektedir. Adını vermemiştir, çünkü ailesi yanında kendisini yok gibi hissetmektedir. Bu sebeple o dertlerini bize yani dinleyenlerine anlatacaktır. Ailesi Hasan’ın etrafını kuşatmakla beraber biz de en gizli sırlarını bile anlatacak olan bu saf, masum çocuğun etrafını çevirmişizdir.

Bilinçaltında neler vardır? Önce çocukluğuna gideriz, kardeşinden kısıkkandığı kızın kim olduğunu anlarız. Amcasının ölümü ile yalnız kalan kızı

SURİYELİ EDİP ABDU'S-SELÂM EL-'UCEYLÎ'DE HUMMÂ TASVİRİ

Hint'i ailesi sahiplenmiş onu evlerine getirmişlerdir; kendi yaşıtı olan Hint'le güzel çocukluk günleri başlar. Beraber oynamalar, havuzda yüzme, ağaçlara tırmanma... Yazar birkaç satıra sığdırdığı cümlelerle bizi hastanın çocukluk günlerine götürür, evlerini tasvir eder, kardeşi Hasan'ı tanıtır:

“Hind, amcamın kızı, evimizin evlatlığı. Babası ölünce bizimle yaşamaya başladı, hatta sadece benimle. Onunla havuzda çıplak yüzen, beraberce bahçedeki ağaca çıkan bendim. Vücutuma kesik atıp sonra solgun dudaklarıyla kesikten kanını emdiği bendim. Kardeşim Hasan ise bir şehirden bir şehre, kazançların peşinde dört nala koşturup duruyordu. Onu lezzetli bir lokma olarak görünce, kaba ellerini ona uzattı.”

Hasan, hikâyenin anlatıcısı hastanın kardeşidir, kendisinden büyüktür. Yaşca büyük olması ve ailesinin kazancına katkısının olmasından ötürü ona karşı ailenin meyli biraz daha fazladır, bu sebeple küçük kardeş, anne-babasının onu kendisinden daha çok sevdiklerini zannetmektedir. Bu durum onu üzmemekte ancak sürekli olarak içine atmaktadır. Hint'in büyüyüp serpilmesi ile Hasan evlerinde güzel bir kızın varlığını hissederek ona ilgi duymaya başlar. Bunu sezen küçük kardeş, sevdiği kızı Hint'i kaybetme korkusuna düşer ve kardeşine karşı hissettiği kıskançlık duyguları da düşmanlığa dönüşür. Onu, ailenin şefkatine, güvenine, ve malına sahip olan Hasan'ın Hint'e de sahip olacağı korkusu sarar: “Her şey Hasan için: Şefkat, mal, Hind.” Bundan sonra Hasan onun gözünde hayatından çıkması gereken kötü bir karakteri temsil eder. Bu sahneleri bize gösteren ise hastanın ateşinin 38.7 dereceye varmasıdır.

Her derecenin hastada uyandırdığı değişik duyguları olduğu gibi, onu içine daldırdığı zevk dünyası da vardır. 39.8 dereceden sonra zevk aleminin içinde yüzmeye, onu baskı altına alan utanma duygusu adı altındaki her türlü bağdan kurtulmaya başlar: “Kulaklarım tınlıyor, kalbim çarpıyor, parmaklarımın uçlarından ateş akıyor. Parmakların uçlarından ateşin akması ne tatlı. Bu ateş gözlerimden perdeyi çekiyor. Sevdiğimi ve nasıl sevmem gerektiğini bana gösteriyor. Seni seviyorum Hind, seni iyice göğsüme yapıştırıp, dudaklarımı dudaklarına koymak istiyorum. Hayır, bir de sen dudaklarımı dudaklarımıza koy ve öp. Öp Hind, göz kapaklarını kapatma, bırak ağlayan gözlerinin gözbebeklerini göreyim, bunu arzuluyorum.

Bana, utan, diyorsun, hayır asla utanmayacağım, niçin içimdekini gizleyip, damarlarımda akan arzuyu sürekli yalanlayayım? Bu utanma uzun zamandır bana zevk almayı haram kıldı. Bugün örtüler parçalandı, bütün perdeler eridi.”

Artık her türlü bağdan kurtulmuştur. Ateşi kırk dereceye ulaştığında, ölüm döşegindeki kardeşine olan kıskançlık ve kini de kaynamaya başlamıştır. Kardeşinden kurtulmaktan başka çare yoktur. Hasan'ın yalnız kaldığı bir vakte ona yüksek dozda ilaç içirerek onu öldürür.

Ateş onu bilinçaltı aleminde, başka dünyalarda dolaştırdıktan sonra tekrar 36.5 dereceye düşer, hasta kendine gelir. Rüya gibi daldığı öbür alemler henüz capcanlıdır. Diğer odada kardeşi Hasan da gerçekten ölmüştür. Bu sefer hasta birçok sorularla baş başa kalır; kardeşini kendisi mi öldürmüştür, yoksa

rüyayı gerçekte karıştırdığı için öldürdüğünü mü zannetmektedir. Hikâye şu sorularla bitmektedir: “O kendi mi öldü, yoksa ben mi öldürdüm..”⁷

“Humma” hikâyesinin zihnimizde şüpheler uyandıran hukukî ve vicdanî bir boyutu da vardır. Böyle bir hastalık durumunda hastanın vicdanî ve hukukî sorumluluğu nedir? Bu çocuk suçlu mudur? Hastalık, rüya ve çağrışım gibi şeyler, insanda gizli kalmış yönleri ortaya çıkarmada gerçek ayna mıdır? Bunların ilmî bir değeri var mıdır?⁸

‘Uceyli’nin sanat anlayışında gerçekte hayal, sırlı alemle gerçek alem birbiriyle iç içedir. Sürekli olarak gerçek bir vak’adan hayale, sırlı dünyaya geçişler, gidişler ve gelişler vardır. Bu hikâyede de bizi gerçek bir humma vak’asından gencin iç alemine götürmüş, onun iç dünyasını bize göstermiştir. Hikâyenin sonunda biz de tereddüt içinde kalmaktayız. Hasan ölmüştür, ancak onu öldüren kimdir? Kardeşinin humma nöbetinde anlattığı gibi, ona yüksek dozda ilaç içirmesi sebebiyle mi ölmüştür, yoksa hastalığı sebebiyle mi ölmüştür? Acaba olay Freud’un tespiti, “Yaşamımızda birisi çomak sokarsa, bu kimse ana, baba, kardeş ya da eş bile olsa onu ortadan kaldıran bir rüya görürüz”⁹ gibi midir? Hikâyenin bitiminde bir sonuca ulaşmayız, karmaşık sorularla baş başa kalırız. Bu durum ‘Uceyli’nin hikâyeciliğinin önemli bakış açılarından da birisidir. Hikâyesinin sonunda gerçekte hayal veya gerçekte sırlı dünya birbirine girer. Gerçekliğin dokusu düşsel öğelerle, fantezilerle örülür.

Hummâ

37.8’

Bu sabah bıkkınlık ve durgunluk beni sardı. Vücudumu saran ürpertiye benzeyen bir şey hissettim. Parmaklarımı diğer elimin üstünde dolaştırınca cildim ürperiyor, sırtımda hafif bir sıtma dolaşıyor. Durumumu bugün bize gelen doktora anlattım; kardeşimden uzak durmamı ve yataktan çıkmamamı istedi.

Odamdaki yatağımdan, odasında yatan zavallı kardeşimi görüyorum. Bir gece geçti, hâlâ o kendinden geçmiş hâlde, konuşmıyor, herhalde bana ondan bulaştı.

Doktor dereceyi ağzıma koydu, ateşimi yüksek buldu: 37.8’

38.3’

Bugün ateşim 38.3’, bu yüksek ateş.

Doktor bana, “Baş ağrın var mı?” diye soruyor:

-Hayır efendim, bilakis başımda bir hafiflik hissediyorum, yastığın üstünde nasıl istersem o tarafa çevirebiliyorum. Cildimde, etimde ince bir ateş tabakası yürüyor, gidiyor geliyor, yükseliyor iniyor, benimle uğraşiyor gibi, gıdıklıyor. Hastalık böyleyse, bu sağlıktan daha tatlı. Ayaklarım, soğuyarak ne kadar da çok beni rahatsız ediyor. Yatakta olduklarında alev üfürüyorlar; baldırlarıma doğru çekince de soğuk olduklarımı hissediyorum. Vücudum çok boyun eğmiş olmalı.

SURİYELİ EDİP ABDU'S-SELÂM EL-'UCEYLÎ'DE HUMMÂ TASVİRİ

Ama ben çok çabuk iyileşmek istiyorum. Hind'in gözünde çok zayıf, hi-mayeye muhtaç görünmeye dayanamıyorum. Kardeşimin hastalığı yüzünden çektiği acı ona yetiyor.

38.7'

Hind, amcamın kızı, evimizin evlatlığı. Babası ölünce bizimle yaşamaya başladı, hatta sadece benimle. Onunla havuzda çıplak yüzen, beraberce bah-çedeki ağaca çıkan bendim. Vücutuma kesik atıp sonra solgun dudaklarıyla kesikten kanını emdiği bendim. Kardeşim Hasan ise bir şehirden bir şehre, kazançların peşinde dört nala koşturup duruyordu. Onu lezzetli bir lokma ola-rak görünce, kaba ellerini ona uzattı.

O kardeşim ama kaba, kaba ama Hind'i elde edecek. Kardeşimin hasta-lığı onu eritti, o bugün gözyaşlarının dışında hayat belirtileri olmayan bir heykel. Kardeşim yaşasa da Hind'i öldürecek. İnsanlar, Hind'e acıyın ne olur! Ama onlar Hasan'dan başkasına acıymıyorlar. Babam ondan başkasına güvenmiyor, bütün aile onun önüne kapanmış. Annem onun dışında kimseyi sevmiyor. Benim Hind'den başka kimsem yok. Bugün o bana ait, yarın onun olacak.

Her şey Hasan için: Şefkat, mal, Hind.

Bu ne ateş tanrım!

39.2'

Başımı omzuna dayadı, bana su içirdi. Bana niçin olduğunu söylemeden ağlıyordu. Ama ben biliyorum, Hasan'ın durumu kötüleşti. Doktoru bunu söylerken duydum, vücudunun direnci dışında bir ümidin kalmadığını söylü-yor. Hasan'da öküz cüssesi var, Hind, niçin korkuyorsun? Celladının hasta-lığı için mi ağlıyorsun? Ne kadar da sana sahipmiş!

İçim yanıyor, bir kere daha su ver.

39.8'

Kulaklarım tınıyor, kalbim çarpıyor, parmaklarımın uçlarından ateş akı-yor. Parmakların uçlarından ateşin akması ne tatlı. Bu ateş gözlerimden per-deyi çekiyor. Sevdiğimi ve nasıl sevmem gerektiğini bana gösteriyor. Seni seviyorum Hind, seni iyice göğsüme yapıştırıp, dudaklarımı dudaklarına koymak istiyorum. Hayır, bir de sen dudaklarını dudaklarımıza koy ve öp. Öp Hind, göz kapaklarını kapatma, bırak ağlayan gözlerinin gözbebeklerini gö-reyim, bunu arzuluyorum.

Bana, utan, diyorsun, hayır asla utanmayacağım, niçin içimdekini gizle-yip, damarlarımda akan arzuyu sürekli yalanlayayım? Bu utanma uzun za-mandır bana zevk almayı haram kıldı. Bugün örtüler parçalandı, bütün per-deler eridi.

39.9'

Evet, örtüler parçalandı. Hasan, senden nefret ediyorum, Allah'tan senin ölmeni diliyorum.

40'

Herkes ona ağlıyor, durumu kötüleşti. Biliyorum, bu hastalık onu yok etmeyecek. Hangi ölüm kuru bedeninden pis ruhunu söküp alabilir? Buradan onu sakın bir halde, iniltisiz yatağında görüyorum. Zavallı Hind ilaç içiriyor. Keşke zehir içirse!

Bu ilacı biliyorum, ona ben veriyordum. Bardağa yirmi damla, ne az ne de çok. Otuz damla olsaydı ne olurdu? Ölürdü.

Bu ilacı ona içirirken niçin şişenin hepsini boşaltmadım. Belki de o zaman deliydim. Evet, muhakkak deli olmalıyım.

40.5'

Sonunda yaptım ve iş bitti.

Tanrım başı ne kadar tutuşmuştu. Ne gözlerini açtı, ne de konuştu. İlaçı yuttu, inledi.

Tek başıma idim. O da tek başınaydı. Sessizce ona yaklaştım. Ölçek dolusu ilacı üç kere bardağa döktüm, su ekledim. Başını Hind'in yaptığı gibi bana doğru kaldırdım, sonra içirdim.

Üç ölçek dolusu zehir içirdim, hâlâ yaşıyor mu?

Hayır, kesinlikle yaşamayacak. Mal benim, onunla dünyayı gezeceğim. Üzerlerinde tasarrufumun olduğu mülklerim var. Babamın himayesi, annemin şefkati benim oldu. Hind benim...

Hind bana koş, damarlarımda coşan yaşama sarhoşluğunu hissediyorum. Bu yüksek ateş, beni kanatlarında azgın lezzetlere taşıyan şeytanımın bineği, kanatlarda sana da yer hazırladım, haydi bana gel.

Gel Hind, gel. İçinde yüzdüğüm mutluluğa ulaşmak için benimle ateşten yatağa yayıl. Başının hafiflediğini, soluklarının tutuştuğunu, cildinin gözeneklerinden ateşin fişkırdığını hissedeceksin. Boğazın kuruduysa ağzımın suyunu içireceğim, sen de bana ağzının suyunu içirirsin, ona çok susadım, hem de ne susama..

Hind gel, Hasan'a öyle bakıp durma. Hasan öldü, yok oldu. Ben onu öldürdüm.

Kardeşimi öldürdüm sonra havada yükselmeye başladım.

40.9'

Kanatların çırpışlarını duyuyor, yeryüzünün gözlerimden uzaklaştığını görüyorum. Altımda, yatağında kefenli duran Hasan'ın cüssesi var. Onu ben öldürdüm. Niçin öldürdüm? Hind'i kıskandığımdan mı? O benim, isterse bütün yeryüzü halkı onunla evlensin. Hind ruhuyla, bakışlarıyla, kalbinin çarpışıyla benim, onun bedeninden bana ne?

Hind, yeryüzünde tek olan sen! Seni seviyorum, duyuyor musun?

41.3'

İşte hayat! Bana ne Hind ve bütün kadımlar!

Ey çırpın kanat! Beni nereye götürüyorsun, benimle duman ve tozun olmadığı alevli atmosferleri aşılıyorsun?

SURİYELİ EDİP ABDU'S-SELÂM EL-'UCEYLÎ'DE HUMMÂ TASVİRİ

Arzu? Ben Hind'i görmüyorum. Kin? Hasan öldü. Beni böyle niye evirip çeviriyorsun. Başımda fırtına esiyor, gözlerim çukurlarından çıkmış, beni uçurduğu evrenin derinliklerini seyrediyor. Niçin acele ediyorsun? Zamandan kaçmak mı istiyorsun, yoksa varlık aleminden çıkmaya mı davranıyorsun?

Ağzımın kuruluğu ve boğazımın yanmasının dışında bir şikayetim yok. Gökyüzünün katmanlarında su yok mu? Ey kuş merhamet et.

41.6'

Bu Cehennemde alevle tutuşmamın vakti gelmedi mi?

Yükselirken kanat çırpışını artırdıkça ateşin yakıtı da artıyor. Yıldızların yörüngelerinde dönüşlerinin hışırtılarını duyar gibi oluyor, göktaşlarının savruluşlarını görüyorum.

.... Tanrım! Bana acı, kanat güçsüz kaldı ve parçalandı. İçine düştüğüm bu hangi çukur.Yükselirken aştığım alemler birbiri ardınca gözlerime tekrar geri görünüyor. Yıldızlar, yer görünüyor sonra zirveler, dağ etekleri, kefenli Hasan, ağlayan Hind, suçum, yüksek ateşim, tuzlu bir batağa düştüm. Anne-ciğim!

36.1'

Gözlerimin arasından uzaklaştım. Sanki kefeni gözlerimden uzaklaştırdım. Yatağımdayım, vücudum ter içinde, sanki tuzlu bir batağın içindeyim. Yoksa bunların hepsi yüksek ateşte mi oldu? Bütün bu gördüklerim ateşin hayalleri mi? Bana ne kadar da mutluluk verdi.

Annem nerde? Köşede ağlıyor. Hind'de yanında. Odasında duran kardeşim Hasan'ı görmem için bana kapıyı açın.

Kardeşim Hasan'ın yatağında kimse yok. Evde hala ve teyzelerimin bağırıları var. Kardeşim Hasan ölmüş.

O kendi kendine mi öldü yoksa ben mi öldürdüm?

Başımı kaldırmak ve acıları, ağırlıkları yastığa gömmek istiyorum.

O kendi kendine mi öldü yoksa ben mi öldürdüm?

Tanrım bu acılar da ne böyle... Uyumak istiyorum...

¹ Abdu's-Selâm el-'Uceylî, Suriye'nin Rakka şehrinde 1918 yılında doğmuştur. İlköğrenimini Rakka'da, ortaöğrenimini Halep'te tamamlamıştır. 1945 yılında Dimaşk'ta tıp öğrenimini tamamladıktan sonra beldesi Rakka'ya gelerek açtığı muayenehanede hekimlik mesleğine başlamıştır, hâlen bu mesleğini sürdürmektedir. Tıp mesleğini maişet kaynağı, yazarlığı da hobi olarak görmüştür. 'Uceylî çocukluk yıllarını beldesinde yarı bedevî bir hayat yaşayarak geçirmiştir; bu hayat tarzı onun ürünlerine tüm yönleriyle yansımıştır. Diğer taraftan meşgul olduğu hekimliğin bilgi ve tecrübelerini birçok yapıtında edebî hüviyete büründürerek ortaya koymuştur. "Humma" hikâyesi bu tarz hikâyelerinden birisidir. Uceylî, vak'anın anlatımına dayanan geleneksel Arap hikâyesini, batı hikâyesinin vak'a, bakış açısı ve

tekniklerinden de yararlanarak modern bir yapıya kavuşturmuştur. On dört tanesi hikâye koleksiyonu olmak üzere kırkı aşkın eseri vardır. Hayatı ve görüşleri için bkz.: ‘Uceylî, “Sûretun min Hayâtin”, *Eşya Şahsiye*, el-Ehâlî, Dimaşk, 2000, 3. Basım; “el-‘Uceylî ‘ani’l-‘Uceylî”, Redaktör, İbrâhîm el-Cerrâdî, *Dirâsât fî Edebi Abdusselâm el-‘Uceylî*, el-Ehâlî, Dimaşk, ts.

²Abdu’s-Selâm el-‘Uceylî, “el-Hummâ”, *Bintu’s-Sâhira*, Dâru’s-Şark, Beyrut, s. 33-38. ‘Humma’ kelimesinin Türkçe karşılığı, sıtma, sıtma nöbeti; ateşli hastalık, ateş, nöbet; ateş, hırs, ihtiras anlamlarına gelmektedir. Bu kelime, Türkçe edebî eserlerde ‘humma’ sözcüğüyle ve bu anlamlarda kullanılmaktadır. Bizim üzerinde çalıştığımız hikâye ‘humma’ bu anlamları içerdiği için biz bu çalışmada ‘humma’ kelimesini olduğu gibi kullanmayı yeğledik. Kelime’nin anlamı ile ilgili olarak bkz. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Komisyon, M.E.B. Yayını, İstanbul, 2000.

³Abdu’s-Selâm el-‘Uceylî, *Eşya Şahsiye*, el-Ehâlî, Dimaşk, ts., s. 97.

⁴*Divânü’l-Mutenebbî, Mektebetü’s-Sekâfiye*, Beyrut, ts., s. 382-385. Bu kasidede hummanın tasvir edildiği beyitlerin çevirisini aşağıya aktarıyoruz:

Ziyaretçim! (humma) - Sanki utanıyor - Sadece karanlıkta ziyaret ediyor / Ona halılar, ipek örtüler serdim - Utandı, kemiklerimde geceledi / Bedenim nefesime ve ziyaretçime dar geliyor - Ziyaretçim her çeşit sıkıntı ile onu genişletiyor / Sanki sabah aydınlığı onu (hummayı) kovuyor - İki gözü iki çeşme ağlıyor / İsteksizce onun (gelme) vaktini gözlüyorum - Mecnun aşığın gözlemesi gibi / Çok dürüst, bu dürüstlük ise çok kötü - Seni büyük sıkıntılar içine attığı zaman / Ey bela! (sıtma), Tüm belâlar bende - Sen bu kalabalığın arasından nasıl ulaştın!? / Yaralıyı yaraladın, kendisinde kalmadı - Kılıçlar ve oklar için yer /

⁵Wallace Hildick, “Burada, Masamda Oturuyorum”, *Adam Öykü*, sayı 42, Eylül-Ekim, 2002, İstanbul.

⁶Corc Trâbîşî, “el-‘Uceylî beyne’r-Ru’yeti ve’r-Ru’yâ”, *Dirâsât fî Edebi ‘Abdu’s-Selâm el-Uceylî*, Redaktör İbrâhîm el-Cerrâdî, el-Ehâlî, ts., s. 53

⁷Husâm el-Hafîb, “Dirâse Kissatun Tibbiye”, *el-Luga el-Arabiye*, Menşûrâtu Câmîati’t-Teşrîn, 3. Kitap, 1986, s. 30

⁸Husâm el-Hafîb, *el-Kissatu’l- Kasîra fî Suriye*, Dâru Alaidîn, Dimaşk, 1998, s. 262; Husâm el-Hafîb, “Dirâse Kissatun Tibbiye”, *el-Luga el-Arabiye*, 3. Kitap, s. 31

⁹Freud, *Rüyalar ve Yanılgılar Psikolojisi*, Çev. Ali Seden, Altın Kitaplar, 1978, s. 216. Freud’un bilinçaltı teorileri çok etki uyandırmıştır. Yazarın bir hekim olması açısından Freud’dan yararlandığı ihtimali bulunmaktadır. Buraya Freud’un hikâyenin içeriğiyle uyuşan bir yargısını aktarmayı uygun bulduk: “İnsanın “ben”i dıştan gelen gereksinmeler etkisiyle yavaş yavaş gerçeği değerlendirmeye ve gerçek ilkesine

uymaya zorlanır. Bunu yaparken de haz ilkesinin değişik nesnelere ve amaçlarından (sadece cinsel olanı değil) geçici veya sürekli olarak vazgeçmek durumunda kalır. Oysa hazın yitirilmesi insana her zaman güç gelmiştir, yerine başka bir şey koymadan yapamaz. Bu nedenle, içinde bütün bu vazgeçtiği haz kaynakları ve haz elde etme yollarının daha başka bir varoluş bulduğu ruhsal bir çalışmayı kendinde saklamıştır. Bu varoluş türünde ise varoluş, gerçeğin isteklerinden ve sınamalarından özgür bırakılmıştır. Gerçek olmadığının bilinci bulunmadığı halde düşsel olarak isteklerin yerine getirilmesinde oyalanmak, beraberinde bir hoşnutluk, bir doyunluk da getirir.” Sigmund Freud, *Psikanalize Giriş*, Çev. Günel Koptagel, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 1984, s. 175.

ÜRDÜN VE FİLİSTİN'DE ÖYKÜ SANATININ TOHUMLARI*

Huseyn Cum'a**

Çeviren: Musa Yıldız***

Özet: Bu çalışma, genel olarak Arap dünyasında öykünün gelişimini ve özel olarak II. Dünya Savaşına kadar Ürdün ve Filistin'de öykünün ilk tohumlarını konu edinir. Öte yandan bu ülkelerde öykünün ortaya çıkışının gecikmesinin nedenlerini araştırmaya çalışır.

Anahtar Kelimeler: Öykü, Arap Dünyası, Ürdün, Filistin.

The Seeds of Short Story in Jordan and Palestine

Summary: This study focuses on the development of short story as a new genre in Arabic literary world and mainly analyzes the short story in Jordan and Palestine until the Second World War and the reasons lying behind the delay in the appearance of this genre in such countries are also aimed in this work.

Keywords: Short Story, Arab World, Jordan, Palestine.

* Ürdün Üniversitesi bünyesinde çıkan *el-Mecelletu's-Sekâfiyye* dergisinin 46. sayısının (Aralık 1998-Mart 1999) 86-94. sayfaları arasında yayınlanan "Buzûru'l-Fenni'l-Kisâfi fi'l-Urdun ve Filistin" başlıklı makalenin Arapça aslından çevirisidir.

** Dr., Kültür Bakanlığı, Amman/Ürdün.

*** Doç. Dr., Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü (ymusa@gazi.edu.tr).

ÜRDÜN VE FİLİSTİNDE ÖYKÜ SANATININ TOHURLARI

Öykü sanatının ortaya çıkış problemi, uzun zamandan günümüze kadar Arap dünyasında şiddetli tartışmalara ve farklı kesimler arasında üslubu sert yazılara neden olmuştur. Bir grup, öykünün doğuşunun hikâye, destan, kahramanlık hikâyeleri ve makâme gibi orta çağda yaygın olan edebî türlerin gelişip olgunlaşması sonucu gerçekleştiğini kabul ederken, diğer baskın bir grup, modern Arap öyküsünün Batıyla kaynaşma sonucu ortaya çıkan, yeni bir sanat olduğu ve bu sanatın Batılılardan alındığı görüşünü taşır. Nitekim bu ikinci görüş, yerel coğrafyada bu sanatın başlangıçlarının ve izlerinin olduğunu reddetmez.

Örnek olarak Fârûk Hûrşîd¹, öykü sanatının Avrupa edebiyatlarının etkisi altında oluştuğunu ve onun herhangi bir yerel kökünün olmadığını söyleyen düşünceye karşı çıkar. Hûrşîd, İsmâ‘il Edhem ve İbrâhîm Nâcî² gibi modern Arap öyküsüyle klâsik Arap kültürü, özellikle de makâme ve kahramanlık hikâyeleri arasında bir bağ olduğunu reddeden ve Arap öyküsünün doğrudan Batı edebî akımlarının etkisi altında ortaya çıkıp geliştiği fikrinde olan Mısırlı eleştirmenlere verdiği cevapta bu görüşün zorlama olduğunu düşünür.

Yahyâ Hakkî, Suheyl İdrîs ve Muhammed Yûsuf Necm gibi son fikri benimseyen araştırmacılar kervanı birbirini izler. Neredeyse bu görüş farklı edebî çevrelere hâkim olur. *Fecru'l-Kissati'l-Misriyye* adlı değerli eserinde Yahyâ Hakkî şunları söyler³:

“Avrupadan esen rüzgârlar Arap toplumuna Batı tohumlarını, öykü tohumunu taşıdı...”

Başka bir yerde de şöyle der:

“[Batıdan] getirilen bu tohum şekillendirilerek çağdaş üsluba uygun hâle getirildi. Fakat şurada burada öykü sanatının ruhu, nabızı ve mizacı sayesinde, geriye içgüdüsel duygu diye isimlendirdiğim tuhaf bir şey kaldı. Batı kültürüyle güçlü bağ kuranlar dışında az çok bu duyguyu yakalayan olmadı.”

Muhammed Huseyn Heykel (1888-1956)'in *Zeyneb* (1914)⁴ romanından söz ederken, ‘Alî Mubârek (1823-1893)'in *Alemu'd-Dîn* (1882)'i, İbrâhîm el-Muveylihi (1850-1906)'nin *Hadisu Mûsâ b. 'İsâm*'ı, Muhammed el-Muveylihi (1858-1930)'nin *Hadisu 'İsâ b. Hişâm* (1907)'ı, Hâfız İbrâhîm (1871-1930)'in *Leyâlî Satîh* (1906)'i gibi klâsik Arap kültür mirasından, özellikle makâmelerden, dil malzemesini alan sanat türü çalışmalarından ayrı tutarak, onu Mısır'da modern edebiyatta ilk roman olarak niteler. Bu konuda da şunları söyler:

“Modern edebiyatımızda ilk romanın olgun ve güzel bir yapıda doğması bir şanstır. Öncelikle bu roman var olma ve hayatta kalma hakkına sahip olduğunu kendi kendine ispatladı. İkinci olarak kendisinden yardım istenen ve bağlı kalınan orijinal kitap olma şerefini hak etti.”

Mahmûd Teymûr (1894-1973), Arap öyküsünün ortaya çıkışının aşağıdaki aşamalardan geçtiğini belirledi. Bunlar, Avrupa dillerinden çeviri, taklit ve dolayısıyla orijinal bir eser ortaya koyma aşamalarıdır. Böylece Mahmûd Teymûr, Yahyâ Hakkî (1905-1992) ile aynı görüşte birleşir.

Suheyl İdrîs ise şöyle söyleyerek modern kısa öykünün doğuşuna katkısı Lübnanlıların yaptığını belirtir⁵:

“Her türüyle modern Arap öyküsü, Mısır ve Amerika olmak üzere iki ülkede Lübnanlıların elleriyle doğmuştur. Sanki bu göçmenler küçük ülkelerinin yetenekleri için yeterli olmadığını görmüşlerdi de doğuda ve batıda Arap edebiyatının tohumlarını ekmek için denizlere ve ülkelere dalmışlardı.”

Biz burada, öykü ve drama sanatının ortaya çıkmasında ve varlıklarını güçlendirmede, Mısır’ın Suriye ve Lübnan’ın önüne geçtiği görüşünde olan İsmâ‘îl Edhem ve İbrâhîm Nâcî’ye bir cevap niteliğinde olan bu kesin yargıyı tartışacak değiliz. Dolayısıyla o zaman Mısır’da alevlenen toplumsal ve politik olayların, sosyal şartların ve hareketli kültürel hayatın da göz önünde bulundurulması gerekir. Ancak bizi ilgilendiren, yazarın *Muhallefâtu 'l-Mâdi* adlı eserinde verdiği örneklerdir. Bu örnekler arasında Nâsîf el-Yâzîcî (1800-1871), Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1801-1887), Selîm el-Bustânî (1848-1882), Farah Antûn (1874-1922), Nikûlâ Haddâd, Ya‘kûb Sarrûf (1852-1927), Emîn er-Reyhânî (1876-1940) vb. yazarları saymak mümkündür. Bütün bu atflar bir şeye işaret ediyorsa, hiç kuşkusuz bu ilk denemelerin kültür mirasına, özellikle makâmelere, onun metoduna, söz sanatlarına dayandığıdır. Bu denemeler, maddî alemin ve hakim sosyal bilincin değişmesinden hareketle, içeriğinde yenilik yapmaya gayret etmektedir.

George Lukacs’ın görüşünü benimseyen Dr. Şâkir Mustafâ⁶, Suriye öyküsünün ortaya çıkışını, Avrupa medeniyetinin etkilerine, rüzgârına, ideallerine ve kültürüne kapılan yeni burjuva toplumunun oluşmasına dayandırır. Feodal toplumdaki türlerden burjuvaziye geçişin, o zamanki yaygın eski türlerle farklılık gösteren yeni üretim ilişkileriyle uyuşan edebî sanatların, yeni türlerini ortaya çıkarmasını gerektirdiğini kabul eder. Bu tutum, sosyal gelişim türlerinden her birinin doğuşuyla ortaya çıkan ve yok olmasıyla da kaybolan, kendine özgü sanatları ve edebî türleri olduğuna işaret eder. Bu, edebî sanatların tarihî seyriyle de çelişmez. Ayrıca hataya düşmeye ve problemin özüne ulaşmamaya sebep olan bu görüş, yazarın metodunda bir karışıklık olduğuna işaret eder. Şayet yazar önceki tezini geliştirseydi, farklı bir sonuca ulaşırdu. O da, gerçeği tasvir eden ve keşfeden yeni bir sanatsal metodun oluşmasına yol açan, içindeki etkili ve çatışan güçler arasındaki çelişkiyi seslendiren, yeni burjuvazî ilişkilerin ortaya çıkması olurdu. Sanatta gerçekçi metodun ortaya çıkışını, yani genel ve yaygın akım olarak gerçekçiliği kastediyorum.

Bu, modern Arap edebiyatının kaynaklarının, taklitle harika bir eser ortaya koymanın bir karışımı ve klâsik kültür mirasıyla orijinal ya da çeviri batı edebiyatı rüzgârının bir birleşimi olduğu konusunda ısrar eden Muhammed

ÜRDÜN VE FİLİSTİNDE ÖYKÜ SANATININ TOHURLARI

es-Sâdık ‘Affî dışında, kimsenin üzerinde durmadığı öykü sanatı problemi hakkında genel tutumdur⁷.

Öte yandan Irak’ta modern öykü alanında araştırmalarda bulunanların en meşhurlarından birisi de aynı kanaate varmıştır. Bu kişi, hocası ‘Abbâs el-‘Azzâvî’nin yolunda giden Dr. ‘Abdulilâh Ahmed’dir. Ahmed, geçen asrın sonunda anlatım tekniklerine işaret ederek, modern Irak öyküsünün ortaya çıkışını Ebû Senâ el-Âlûsî’nin makâmelerinde bulmaya çalışmıştır. Öyleki onun eserleri, secinin etkisinden edebî sanatların bağlarından kurtularak düzyazı üslûbuna yöneldikten sonra, çeşitli hayatî sorunları ifade etme gücü oldu.

Dr. ‘Abdulilâh, ‘Abbâs el-‘Azzâvî’nin ifade ettiklerine şunları ekler⁸:

“Irak öyküsünün ortaya çıkışını araştıran kişi, bazı araştırmacıların modern Irak edebiyatında öykü yazmada ilk girişimler olarak kabul ettikleri ve belirli özellikleriyle farklılık gösteren bu makâmeler üzerinde durması gerekir.”

Dr. Nasiruddîn el-Esed⁹, Filistin ve Ürdün’de öykünün kurucusu ve öncüsü olan Halîl Beydes (1874-1949) ile ilgili, klâsik sanatların birbirleriyle bağlantı yollarını inceleyen araştırmasında, Faslı eleştirmenle aynı görüşte birleşir. İlk öykü çalışmalarının, başlangıçta belirli bir tarihî dönemde, herhangi bir milletin edebiyatında bulunan halka malolmuş kişilerin ve destan kahramanlarının hayat hikâyeleri olarak ortaya çıktığına işaret eder. Yazar, XX. yüzyılın başlarında Filistin’in çoğu köylerinde Benî Hilâl, ‘Antera, ez-Zîr Sâlim, Seyf b. zî Yezen hikâyelerinin çok yaygın olduğunu söyler. Halîl Beydes’in öykülerinin bu folklorik sanat türlerine çok yakın olduğunu göreceğiz.

Burada edebiyat teorisinin ve edebî eleştirinin uzun mesafeler katettiği bir ülkede, farklı bir edebiyat ortamında cereyan eden, başka bir kavgaın bazı ayrıntılarını vereceğiz. Kaydettikleri başarıyı araştıran biri olarak bir parça aşına olduğum, Sovyet edebiyatını kastediyorum.

Sovyetler döneminde edebî türlerin ortaya çıkışı, gelişmesi ve çeşitlenmesi, eskiyle yeniyi birleştiren bağlar hakkında çok şiddetli çatışmalar olmuştur. Büyük eleştirmen Viktor Cholvosky, bu konuda ekileyici sonuçlara ulaşmıştır. Cholvosky’ye göre yapısı sağlam, şekil ve muhtevası uyumlu ilk kısa hikâye Tevrat’ta yer alan Yusuf (A.S.)’ın hikâyesidir. Cholvosky sanatsal türler ve biçimler sorununu ortaya atarak şöyle demektedir¹⁰:

“Sanat tarihinde katkısız, saf tekrar olmadığı gibi, kaybolan türler de yoktur. Eski, yeni üzerinde genellikle komik bir görüntü veren renkli gölgeler bırakır.”

Meşhur Rus düşünür ve eleştirmen Mikhail Bakhtin (1895-1975), Dostoyevsky (1821-1881) ile ilgili değerli eserinde aşağıdaki anlamlı cümleleri yazmıştır¹¹:

“Edebî tür, her zaman değişmeyen ezeli unsurları muhafaza eder. Bu değişmez unsurlar sürekli yenilenmesi ya da çağdaşlaşması sayesinde edebî türde yer alır. Edebî tür her zaman olduğu gibi değil, olması gerektiği gibidir. Edebî tür, sürekli olarak aynı anda eski ve yeninin tohumlarını taşır. Tür, edebiyatın gelişmesinin her aşamasında doğup gelişir ve söz konusu türe ait her bir edebî çalışmada yenilenir.”

Bulgar eleştirmen Goranov, Rusça kaleme aldığı ve en büyük Sovyet estetik felsefesi otoritelerinden biri olan Asmus’un takdim yazdığı, *Sanatsal Biçim ve Tarihî Seyri* adlı değerli eserinde, eski görüşler hakkında şüpheye sebep olacak çok sayıda zekice tespiti ve soruyu tartışmaya açar. Ona göre, türlerin ve sanatsal biçimlerin gelişimi zaman zaman yaşanan bazı başarısızlıklara rağmen ilerleme şeklinde gerçekleşir.

Yazar, bir müstakil sanat olarak romanın ortaya çıkışını araştırır. Sayıların birbirlerine eklenmesi sonucu genel bir şekilde sanatın oluşum tarihinin bizde ortaya çıkmasını incelemek ister. Bu araştırmasında romanın miladî XII. yüzyılda Fransa’da doğduğu sonucuna varır. Bu konuda şunları söyler¹²:

“Orta çağın derinliklerinde (XII. yüzyılda) yeni ilişkiler doğdu. O zaman insanlık, sınıfsal baskıları çerçevesinde ortaya çıkan, beklenmeyen bir değer elde etti.”

Ancak bu ilişkiler başlangıçta zayıftı. Toplumda kapsamlı bir değişiklik gerçekleştirilemedi. Bununla birlikte o zaman hakim değerlerle çelişen yeni değerler oluşturma imkânına sahipti. Goranov, romanın o dönemde yaygın olan aşk hikâyeleriyle eski destanın karışımı sonucunda ortaya çıktığını, bu karışımın hiçbir türe benzemeyen bir şeyin oluşmasına sebep olduğunu, söyler. Bu yeni edebî tür, eski destan sanatında göze çarpan çok sayıda tanrıları ve trajediyi, aynı şekilde hayatın akışı içinde olanları yutup yok eden psikolojinin gelişigüzel niteliğini de kovar. Bu yeni tür feodal toplumun gerçek hayatını da tasvir eder.

Yazar, Fransız romanının kendisinden önce girişimler olmakla birlikte Chrétien de Troyes (1135?-1183?) ile ortaya çıktığını, ondan sonra Fransız romanının öncüsü sayılan Antoine de La Sale (1388?-1461?)’ın romanı geliştirdiği görüşündedir. Ancak roman yıldızı, ondan sonra yaklaşık üç yüz yıl kayboldu. XVI. yüzyılda François Rabelais (1494?-1553?) tarafından yeni ve güçlü bir şekilde geri döndü¹³. Ortaya çıktıktan sonra aşama aşama kayboldu. Sanki roman yaklaşık iki yüz yıl kadar yok oldu. Sonra mutlak bir şekilde en güçlü edebî bir tür olarak tekrar ortaya çıktı. Yazar, bu romanın gidişatını bir dağın başından doğan nehre benzetir. Akışı hızlı başlar, bazı yerlerde gözden kaybolur, ortaya çıkana ve yeniden doğana kadar bir süre yer altında akar. Bu Chakespeare olgusuna benzer.

Bir eleştirmen olan Strakov¹⁴, Nobel ödüllü Rus yazar Sholohov’un romanlarına yazdığı incelemesinde, edebiyat sanatının gelişmesiyle ilgili kavramların bir çoğunun yeniden gözden geçirilmesini ister. Sholohov’un ro-

ÜRDÜN VE FİLİSTİNDE ÖYKÜ SANATININ TOHURLARI

manlarının, destan sanatının, özellikle kahramanlık destanlarının ortaya çıkışı ve gelişmesiyle alakası olmadığından, anlaşılmasının imkânının bulunmadığını söyler.

Yukarıda ifade edilenlerden, modern Arap öykü sanatının ortaya çıkış probleminin çözülmesinin önemi, iyi bir şekilde incelenmesinin ve modern Arap edebiyatı araştırmacılarının dayandıkları belirli sonuçların çıkarılmasının gerekliliği açığa çıkar. Ciddî bir araştırmacının ve objektif bir bilim adamının XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Arap dünyasında ortaya çıkan çeşitli edebî türler konusunda kapsamlı araştırmalar yapmaları ve bu türlerin klâsik edebiyat mirasıyla irtibatının boyutunu ortaya koymaları gerektiğini düşünüyoruz. Çağdaş Arap öykü sanatının, klâsik türlerinin özünde gizli unsurlarla Arap yazarlar tarafından özümsemesi, kavranması ve tam olarak anlaşılması işlemlerinden sonra, Batı edebiyatından çeviri yoluyla bize getirdikleri yeni akımların karışımı olduğunu söylersek, gerçekten uzaklaşmış olmayız. Edebî tür, sürekli olarak, hayatın ve gelişip farklılaşan gerçeğin gerektirdiği bir çok değişikliklerden geçer. Aynı anda eskiden beri birlikte olduğu unsurları muhafaza ederken, gerçeğin gereklerine cevap vermek için, şekil ve içerik üzerinde lüzumlu düzenlemeleri yapar.

Bir modern Mısır edebiyatı eleştirmeni de, ifade edilen benzer bir sonuca ulaşarak, Mısır edebiyatının doğuşunu, klâsik Arap kültürünü iyi kavrayan ve Batı edebiyatını geniş bir şekilde inceleyen aydın yazarların çalışmalarına bağlamıştır. Ona göre bu iki etkinin karışımı, sosyal, politik ve kültürel şartların tamamı, şekil ve içerik yönünden yeni bir edebiyatın doğuşuna sebep oldu. Burada bizden önceki araştırmacıların belirttikleri ve klâsik kültürle organik bağının boyutunu açıkladıkları edebî örnekleri sıralamak istemiyorum. Dahası, ayrıntılı bir şekilde okumaları, içerdiği tekrarların, abartıların ve mübalağaların üzerinde durmaları için okuyucular Mahmûd Teymûr'un hicviye türü *es-Sâ'ih* adlı öyküsüne yönlendirmek istiyorum. Bütün bunları el-Câhiz'in hicviye türü *et-Terbi'* ve *t-Tedvîr* adlı eseriyle karşılaştırmaları sonucu, paragraflar ve üslup yönünden iki eser arasında benzerlik bulacaklardır. Aynı şekilde belâgat sanatları, ifade tarzı ve anlatım metodunda da ortak benzerlikler vardır.

Dr. 'Abdulmuhsin Tâhâ Bedr'in *Modern Arap Romanının Gelişimi* adlı eseri¹⁵, Avrupa kültür ve düşüncesinin aşılması, ilk Arap edebiyatçılarının millî kültür birikiminden faydalanmaları, "onu Batıdan aldıklarıyla karıştırmaları ve toplumları için elverişli olabilecek Batı medeniyetinin bazı biçimlerine karşı duyarsız kalmamaları" konusunda değerli bilgiler içerir.

Muhammed el-Muveylîhî'nin *Hadîsu 'Îsâ b. Hişâm*'ını, değişik yönleri, boyutları ve üslubu açılarından ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde incelemek, yukarıda söylenenin sağlıklı bir kanıtıdır¹⁶. Klâsik olmasına, eski Arap örneklerine benzemesine, yeni muhtevâyı içermesi için klâsik şekli uyarlama girişimine rağmen, Nâsif Yâzîcî'nin *Mecma 'u'l-Bahreyn* (1856)'inin yayınlanmasından bu yana, Modern çağda öykü sanatının yapısını sağlamlaştırma yolunda katettiği mesafenin boyutunu da ortaya koyar. Yâzîcî, yeni zor dö-

nüşümlere karşı değişimin ve aşamalı açılımın yaklaştığının hissedildiği sırada, Batının modern becerilerini, doğuyu işgal etmeye başlayan yeni fikirlerini, sosyal gerçeğin yeniliklerini, çevreleyen şartları ve liyakatını kabul etmeye kapıları açanlardan birisiydi. Bu, sanatsal türlerin, eski türlerin rahminde geliştiğine işaret eder. Doğduktan sonra da, etrafındaki çevrenin ve gelişmelerin yeni ortamına uygun olarak, onlardan bir kısmının değişmesi için verimli olup gelişeceği bir zemin bulmaya çalışır.

Bu, yeninin eskiyle irtibatı ile geçmişe köklerinin uzaması konusunda, önceki bütün örneklerle ve kanıtlara eklenen, basit ve anlamlı bir örnektir. Bu birleşmelerin özümsememesi ve bu gerçeklerin kavranmamasından kaynaklanan aşırı şaşkınlık, kültür tarihimiz ve eski kültürümüzle uzun bir süre bağlarımızı kesin olarak koparmamıza dayanır. Ancak, örnek olarak şiir olgusunu alırsak, iş daha az karmaşık hâle gelir ve işin gerçeğini daha iyi anlayabiliriz. Modern şiiri ele alıp, onu zorla geçmişten ayırırsak, sonra da bu şiiri okulda öğrencilere okutursak ve eski klâsik şiirle bağlarını koparırsak, bu şiiri bütün sanatlarıyla iyi anladıktan sonra, onlara klâsik şiir okutmaya başlarsak, çoğunun yeni sanattan zevk almadıklarını, modern şiirle bağ kuracak bir araç bulamadıklarını ve iki tür arasında herhangi bir bağın olduğunu kabul etmeyeceklerini görürüz. Bu durum, hayatını, klâsik şiir araştırmalarıyla geçiren bu tür şiirin amaçlarını, anlatım araçlarını, yöntemlerini ve aruz ölçülerini inceleyen önceki neslin başına bilfiil gelmiştir. Bu nesil modern şiirin tırmanışa geçtiğini fark ettiğinde, bu onlarda bir şok etkisi yarattı. Onları modern şiirin eskinin bir uzantısı, doğal bir gelişimi olduğuna ikna etmek kolay değildir. Aynı şekilde durum, destan sanatı ile değişen şartlara göre sanatsal olarak gerçeğin yeniden yapılandırılmasının metotları ve araçlarının gelişimi için de geçerlidir.

Modern Avrupa öyküsü yoktan ya da boşluk içinde var olmadı. Aynı şey, çağdaş Arap sanatsal öyküsü için de geçerlidir. Bu, inkar edilemeyecek veya bilmezlikten gelinemeyecek kadar açıktır. Edebî tür ölümsüzdür; ancak zamanla büyür, gelişir, değişen gerçekle hayatın yeni şartlarıyla paralel gider.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle, II. Dünya Savaşına kadar Filistin ve Ürdün'de öykünün başlama aşamasını inceleyeceğiz. Yerel Arap edebiyatları, başladıktan sonra, kader birliği, tek dil, ortak medeniyet mirası, Arap edebiyatının tarihî asıl köklerine rağmen, bu çağın başından beri müstakil formlar şeklinde oluşur. Bunun aksine işaret eden herhangi bir belirti şu ana kadar bulunmamaktadır.

Sovyet oryantalist Vishtinsky, çağdaş Arap edebiyatı konusunda şunları söyler¹⁷:

“Çağdaş Arap edebiyatı, bütün Arap halklarının edebiyatlarının bir toplamıdır. Klâsik Arap edebiyatı platformu üzerine oluşmuş edebiyatlardır. Bu edebiyatların bir çok ortak özellikleri vardır. Buna rağmen, sosyal ve sanatsal araçlar yönünden bağımsız görüntüler oluştururlar.”

ÜRDÜN VE FİLİSTİNDE ÖYKÜ SANATININ TOHURLARI

Şimdi bu girişten sonra ve buradan hareketle öykünün Filistin ve Ürdün'de ortaya çıkışı olan konumuza dönelim. Bu iki ülkede öykü, Mısır ve Lübnan'da doğduktan kısa bir süre sonra ortaya çıkmaya, kendini göstermeye başladı. Bu durum, düşünceyi sınırlayan ve zihinleri bağlayan uzun Türk yönetimine dayanır¹⁸. Aynı zamanda düşünce adamlarının, mütercimlerin, aydınların Filistin ve Ürdün'den Mısır'a ve Amerika'ya toplu göçleriyle de ilgilidir.

Filistin, Ürdün vb. yerlerde edebiyatın gelişim tarihiyle ilgili önemli ve asıl rol oynayan iki belirgin olgu vardır. Bunlardan birisi 1908 yılı anayasasının ilanı, diğeri adigeçen iki ülkenin İngiltere'ye bağlanmasına sebep olan I. Dünya Savaşıdır.

Amerika'da yaşayan tanınmış Filistinli düşünür Halil es-Sekâkînî, anayasasının ilanı ile ilgili şunları yazmıştır¹⁹:

“Bugün Arap gazetelerinde Sultanın devlete anayasayı hediye ettiğini okudum. Buna çok sevindim ve hayra yordum. Şimdi ülkeme dönersem, dönüşüm yerinde olacaktır. Rüyalar gerçekleşirse önümdeki alan geniş olacaktır. Şimdi ülkeme hizmet edebilirim. Şimdi bir okul, bir gazete ve gençler için dernekler kurabilirim. Şimdi bir kısıtlama olmadan seslerimizi yükseltebiliriz. Gönülün huzurla dolsun ey Suriye! Çok sabrettin ve başarıya ulaştın. Bizde gözü olanlar hüsrana uğrayarak geriye gitsinler, yaşasın Suriye!..”

Anayasasının ilanı ile birlikte okulların, gazetelerin ve aynı şekilde belli dönemlerde çıkan yayınların sayısı arttı. Bu gazetelerin sayfalarında yabancı edebiyat ürünlerinin çevirileri yayımlanmaya başladı. En önde gelen mütercimler Halil Beydes, Selim Kab'în, Suleymân Bûlis, Kalsûm 'Ûde vb.dir.

I. Dünya Savaşından sonra okulların, süreli yayınların ve gazetelerin sayısı çoğaldı. Bazı gruplar siyasî ve edebî problemlere daha fazla ilgi gösterdi. Millî dilin gelişmesi ve özü konusunda iki temel akım arasında şiddetli atışmalar oldu. Bu iki akımdan birisi Halil es-Sekâkînî'nin başını çektiği yenileşme akımı (“el-İtticâhu't-Tecdîdî”), diğeri ise Muhammed İs'âf en-Neşâşîbî'nin liderliğini yaptığı klâsik akım (“el-İtticâhu't-Taklîdî”)’dir. Birinci akım, yabancı kelimelerden, miras kalan hazır ifadelerden uzaklaşmayı, günlük hayatta kullanılan dile yakın normal dili kullanmayı, sözü uzatma, tekrarlar, mübalağa, teşbihler ve hayalî formlardan uzak durmayı, anlamlı sözcüklere dayanmayı istediler. Aynı şekilde anlama özen göstermeyi de arzuladılar. Onlara göre anlam, dildeki amaçtı. Böylece es-Sekâkînî, Arap dilini kolaylaştırmak için çağrıda bulunanlardan ve bu alanda çaba sarfedenlerdendi. Arap dilini herkesin dili yaptı. *el-Cedîd* adıyla bilinen kitabı ilgi ve alaka gördü. Filistin, Ürdün ve diğer Arap ülkelerinde okutulan en iyi kitap oldu.

O dönemde Filistin ve Ürdün'de siyasî makalenin öyküyü ikinci sıraya iterek günlük hayatta ve sosyal düşüncenin gelişmesinde önemli bir yer işgal ettiği kayda değerdir. Bu bir çok sebebe dayanır. Onlardan bazıları şunlardır:

* Mehcer (Göç)'den dönen milliyetçi aydınların insanları aydınlatma gayretidir.

* Bazılarının elinde olan günlük gazetelerin yapması gereken, sosyal problemlerin çözülmesiydi. Gazeteler, aydınları gayrete getiriyor, gururlarını okuyor ve şevklerini artırıyor. O sırada halk grupları arasında kültürel geri kalmışlık, cehaletin yaygınlığı ve kamu bilincinin düşük olması sebebiyle öykü yayınlanmamıştır. Çünkü öyküyü anlama, içinde söz sanatları, anlatım teknikleri vb. nin bulunması sebebiyle siyasî makaleyi anlamaktan daha zordu.

Kraçkovsky, Arap basınına rolünü, önemini ve geçen asrın sonlarıyla bu asrın başlarında sanatsal çalışmalarda öne geçtiğini anlayan ilk kişiydi. O, şunları söylemişti²⁰:

“Özgün edebiyatın (öykü ve drama da dahil) olduğu o dönemde uzun süreden beri hâlâ klâsik yolda gidiliyordu. Böylece yaratıcı orijinal eserler ortaya çıkmadı. Gazetecilik geçen asrın seksenli yıllarından bu yana şekil yönünden topluma ve edebiyata büyük etkisi olan parlak örnekler ortaya koyuyordu. Bazen o dönem yazarlarının özgün sanatsal çalışmalarından daha parlak oluyordu.”

Gazetecilik, toplumsal iletişimin en önemli araçlarından biridir. Mücadele ve değişim aracıdır. Toplumlara ateşler, gayrete getirir, gerileme, haksızlık ve sosyal baskının bağlarından kurtulmak için umut ateşini körükler. Gazetecilik, içinde bir çok çekışmeyi ve zıtlıkları düzenleyen millî, sınıfsal ve sosyal mücadele için açık bir alandır. Bünyesinde, vatanın ve vatandaşların karşılaştıkları çeşitli sorunlar ve sıkıntılar konusunda tartışmalar ve girişimler olur. Görevi, yanlış ve ikiyüzlülüğü ortaya çıkarmak, varoluş gayesine hizmet etmek için, gerçeğe ulaşmak üzere kapalı perdeleri açmaktır.

en-Nefâ'isu'l-'Asriyye, el-Mîsâk, el-Fecr, el-Cezîre, er-Râ'id vb. gibi Filistin ve Ürdün'de XX. yüzyılın ilk yarısında çıkan gazeteler ve çeşitli süreli yayınlar, makaleler, günlükler, hatıralar, sosyal edebiyat vs. türü yayınlar yapmıştır. Hayata ve kainata yeni bakış gerektiren çağın getirdiği yenilikleri, değerleri, düşünceleri ve yeni modelleri incelemiştir.

Halîl es-Sekâkîni²¹ göre gelişme “İstesek de istemesek de boyun eğdiğimiz hayatın etkenlerinden biri olan genel bir açılmıdır. Her zaman bir dili ve tarzı vardır.” Bu, aydın yazarların toplumsal ve siyasal gerçeğin ayrıntılarına dalmak, onları derinlemesine incelemek için hayat arenasına ve içiçe girmiş olaylar sahnesine çıkmak, dayandığı veya arkasında durduğu sosyal aklı ve düşünsel zihniyeti bilmek için sırlarını aralamak ve dehlizlerine ulaşmak uğruna çaba sarf ettikleri amaçlarıdır. Burada yeni içeriği ve yeni kişiliği ifade etmek için, eski türlerin içinden yeni bir türün doğması gerekir. Böylece, edebî hatıra, sosyal makale, dergilerin ve gazetelerin sayfalarında yerini almaya başlayan ve insanlar arasında yayılan gelişmiş sanatsal öykülerin ilk örnekleri ortaya çıktı.

ÜRDÜN VE FİLİSTİNDE ÖYKÜ SANATININ TOHURLARI

Muhammed Subhî Ebû Ganîme'nin *Egâni* adlı eserini okuyan bir kişi, onun hatıralarında ve öykülerinde, siyasî makale ile öykü arasında bir harmoniye rastlar. Bu durum, yazarın sıkıntısını çektiği millî ve şahsî problemleri insanlara ulaştırmak amacıyla düzyazıyı da etkilemiştir.

Bu dönemde ortaya çıkan öykü ürünü dikkatle okunduğunda, öğüt ve hikmet dolu bir gazetecilik eğiliminin yazarların zihnine hakim olduğu, onların eğilimlerini ve sanatsal zihniyetlerini yönettiği görülür. Sözgelimi Halil Beydes'in, öykünün temel taşlarının net olarak görüldüğü *Meşârihu'l-Ezhân* adlı eserinde analiz derinliğini bulamayız. Olaylar gerçeğin kabuğunda sürüp gider. Gerekliği gibi insanın ruhuna nüfuz etmez. Bu durum, el-‘Âbidî, el-‘Azîzî, Edîb ‘Abbâsî, Abdülhamîd Yâsîn, başlangıçta el-Îrânî, Teysîr Zubyân vb. gibilerinin öykülerinde de vardır. Bütün bunlarda, olaya temas eden, özüne girmeyen ve dış görünüşüyle ikna eden gazetecilik etkisi görülür. Bu durum, öykü yazarlarından bu sanatı etkileyen nesillerin ortaya çıkması için zemin hazırlayan yeni ürünlerin çoğunda açıktır. Bu nesiller, diğer Arap ülkelerinde onlarla rekabet etmeye başladılar ve onların Arap edebiyatı alanında seçkin bir yerleri oldu.

Bundan önce sunulanlardan, öykünün ve aynı şekilde diğer düz yazı türlerinin XX. yüzyılın ilk yarısında Ürdün ve Filistin'in herbirinde düşünsel ve sosyal gelişmede ana rol oynamadığını görürüz. Üstelik o dönemde asıl ağırlık, şiir, sanatsal nesir ve sosyal edebiyat üzerindedir. Kültürel ve düşünsel hayatta aktif rol oynayan, parmakla gösterilecek öykü yazarları ortaya çıkmadan, İbrâhîm Tûkân (1905-1941), Mustafâ Vehbî et-Tell (1899-1999), ‘Abdurrahîm Mahmûd (1913-1948), Abdülkerîm el-Kermî (1909-1980) vb. gibi yazarlar için de aynı durum geçerliydi.

Öykünün olgunlaşması çok gecikti; ancak II. Dünya Savaşı ve Filistin yenilgisinden sonra XX. yüzyılın ikinci yarısında ayakları üzerinde durabildi. Bu durum, birçok kardeş Arap ülkesinde bu edebî türün kaderiydi. Muhammed ‘Aytânî²², öykücü Fu‘âd eş-Şâyib'in bu alanda bir çok zor tecrübeden bu çağda, kırklı yıllarda başarılı bir Suriye öyküsü yazan ilk kişi olduğu görülmektedir.

Aynı şekilde bu edebî türün ortaya çıkışı, körfez ülkelerinde, Libya vb. ülkelerde de gecikti²³. İlk örneklerine ancak bu çağın altmışlı ve yetmişli yıllarında rastladık. Fakat öykü, doğduğu toplumların gelişmesiyle birlikte hızlı bir şekilde ilerlemeye başladı.

¹ Fârûk Hûrşîd, *Fî'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye*, Kahire 1960.

² İsmâ‘îl Edhem ve İbrâhîm Nâcî, *Tevfik el-Hakîm*, Kahire 1945.

³ Yahyâ Hakkî, *Fecru'l-Kissati'l-Misriyye*, Kahire 1975.

⁴ Arap edebiyatında tarihî olmayan edebî ilk rap romanı olarak kabul edilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rahmi Er, *Modern Mısır Romanı*, Ankara 1997, s.77-89 (Ç.N.).

⁵ Suheyl İdrîs, *Muhâdarât 'ani'l-Kissati fi Lubnân*, Kahire 1957.

⁶ Şâkir Mustafâ, *el-Kissatu fî Süriye hattâ el-Harbi'l-'Âlemiyyeti's-Sâniye*, Şam 1958.

⁷ Muhammed es-Sâdik 'Afîfî, *el-Kissatu'l-Mağribiyyetu'l-Hadîse*, Beyrut 1961.

⁸ 'Abdulîh Ahmed, *Neş'etu'l-Kissati ve Tatavvuruhâ fî'l-'Îrâk 1908-1939*, Beyrut 1986.

⁹ Nâsiruddîn el-Esed, *Muhâdarât 'an Halîl Beydes: Râ'idu'l-Kissa fî Filistîn*, Kahire 1963.

¹⁰ Viktor Cholovsky, *el-Kavsu 'an İhtilâfi'l-Muteşâbihât*, Moskova 1970.

¹¹ Mikhail Bakhtin, *İşkâliyyât Şi'riyye Dostoyevskî*, Moskova 1973.

¹² Kristo Goranov, *es-Sûretu'l-Fenniyyetu ve Mecrâ Târihi Hayâtihâ*, Moskova 1970.

¹³ Chrétien de Troyes, çok önemli bir Fransız ozandır. "Littérature courtoise" denilen ve "troubadour" adlı güneyli ozanların yarattığı saray edebiyatının (divan edebiyatına tam tekabül etmeyebilir) ilk kuzeyle temsilcilerindedir. Bu edebiyat aşka ve kadına çok önem verir. Kapalı bir anlatımı benimsediğinden bu edebiyat daha çok soylu ve aydın kesime hitab eder. Antoine de La Sale ise "Littérature courtoise"a karşı duran bir Fransız yazar. François Rabelais de Fransız edebiyatının en önemli isimlerinden birisidir. Büyük bir hümanisttir. Eserlerini, hastalarını eğlendirerek tedavi etmek amacıyla yazmaya başlamıştır. Fransızlar, ülkeleri için Rönesans'ın başlangıcı sayılan XVI. yüzyılın ilk dönemine Rabelais çağı diyorlar. Ütopya adını verdiği ve barışçı, aydın devlerin yönettiği bir ülkede geçen romanlar yazmış ve kiliseyi, feodal sistemi vb. alaycı bir dille eleştirmiştir. En önemli kahramanları Gargantua ve Pantagruel, yaşamayı, yemeyi seven, hümanist eğitim almış, her konuda bilgi sahibi insanlardır. Eserlerinde hayatın tadlarından yararlanmayı, iyi yaşamayı öğütler (Ç.N.).

¹⁴ Sîmûş ve diğ., *el-Fennu ve'l-İdyûlûciyâ*, Moskova 1973.

¹⁵ 'Abdulmuhsin Tâhâ Bedr, *Tatavvuru'r-Rivâyeti'l-'Arabîyyeti'l-Hadîse fî Misr*, Kahire 1968.

¹⁶ Wilademir Solofyof, *el-Luğâtu's-Sâmiyye (Lugatu Muhammed el-Muveylihi ve Uslûbuhu fî Rivâyeti Hadîs b. Hişâm)*, Moskova 1965.

¹⁷ İshak Vishtinsky ve diğ., *el-Edebu'l-'Arabî*, Moskova 1964.

¹⁸ Bu düşünce bilimsellikten uzaktır ve tamamen hissiyata dayanır. Bu iddiaların doğru olmadığı, son zamanlarda yapılan bazı bilimsel araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Omer Mûsâ Bâşâ, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Memlûkî)*, Dimaşk, 1989; Omer Mûsâ Bâşâ, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-'Osmânî)*, Dimaşk, 1989; Nurettin CEVİZ, *Mısır Eyaletinde Edebi Çevre/1517-1798* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002; a.mlf., "Osmanlı Döneminde Arap Coğrafyasının Edebî ve Kültürel Yönden Geri Kalmışlık İddiaları– Mısır Eyâleti Örneği-", Fırat Üniversitesi Orta Do-

ğu Araştırmaları Merkezi, Birinci Orta Doğu Semineri (Kaynaklar-Kavramlar ve Metodoloji) Bildirileri, (Elazığ, 29-31 Mayıs 2003), Elazığ 2004, s. 99-118 (Ç.N.).

¹⁹ Halil es-Sekâkîni, *Kezâ Ene Yâ Duniyâ*, Beyrut 1982.

²⁰ Kraçkovsky, *el-Mu'ellefâtu'l-Muhtâre*, III, Moskova-Leningrad 1956.

²¹ Halil es-Sekâkîni, *a.g.e.*, s.369.

²² Muhammed 'Aytânî, *Cerîdetu'l-Ahbâri'l-Lubnâniyye*, 25 Nisan 1971.

²³ Mursel 'Acmi, *Mecelletu 'Âlemi'l-Fikr*, C.XXV, Sayı: Ekim-Aralık 1996.

GAZNELİLER DÖNEMİNDE NESİR

Fahrettin Coşkuner*

Özet: Gazneliler, siyasî alanda oldukça güçlü bir saltanat sürmekle birlikte ilim ve edebiyat alanında da çok değerli ürünlerin ortaya konmasına vesile olmuşlardır. Yazılan mensur eserlerin çoğunluğu Arapça'dır. Farsça olarak kaleme alınanlar da edebiyat, kültür, din ve tarih açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. Tarih-i Beyhakî, Zeynü'l-Ahbar, Nurü'l-Ulüm ve Kitabu'l-Ebniyye gibi eserler hem her birisi kendi sahasında temel oluşturan ve günümüze kadar ulaşabilen en eski kitaplardır; hem de Türk ve Fars ortak kültür mirasının kaynaklarını teşkil ederler. Biz de böyle önemli eserleri bir nebze tanıtmakla döneme bu alanda bir ışık tutmak istedik.

Anahtar Kelimeler: Farsça nesir, Gazneliler dönemi, Edebiyat tarihi.

Prose in the Ghaznavid Period

Summary: Along with the strong reign in policy, the Ghaznavids had a great support in providing in valuable works of art and literature. Most of the prose texts were in Arabic. Those written in Persian had a great value in terms of literature, culture, religion and history. The works of art such as Tarikh-i Bayhaqî, Zayn al-Akhbar, Nur al-Ulum and Kitab al-Abniyye are the oldest ones that managed to reach our age and each of which regarded as the main resource of its own field. Moreover, these masterpieces constitute the resources of both Turkish and Persian cultural inheritance. Keeping this entire mind, with this study it is intended to introduce such valuable master of art of that age.

Keywords: Persian prose, The Ghaznavid period, history of literature.

* Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

Gazneliler Devrine Genel Bir Bakış

a) Siyasî Durum

Gazneliler IV./X. asırda İslam ülkesinin serhat memleketlerinde hakimiyet elde etmek maksadı ile İranlılarla Türkler arasında vuku bulan mücadeleler ortasında zuhur etmiştir¹. Gaznevî emirlerinin ilerlemesi Samanî kölelerinden Alp Tekin'in (955-963) şöhretiyle başlamış ve ondan sonra da Alp Tekin'in kölesi Sevuik Tekin (977-997) ile devam etmiştir. Sevuik Tekin 384/994-5 senesinde Nuh bin Mansur tarafından Horasan emirliğine tayin edilmiştir. Gazneli devletinin asıl kudreti Sevuik Tekin'in oğlu olup 388 /998 senesinde Gazne'de tahta çıkan Gazneli Mahmud zamanındadır. Mahmud Gaznevî 421/1030 senesine kadar saltanat sürmüştür. Büyük bir askerî kudrete sahip olmuş ve az zamanda bölgenin en kudretli hükümdarı haline gelmiştir. Hint'te fuhuhat yapmış, Sumenat ve diğer mabetlerden hazineler getirmiştir. Devletin sınırları; Afganistan, Türkmenistan, Harezmi, İran'da; Kirman, Horasan, Semnan-Damgan, Laristan, İsfahan, Rey (Tahran), Hemedan, Yezd, Kazvin, Kaşan, Mazenderan, Ester-Abad, Geylan, Hindistan'da; Pathanistan, Sind, Belucistan, Pencap, Racastan, Malwa, Gücerat, Delhi, Agra, Üd, Allahabad (asıl Hindistan) olmak üzere toplam 4.680.000 km²'ye ulaşmıştır². Gazneliler devleti Sultan Mahmud'un gayreti ile en görkemli devresini yaşamıştır. Gazne ilim ve edebiyat için yeni bir merkez olmuş, şairler orada toplanmışlardır. Sultan Mahmud'un ölümünden sonra oğlu Mes'ud (1030-1040) tahta geçmiştir. Sultan Mes'ud babası kadar başarılı olmamakla birlikte Gazneli saltanatının parlak dönemleri devam etmiştir. Saltanatın çöküşüne kadar 21 hükümdar başa geçmiştir³. Hüsrev Şah'tan (1157-1160) sonra yerine geçen oğlu Hüsrev Melik'i (1160-1187) Gurlular (1152-1287) bir hileyle esir alarak Gazneli saltanatına son vermişlerdir (582/1186)⁴.

b) Edebî Durum

Bu devirde ilim ve edebiyat alanında büyük şahsiyetler yetişmiştir. İran edebiyatı bakımından Unsurî, Ferruhî ve Menuçihri gibi büyük şairlerin yanında Firdevsî'nin özel bir yeri vardır. Çünkü Firdevsî, Arapların İran'ı almalarıyla birlikte milli fikir ve eserlerin unutulmasından sonra ortaya çıkan ilk büyük İran şairidir. Kendisinden evvel Dakîkî ve diğer şairlerin başlayıp yarıda bıraktıkları Şehname'ye yeniden başlamış ve onu bitirmiştir. Bu yolla eski destanî hatıraları kayda geçirip canlı tutmuştur.

Bu dönemde ilim ve edebiyat revaçta olup özellikle saray çevrelerince desteklenmiştir. Kabus, Sahib bin Abbad gibi sultan ve vezirler bizzat ilim ve edebiyatla meşgul oldukları gibi alim ve şairleri himaye ve teşvik etmişlerdir. Saltanat merkezleri Buhara, Semerkand, Taberistan, Rey ve İsfahan gibi şehirler ilim ve edebiyat merkezleri, alimlerin mahfilleri olmuştur. Gazneliler,

Samanlılardan ziyade İslam merkeziyle ve hilafetle alakadardılar ve bu durum kültür ve edebiyata da yansımıştır. Mahmud'un oğulları Muhammed ve Mes'ud Arap edebiyatına da aşinadılar⁵.

Sultan Mahmud, dil ve edebiyata diğer Gazneli padişahlarından daha çok hizmette bulunmuş, şair ve edipleri korumuştur. Unsurî, Ferruhî, Firdevsî gibi büyük şairler onu methetmişlerdir. Sarayında dört yüze yakın şair ve alimin toplandığı, kendisinin de Farsça nesir ve nazım ile meşgul olduğu rivayet edilmektedir. Bütün bunlarla beraber Mahmud'un sanatseverliliğinin ve kadirşinaslığının mübalağa edildiği de söylenmiştir. Bazı araştırmacılar Sultan Mahmud'un Firdevsî'ye gereken ilgiyi göstermediği gerekçesiyle Sultan'ı eleştirmişlerdir. Gerçekte Mahmud'un düşünce ve hassasiyetlerini göz ardı etmektedirler. Mahmud kişilik ve tutum olarak farklı olgulara sahiptir. Eleştirenler Firdevsî'yi suubî, yani Fars taraftarı gösterirken bu farklılığa da işaret etmişlerdir. Bunun yanında Avfî; Firdevsî'nin Sultan Mahmud'u methettiği bir kasidesinin bulunduğunu ilk beyitlerini aktararak dile getirmiştir⁶. Bütün bunlara rağmen denilebilir ki; Mahmud, şairleri ve muharrirleri himaye hususunda Saman oğullarını taklit etmiş ve şairlerin kendisini İslam milletinin emin ve yemini (sağ eli), din hamisi ve Müslümanların padişahı olarak medh ü sena etmelerini istemiştir. Sultan Mes'ud gibi Mahmud'un haleflerinden bazıları da şairleri ve edipleri himaye etmişlerdir. Fakat bu işte Sultan Mahmud'a yetişememişler, Selçukluların hücumuna maruz kalıp ilim ve edebiyatla ilgilenmeye vakit bulamamışlardır⁷.

Bahar, bu dönem nesri başlangıçta Arap edebiyatı nesrinin etkisinde geliştiği kanaatindedir⁸. Resmi yazışmalar Sultan Mahmud'un ilk veziri Fazl bin Ahmed-i Esferayinî'nin döneminde (389-404/998-1013) Farsça, diğer zamanlarda Arapça olmuştur⁹.

Meşrutiyet sonrası dönem istisna edilmek koşuluyla İran edebiyatında diğer dönemlerde olduğu gibi Gazneliler devrinde de daha çok revaçta olan nazımdır. Bunu Bahar; "Bu dönemde nesir şiir kadar parlak değildir¹⁰" diyerek dile getirmiştir. Bununla birlikte nesir alanında da çok değerli eserler verildiği göz ardı edilmemelidir. Kanaatimizce mensur eserler şiirden ziyade daha kuvvetli vesika olma özelliğindedirler. Buna rağmen bu sahada yeterli çalışmaların yapıldığı da söylenemez.

Dönemin Mensur Eserleri

O dönemdeki mensur eserleri Arapça ve Farsça olarak iki başlık altında toplayabiliriz. Bununla birlikte yazımızda esas konu edinmek istediğimiz eserler Farsça olarak kaleme alınmış olanlardır. Önce o dönemin meşhur bazı Arapça eserlerine çok kısa bir şekilde değindikten sonra nispeten daha geniş olarak Farsça yazılanlar konu edilecektir.

a) Arapça

Bu dönemin alim ve bilginleri genelde eserlerini Arapça yazmışlardır. Bedi'ü'z-zeman-ı Hemedanî, Kabus bin Veşmgir, İbn-i Miskeveyh gibi. Resmi yazışmalar da yukarıda belirtildiği gibi bir vezir döneminde Farsça (998-1013) diğer dönemlerde Arapça yapılmıştır.

Makamat-ı Bedi'ü'z-zeman; Arapça'da "makame" üslubunun ilk örneklerindedir. Nesri, mukaffa ve müsecca'dır. 51 makameden oluşmuştur ve Sistan emiri Halef bin Ahmed namına itaf edilmiştir¹¹.

Kabus bin Veşmgir'in Arapça risalelerini, Taberistan ediplerinden Abdurrahman Yezdadî *Kemalü'l-Belaga* adı altında toplamıştır¹².

İbn-i Miskeveyh'in *Tecaribü'l-Ümem ve Te'akübü'l-Himem* eseri umumî bir İran ve İslam tarihi olmakla birlikte içerisinde hikemî ve ahlakî konular da vardır¹³. *Kitabü't-Tahare fi Tehzibi'l-Ahlak* adlı eser de yine aynı müellife aittir¹⁴.

Ebu Mansur Sealebî-yi Nişaburî'nin *Yetimetü'd-Dehr* ve onu ikmal için yazmış olduğu *Tetimetü'l-Yetime* adlı eserleri de o dönemde İranlı olup da Arapça şiir yazan şairlerle Arap şairlerinin tercüme-i hal ve müntahab şiirlerini ihtiva etmesi açısından oldukça önemlidir¹⁵.

b) Farsça

Nesrin Özellikleri: Bu dönemin Farsça nesri; akıcı, her türlü tekellüf ve tasannudan uzak, sadece maksadı açıklamak için kullanılan sade nesrin bütün özelliklerini içerir¹⁶. Eserlerde Arapça kelime oranı azdır. İlmî kitaplarda dahi Arapça terkip ve ibareler oldukça az kullanılmıştır. Arapça'dan çeşitli kitaplar tercüme edilmiştir. Örneğin, Gazneli vezirlerinden Ebu'l-Abbas Fazl bin Ahmed-i Esferayinî'nin (998-1013) Arapça'dan Farsça'ya divan tercümesine teşebbüs ettiği söylenmektedir¹⁷. Yine o dönemin nesri Horasan'ın karşılıklı konuşma lehçesine dayalıdır ve o zamanda kullanılan bir çok kelime artık günümüzde terk edilmiştir¹⁸. H. IV./X. asırda yazılan kitaplar daha çok şehname ve kahramanlık destanları türündendir. Bu kitapların telifi ilk önce *Hudayname-i Pehlevi*'yi¹⁹ ve onun Arapça tercümesini taklitle başlamıştır. Daha sonra şahlar ve kahramanlar hakkındaki eski dağınık destanların toplanması veya onların Pehleviceden Deri Farsçasına tercümeleri yapılmıştır. Bu kitaplar Farsçanın hamasî manzumelerinin esasını ve temelini oluşturmaktadır²⁰. Bu dönemin sonlarında Horasan padişahlarının bazı emirlere ve bölge sultanlarına hatta Türkistan hanlarına Farsça yazılmış mektuplarının olduğu konusunda çeşitli delillerin ve bilgilerin olduğu da söylenmektedir²¹.

Bu Dönemde Yazılmış Belli Başlı Farsça Mensur Eserler

1-Tarih-i Beyhakî: Yazarı; Ebu'l-Fazl Muhammed bin el-Hüseyn el-Katib-i Beyhakî'dir (385-470/995-1080). Müellif, önce Nişabur'da ilim tahsiline başlamış, daha sonra Mahmud Gaznevî'nin sarayında Hâce bin Nasr Müşkan'ın emrinde katiplik yapmıştır. Güzel bir üslupla önemli yazışmalar yazmıştır. Sultan Mes'ud zamanında da aynı görevde kalmıştır. Abdürreşid zamanında görevinden alınarak zindana atılmış, zindandan çıktıktan sonra da artık görev almamıştır. Gaznin'de evine çekilip kitabını yazmakla meşgul olmuş ve burada ölmüştür. Beyhakî 30 cilt halinde *Tarih-i Al-i Sebuktekin* veya *Cami'ü't-Tevarih*²² adlı bir tarih yazmış, fakat bu eserin sadece *Tarih-i Beyhakî* veya *Tarih-i Mes'udî* adıyla bir parçası kalmıştır. Bu eser Sultan Mes'ud zamanının gerek tarihî olayları bakımından, gerekse o devrin edebiyat tarihi açısından son derece önemlidir. Yazım bakımından da eskiliğiyle birlikte son derece cazip bir tarzı vardır. Kitap, Farsça'nın tabii belagatının ve yazım üslubunun en güzel örneklerindedir²³. Bahar, eserin üslup olarak diğerlerinden ayrı değerlendirilmesi gerektiğini söyler²⁴.

Konu olarak; elde bulunan cilt, Sultan Mahmud'un ölümünden sonra başlayıp Sultan Mes'ud döneminin sonlarına kadar olan olayları, Selçukluların galip gelmelerini ve Mes'ud'un yenilerek iktidarını kaybetmesini anlatmaktadır²⁵. Bu eserin bir özelliği de yazarın olaylar hakkındaki bilgileri elde ettikten sonra onların sebeplerini karşılaştırması, neticede tarafsızca ve her türlü taassuptan uzak açıklayarak yorumlarını yapmasıdır²⁶.

Eser önce 1861'de Kalküta'da, daha sonra 1305-1307/1926-1928 yıllarında Edip Peşaverî'nin tashih, haşiye ve dipnotlarıyla Tahran'da basılmıştır. Arapça ve Rusça'ya tercüme edilmiştir²⁷.

2-Zeynü'l-Ahbar: *Tarih-i Gerdizî* olarak da bilinir. Yazarı, Ebu Said Abdülhayy bin Dahhak bin Mahmud-i Gerdizî-i Gaznevî'dir. Abdürreşid bin Mes'ud-i Gaznevî'nin padişahlığı zamanında 441-444/1049-1052 yıllarında Gazne'de telif edilmiştir. Konu olarak; dünyanın var oluşundan müellifin zamanına kadarki genel dünya tarihi ile ilgilidir. Keyanîlerden, Eşkanîlerden ve Sasanîlerden özet olarak, İslam meliklerinden ise tafsilatlı şekilde söz eder. Diğer hiçbir kitapta bulunmayan tarihî noktalar bakımından İran tarihi açısından emsallerinden daha önemlidir²⁸.

Akıcı ve sade bir nesirle yazılmıştır. Kendine has üslubuyla, veciz bir şekilde olaylara başlıklar halinde, teferruatına girmeden değinir. Arapça kelime oranı oldukça fazladır. Bununla birlikte yazım üslubu eskidir ve Samanî dönemi metoduna yakındır²⁹.

Müellifi hakkında pek fazla bilgi yoktur. Kitabın tam metnini Abdülhayy Habibi-i Afganî, Kabil'de haşiye ve dipnotlarla bastırmıştır. Bunun ofset basması da Bünyad-ı Ferheng-i İran aracılığıyla Tahran'da yapılmıştır³⁰.

GAZNELİLER DÖNEMİNDE NESİR

3-*Şerh-i Ta'arrüf: Nurü'l-Müridin ve Fazihatü'l-Müddein* olarak da bilinir³¹. Yazarı; H. IV./X. asrın ariflerinden Ebu İbrahim İsmail bin Muhammed bin Abdullah el-Müstemli el-Buharî'dir (ö. 434/1042). *Kitabü't-Taarrüf*, Arapça olarak, Ebu Bekr Ebi İshak Muhammed bin İbrahim bin Yakub Buharî tarafından yazılmıştır.

Şerh bir çok önemli ve dikkat çekici konudan bahseder ve sûfilerin dayandıkları kaynaklardandır. Üslup bakımından çok akıcı ve sadedir. Bunun yanı sıra bu eserin diğer bir ayrıcalık yönü de Arapça ayet, hadis ve kelimelelerin Farsça karşılıklarını içermesidir. Bu özellik dil bilimi ve dil tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu tür şerhlerin sûfi edebiyatında bir çok örnekleri olmakla birlikte İsmail bin Muhammed el-Buharî'nin kitabı, yazarının ilmi ihatası ve çok sanatlı ifadeler kullanmaktan kaçınması kitabı akıcı ve okunur bir hale getirmiştir³².

Farsça yazılmış tasavvuf kitaplarının en eskilerinden olan eser 4 cilt halinde düzenlenmiş ve Hindistan'da basılmıştır. Yine kitabın bir cildi tekrar düzenlenip incelenerek Bünyad-ı Ferheng-i İran tarafından 1346/1927 yılında yayınlanmıştır³³.

Yazar eserini yazma sebebi olarak kitabın başında; dostlarının kendisinden, onların anlayacağı tarzda din, muamelat, hakikatler, müşahedeler, rumuz ve işaretlerden oluşan Farsça bir eser yazmasını istediklerini, onun da kendi şeyhinin yazdığı *Kitabü't- Ta'arrüf li Mezhebi't-Tasavvuf* isimli bu kitabı şerh ettiğini, her söylediğini ayet, hadis ve fikhî meselelerle desteklediğini, kitapta itikat, tevhid, diyanet, ahval, makamat, hakikatler, müşahedeler, rumuz, işaretler, şeyhlerin sözleri ve hikayelerin bulunduğunu söylemektedir³⁴.

Ebu İbrahim Müstemli'nin İstanbul Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'nde mevcut *Keşfü'l-Mahcub* isimli bir eseri ile günümüze kadar ulaşmayan bir Kur'an tefsirinin de olduğu söylenmektedir³⁵.

4-*Nürü'l-Ulûm*: Tasavvufî konularda, IV./X. asrın büyük ariflerinden Şeyh Ebu'l- Hasan Harkanî (ö.425/1033) tarafından yazılmıştır. Mevcut olan nüshası, müritlerinden biri tarafından şeyhin ölümünden sonra on bab olarak yazılmıştır. Kitabın tek nüshası British Museum'da bulunmaktadır. Rus doğu bilimci Bertels 1929 yılında "İran" dergisinde bu nüshanın Rusça tercümesini neşretmiştir³⁶.

Eserin üslubu çok eski değildir ve V./XI. asırda yazılan diğer kitapların özelliklerini taşımaktadır. Eski üslubun özelliklerini de içerir³⁷. Kitap sade, akıcı ve tatlı bir üsluba sahiptir³⁸.

5-*Kitabü'l-Ebniyye fi Hakaiki'l-Edviyye*: Deri Farsçası'nın fasih, güçlü ve olgunlaşmış diliyle yazılmıştır⁴⁰. Yazarı, Ebu Mansur Muvaffak bin Ali el-

Herevî'dir. Elimizde müellif hakkında bilgi yoktur. Kitabı hangi padişah adına yazdığı da belli değildir. Safa, kitaptaki ibarelerden yazarın IV./X. asırda değil, V./XI. asrın başlarında yaşamış olduğu kanaatindedir⁴¹. Bahar da kitabın Mansur bin Nuh zamanına intisabında tereddüt bulunduğunu ifade etmektedir⁴². Eserin Viyana Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshası Şair Esedî-i Tusî tarafından güzel bir şekilde istinsah edilmiş ve 447/1055 yılında tamamlanmıştır. Yazar, o zamana kadar tanınmış olan bütün ilaçların isimlerini kitabında zikretmeye çalışmıştır. Üslubu çok sade, amaç için yeterli ve eski nesrin diğer bütün özelliklerini içermektedir⁴³.

Farsça nesir açısından oldukça önemli bir eserdir. Farsça'nın en eski sayılı mensur eserleri arasında yer alır. Kitabın Samanlılar zamanında yazılmış olma ihtimali de vardır⁴⁴. Fakat Viyana'da bulunan eldeki tek nüshanın 447/1055 yılının Şevval ayında Esedî-i Tusî tarafından istinsah edildiği görüşü herkes tarafından benimsenmiştir. Flügel kitapta bulunan 547 kelimeyi ilk harflerine göre sıralamıştır. Zeligman 1859'da Viyana'da yayımlamıştır. Eserin Almanca tercümesi Abdülhalık Ahundof tarafından tarihsiz olarak Almanya'nın Halle şehrinde yayınlanmıştır⁴⁵.

6-Şerh-i Kaside-i Ebu'l-Heysem: Ebu'l-Heysem'in⁴⁶ yazmış olduğu Farsça kasidelerine V./XI. asrın başlarında fasih bir nesirle onun talebelerinden Ebu Sa'd Muhammed bin Surh-i Nişaburî tarafından bir şerh yazılmıştır. Bu zatın ismini 565/1169 yılında ölen Ebu Hasan Beyhakî, *Tetimmatü'l-Sivanü'l-Hikme* adlı eserinde Ebu'l-Heysem'in kasidesinin şarihi olarak zikretmiştir⁴⁷. Nizamî-i Aruzî, kendi üstadı eş-Şeyh el-İmam Ebu Cafer'in babası olarak zikrettiği Muhammed Ebî Sa'd el-Ma'ruf bin Surh'un bu şerhi yazan aynı kişi olduğu kanaatindedir⁴⁸.

Muhammed bin Surh'un şerhteki sözlerinden anlaşıldığına göre; 9 yıl Ebu'l- Heysem'e öğrencilik yapmış ve her ne yazmışsa ondan işittiklerini yazmıştır. Buna binaen Muhammed bin Surh, İsmailî alimlerinin büyüklerinden Ebu'l-Heysem'in yanında ilim öğrenmiş, birçok hükemanın kitaplarını okumuş, İsmailiyye mezhebinin o dönemdeki imamını "Hüdavend-i Zaman" olarak adlandırmış, bu firkanın ıstılah ve tabirlerini çok kullanmış ve İsmailiyye mezhebine girmekte tereddüt göstermemiştir. Şerhi yazma sebebi olarak da Ebu-l Heysem'in kasidelerinde merak konusu olan pek çok soruların bulunduğu, dostlarının istekleri doğrultusunda bu suallerin cevaplarını hocasından sorduğunu ve böylece bu kitabın meydana geldiğini söylemektedir⁴⁹.

Kitap gerek felsefe ve kelim, gerekse Fars dili ve edebiyatı kitapları içerisinde o dönemin çok seçkin ve güzel eserlerindedir. Bu kitabın İstanbul Murat Molla Kütüphanesi'ndeki tek nüshası Henri Corbin ve Muhammed

Mu'in tarafından Fransızca ve Farsça mukaddimelerle 1955'te Tahran'da basılmıştır⁵⁰.

7-*Danişname-yi 'Alayi*: Ebu Ali-yi Sina (ö.428/1036) tarafından mantık, ilahiyat ve tabiat konularında Kakuye bin 'Alaüddevle adına yazılmış bir eserdir⁵¹. Kitabın İsfahan'da 412-428/1021-1036 tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilmektedir. Kitap daha önce bölüm bölüm Haydarabad ve Tahran'da basıldıktan sonra tamamı 3 cilt halinde İbn-i Sina'nın bininci yılı kutlamaları münasebetiyle 1330-1331/1951-1952 yıllarında Tahran'da basılmıştır⁵². Ebu Ali-yi Sina 23'ü Farsça diğerleri Arapça olmak üzere toplam 456 eser yazmıştır. Bunlardan sadece 160 tanesi günümüze kadar ulaşmıştır⁵³.

8-*Et-Tefhim li-Evayili Sina'ati't-Tencim*: Hesap, hendese ve nücum ilimlerine dair eser Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed-i Biruni (ö.440/1048) tarafından yaklaşık 420/1029 yılında Hüseyin-i Harezmi adında bir dostunun kızı Reyhane adına Gazne'de yazılmıştır⁵⁴. Soru ve cevap tarzında Farsça ve Arapça olarak iki dilde kaleme alınmıştır. Hangisinin asıl hangisinin tercüme olduğu ayırt edilememiştir. Farsça metni 1316-1318/1937-1939 yılında Tahran'da yayınlanmıştır⁵⁵.

Sonuç

Gazneliler devleti askeri alanda yaptığı fetihlerle bölgede etkin bir güç olarak uzun süre varlığını sürdürmekle birlikte ilim ve edebiyat sahasında da çok önemli eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Yazılan Farsça mensur eserlerin her biri de kendi alanlarında temel eserler olarak yüzyıllar boyunca okunmuş, istifade edilmiş, şerhleri, tahlilleri, çevirileri ve nazireleri yapılmıştır.

¹ Dames, M.Longworth; *Gazneliler*, İA., c.IV, s.742.

² Öztuna, Yılmaz; *Devletler ve Hanedanlar*; c.I, s.825.

³ Geniş bilgi için bkz; Öztuna, age., c.I, s.825-828.

⁴ Merçil, Erdoğan; *Gazneliler*, DİA., c.XIII, s.482.

⁵ Bahar, Melikü'ş-Şuara Muhammed Taki, *Sebk Şinasi*, Tahran 1349, c.II, s.64.

⁶ Muhammed Avfi, *Lubabü'l-Albab*, Leyden 1903, c.II, s.35.

⁷ Tarlan, Ali Nihad; *İran Edebiyatı*, İstanbul 1944, s.37-38.

⁸ Bahar, age., c.I, s.287.

⁹ Bahar, age., c.I, s.169.

¹⁰ Bahar, age., c.II, s.62.

¹¹ Tarlan, age., s.52.

¹² Tarlan, age., s.52.

¹³ Taberi, Muhammed Ali, *Zübdet-ül Asar*, Tahran 1372, s.138.

-
- ¹⁴ Tarlan, age., s.53.
- ¹⁵ Bkz. Tarlan, age., s.53; ve yine bkz. Taberi, age., s.436.
- ¹⁶ Safa, Zebihullah, *Tarih-i Edebiyat der İran*, Tahran 1372, c.I, s.607.
- ¹⁷ Safa, age., s.607,608.
- ¹⁸ Safa, age., s.609.
- ¹⁹ Pehlevî diliyle Sasanîler döneminin sonlarında yazılmış, İran şahlarının kahramanlıklarını anlatan bir kitaptır. İslam'ın ilk dönemlerinde bir bölümü Arapça'ya tercüme edilmiş veya özetlenmiştir. İbn-i Mukaffâ onu *Siyerü'l-Mülük* adıyla tercüme etmiş, Mes'udî-i Mervezî, Dakîkî ve Firdevsî gibi bazıları da onu nazmetmekle meşgul olmuşlardır. Buna ilaveten Taberî, Mes'udî, Hamza-i İsfahanî, Ebu Reyhan Birunî eserlerinde onun içeriğinden istifade etmişlerdir. (Taberi, age., s.179,180.)
- ²⁰ Safa, age., s.610.
- ²¹ Safa, age., s.607.
- ²² *Cami'ü't-Tevarih* ismini Taberi, age., s.119'da zikretmektedir.
- ²³ Hubrezade, Ali Asgar, *Nesr-i Parsi der Aine-i Tarih*, Tahran 1370, c.I, s.82.
- ²⁴ Bahar, age., c.II, s.63.
- ²⁵ Safa, Zebihullah, *Muhtasarî der Tarih-i Nazm-ü Nesr-i Parsi*, Tahran 1373, s.27.
- ²⁶ *Güzidei ez Nazm u Nesr-i Farsî*, Tahran 1357, s.20.
- ²⁷ Taberî, age., s.119.
- ²⁸ Hubrezade, age., c.I, s.82.
- ²⁹ Safa, *Tarih-i Edebiyat der İran*, c.I, s.635. ve Bahar, age., c.II, s.63.
- ³⁰ Taberî, age., s.221-222.
- ³¹ Safa, age., c.I, s.628 ve Taberi, age., s.243.
- ³² *Güzidei ez Nazm u Nesr-i Farsî*, s. 204.
- ³³ Taberi, age., s.243.
- ³⁴ Safa, age., c.I, s.628.
- ³⁵ Safa, age., c.I, s.629.
- ³⁶ Safa, age., c.I, s.622.
- ³⁷ Bahar, age., c.II, s.227.
- ³⁸ Taberî, age., s.416.
- ³⁹ Taberî "fi" yerine "an" olarak yazmıştır.
- ⁴⁰ Bahar, age., c.I, s.22.
- ⁴¹ Safa, age., c.I, s.625.
- ⁴² Bahar, age., c.I, s.237.
- ⁴³ Safa, age., c.I, s.625.
- ⁴⁴ Taberî, age., s.37.
- ⁴⁵ Taberî, age., s.37.

- ⁴⁶ Ebu-l Heysem hakkında geniş bilgi için bkz. Safa, age., c.I, s.521-523.
- ⁴⁷ Bkz. Safa, age., c.I, s.623.
- ⁴⁸ Nizami-i Aruzî, *Çahar Makale*, Tahran 1372, s.82.
- ⁴⁹ Bkz. Safa, age., c.I, s.623.
- ⁵⁰ Safa, age., c.I, s.623.
- ⁵¹ Browne, E.G., *Tarih-i Edebiyat-ı İran ez Firdevsi ta Sa'di*, Trc. Fethullah-i Mücteba'i, Tahran 1341, s.155.
- ⁵² Taberi, age., s.191.
- ⁵³ Şirazi, Muhammed Hasan-ı Kazimi, *Tarih-i Cihan-i İslam ve Revabit-i Harici-yi An ez Agaz ta İmrüz*, Şiraz 1371, s.115.
- ⁵⁴ Browne, age., s.151.
- ⁵⁵ Taberi, age., s.50.

HAZİNİ'NİN FARŞÇA DÎVÂNİ*

İbrahim Kunt**

Özet: Sultan Ahmed Hazînî XVI. yüzyılda yaşamış, ömrünün büyük bir kısmını Anadolu'da geçirmiş, bir çok eser telif ederek Yeseviyye tarikatının yaygınlaşması için çalışmış bir dervidir. Bu makalede, bugüne kadar Yesevîlik konusunda yapılan araştırmalara kaynaklık etmiş olan Cevâhiru'l-ebrâr min Emvâci'l-bihâr adlı eserin yazarı Sultan Ahmed Hazînî'nin Farsça Dîvânı tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hazînî, Cevâhiru'l-ebrâr, Hisar, Farsça Dîvan

Hazini and His Persian Diwan

Summary: Sultan Ahmad Hazini was a dervish who lived in 16th century, spent majority of his life in Anatolia and helped to spread tariqa of Yasaviyye by writing many books. In this article, Ahmed Hazînî who has assisted the researches on the field of "Yasaviyye" with his work that called "Javahir al-abrar min amvaj al-bihar", has been described his Diwan that has been written in Persian.

Keywords: Sufism, Hazini, Javahir al-Abrar, Hisar, Persian Diwan

* Bu makale, İbrahim Kunt tarafından hazırlanan "Hazînî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)" isimli Doktora tezi (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002, Basılmamış Doktora Tezi)'nin bir bölümünün özetidir.

** Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

HAZÎNÎ'NİN FARŞÇA DÎVÂNI

HAZÎNÎ

Hazîni, Tacikistan'ın başkenti Duşenbe civarındaki bir yerleşim birimi olan Hisar'da, 941/1534 yılında doğmuştur. Sultan II. Selim'in saltanatı döneminde, 974/1566 yılında Anadolu'ya gelmiş, bazı küçük ayrılmaları hesaba katmazsak, ölümüne kadar İstanbul'da yaşamış ve Yeseviyye tarikatini yaymaya çalışmıştır. Nerede ve ne zaman vefat ettiği bilinmemekle beraber, son eseri olan Cevâhiru'l-ebrâr min emcâci'l-bihâr'ın 1002/1593 yılında telifinden birkaç sene sonra, muhtemelen İstanbul'da vefat ettiği tahmin edilebilir.¹

Hazîni'nin bilinen eserleri şunlardır: Câmi-i mürşidîn, Menba'u'l-ebhâr fî Riyâzi'l-ebrâr, Tesellâ'u'l-kulûb, Du Mersiye, Hucetu'l-ebrâr, Cevâhiru'l-ebrâr min Emcâci'l-bihâr, Dîvan.

HAZÎNÎ DÎVÂNI

Bugüne kadar hakkında hiçbir araştırma yayınlanmamış olan bu dîvan, Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi, Müzelik Yazma Kitaplar arasında 146 numara ile kayıtlıdır. Eser, Abdülbaki Gölpınarlı tarafından görülüp incelenmiş ama bu inceleme bilgileri de henüz yayınlanmamıştır. Farşça olan bu eser, 27,2 x 17,2 cm. cilt ebadına ve 20,5 x 11,5 cm. yazı ebadına sahiptir. 291 varak ve her sayfasında nesta'lik hatla yazılmış 17 satır ve her satırda bir beyit bulunmaktadır. Makta' beyitleri birer mısra halinde yazılmıştır.

Kenarları ve sırtı tamir görmüş, yanları düz altın yaldızlı cetvelli , ortasında, üstünde ve altında birer madalyonlu, içinde kabartma yaprak ve çiçek motifli gömme ve altın yaldızlı şemseli, miklepli, miklebinde madalyonsuz küçük bir şemseli, koyu kırmızı meşin ciltli bir eserdir. Kağıdı filigranlı, aharlı ve açık sarımsı renktedir. 1^b yaprağının başında güzel bir tezhip bulunmaktadır. Sayfa kenarları siyah bir hat içinde ince altınyaldızlı cetvelle ayrılmıştır. Her gazelin makta' beyti ortaya, her satıra birer mısra gelecek şekilde yazılmıştır.

Birinci yaprağın a yüzünde, bu eserin Hâcegân-ı Dîvan-ı Hümayun'dan olan Medineli Musa Bey'den Medineli Şâzîlî İbrahim'e intikal ettiğine ve İbrahim Bey tarafından vakfedildiğine dair 1 Muharrem 1244/13 Temmuz 1828 tarihli Türkçe bir yazı bulunmaktadır. Bu yazının altına da "İbrahim" mührü basılmıştır. Aynı sayfada Şam Valisi Musa Edib'in 1237/1822'de temellük ettiğine dair imzalı bir kayıt ve Said Hemdem Çelebi (ö. 1858)'nin temellük ve Mevlânâ Dergahının vakıf mührü bulunmaktadır.

Başı (vr.1^b):

در کنت کنزاً حسن او بود از تجلی در خفا آورد عشق آیینه وش در صورت نشو و نما

Sonu (vr. 291^a):

حزینی سرافراز ازو در جهان بود تا جهان ماند این داستان

لمصنّفه فی سنه 999

Yazmanın istinsah tarihi 291 numaralı yaprağın a yüzünde “limusannifihî fi sene 999” şeklinde, sayfanın alt kısmında belirtilmiştir. Bu tarihten anlaşılan, bu eseri yazma işinin 999/1591 yılında bitirildiğidir. Ayrıca müstensih ismi bulunmamaktadır.

Abdülbaki Gölpınarlı bu eserin müellif hattı olduğu yönündeki kanaatini şu cümlelerle belirtmiştir: “Ketebe olmadığına, sonunda “لمصنّفه” kaydının bulunduğuna, yazının Mâverâünnehir ta’likinin karakterini taşıdığına, şairin de Mâverâünnehir’li olduğuna nazaran bu Dîvan’ın kendi el yazması olması gerektir.”²”

Eserde herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır. Bazı sayfalarda haşiyeye yazılmış beyit ya da beyitler, hatta bir veya bir kaç gazel bulunmaktadır. Örneğin vr. 30^a’da 190 no’lu gazelin 8. beyti haşiyeye yazılmış, bulunması gereken yer ise bir kaç noktayla işaret edilmiştir. Vr. 35^a’da bir gazel ve diğer bazı yerlerde bazı gazeller de tümüyle haşiyeye yazılmıştır.

Müellif, divanını yazma işini 999 (1591) yılında tamamlamıştır. Bu bilgiyi, divanın son gazelinin son beytinde yer alan نظم آباد ibaresi de teyit etmektedir. Çünkü bu ibarede yer alan harflerin ebced hesabıyla toplamı 999 sayısını vermektedir.

Yazma nüshanın muhtevası şu şekildedir: Birinci yaprağın b yüzü ile 274. yaprağın a yüzü arasında alfabe sırasına göre dizilmiş 1102 gazel, 274^b-280^a arasında 3 kaside, 280^b-281^b arasında 3 tahmis, 282^a-284^a arasında 10 kıt’a, 284^b-290^b arasında 81 rubaî ve vr. 291^a’da bir Mesnevî bulunmaktadır.

Kasidelerde genel olarak bütün Osmanlı sultanları, özel olarak da Sultan II. Selim ve III. Murad övülmüşlerdir. Birinci ve ikinci tahmisler Sultan III. Murad’ın manzumeleriyle ilgili olup, bu durum manzume başlıklarıyla açık olarak belirtilmiştir. III. Murad’ın Farsça şiirleri Mehmet Kanar gözetiminde doktora tezi olarak hazırlanmış, bu çalışma tarafımızdan incelenmiş fakat tahmis edilen manzûmelere rastlanılmamıştır. Dolayısıyla, Sultan III. Murad’ın bilinmeyen iki Farsça rubâisi daha ortaya çıkarılmıştır.

Yazma Nüshanın İmlâ Özellikleri:

Hazîni Dîvânı’nın yazma halindeki nüshası bazı imla özellikleri arz eder. Bunların belli başlıları şu şekilde sıralanabilir:

1- Ek fiil ve bitişik şahıs zamirlerinden م munfasıl ikinci şahıs zamiri olan تو’ya bitiştiğinde sadece üç yerde توم (bk. vr. 68^a, vr. 129^a, vr. 135^b) şeklinde yazılmıştır. Diğer yerlerde ise (örn. vr. 10^a, vr. 18^b ve daha bir çok yerde) توام şeklinde yazılmıştır.

2- Hâ-yı mahfî ile biten kelimeler ها ile çoğul yapıldığında, bu he’ler bazen düşürülmüş (گریهها ، نالهها gibi), bazen de düşürülmeyip (نالهها ، گریهها) gibi

HAZÎNÎ'NİN FARŞA DÎVÂNI

yazılmıştır. (örn. هـا گريه kelimesindeki hâ-yı mahfî vr. 213^a'da düşürülerek گريهها şeklinde yazılmış; هـا ناله kelimesindeki hâ-yı mahfî ise vr. 124^a'da نالهها şeklinde yazılmıştır.)

Hâ-yı mahfî ile biten kelimeler آن ile çoğul yapıldığında hâ-yı mahfî kaldırılmamış ve bu harften sonra گان eki yazılmıştır (örn. زده گان vr. 60^a, vr. 104^a ve vr. 114^b).

3- رؤف، طاوس şeklinde istinsah edilen kelimeler, görüldüğü gibi tek vav'la yazılmış, داوود kelimesi ise iki vav'la yazılmıştır.

4- خائن ve سائل gibi Arapçadan gelme mehmuz ve ecvef kelimeler hemze yerine ya ile (خاين ve سايل şeklinde) yazılmışlardır.

5- Biri sesli, diğeri sessiz iki ye yanyana geldiğinde گوييم، آيين şeklinde kaleme alınmışlardır.

6- Bazı yerlerdeki birlik (vahdet) ve nekre yâ'ları hemze ile gösterilmiştir (ذرة، حلقه، ذرة gibi)

7- چه کار kelimesi sadece iki yerde چکار şeklinde yazılmıştır (vr. 131^a ve vr. 132^b).

8- İsim ve isim soyundan türeyen kelimelerin başındaki به edatı، يك ve بعيد kelimelerindeki gibi، genellikle kelimeye bitişik olarak yazılmış، bazen de ayrı yazılarak gösterilmiştir.

9- Noktalamaya genellikle riayet edilmiş olmakla beraber، az da olsa riayet edilmediği görülmektedir. Ayrıca sin harfinin altına ara sıra üç nokta konmuş ve گ harfi ک'den ayırt edilmemiştir.

10- Arapça manzumelerde yer yer med، şedde ve hemze'ye yer verilmiş olmakla birlikte genel olarak hareke kullanılmamıştır.

11- Nişane harfi olan ر müfred munfasıl zamirlerden başka isimlere de bazen bitişik، bazen ayrı yazılmıştır (örn. مردمانا vr. 3^a ve ناتوانرا vr. 3^a kelimeleri örnekte gösterildiği gibi yazılırken؛ چمن را vr. 4^a ve ترحم را vr. 5^b kelimelerinde de örnekte gösterildiği gibi ayrı olarak yazılmıştır).

12- Fiil çekimlerinde می edatı bazen fiillere bitişik، bazen de ayrı yazılmıştır.

13- Ek fiilin üçüncü tekil şahıs eki olan است genellikle ayrı yazılmış، sadece kendinden önce gelen kelime ت harfiyle bitiyorsa، başındaki elif harfi kaldırılarak kendinden önce gelen kelimeye bitleştirilmiştir (örn. سیرتست vr. 11^a، حياتست vr. 14^b ve vr. 17^a، ظلماتست vr. 20^a gibi).

kelimesi, sadece vr. 18^b, vr. 75^b, vr. 76^a, vr. 109^b, vr. 149^a'da vezin icabı شد است şeklinde yazılmış, diğer yerlerde شده است şeklinde kaleme alınmıştır.

kelimesi sadece vr. 166^b'de vezin icabı کرد است şeklinde yazılmıştır.

14- هیچ یک، هیچ کس gibi kelimeler genellikle birbirlerine bitleştirilerek yazılmışlardır (örn. vr. 17^a ve vr. 46^b).

Manzûmelerin Vezinleri

Burada toplu olarak bir tablo halinde kullandığı bahirlere, vezinlere ve oranlarına temas etmekle yetinilecektir. Rubâîlerin dört mısraında dört ayrı vezin kullanma imkanı mevcut olduğundan ve tatbikatta da örneklerine rastlandığından, rubâî vezinleri zikredilmemiştir. Hazîni her bahirde şiir söylememiş, sadece müctes, remel, hezec, muzari, hafif, mütekârib, recez, kâmil, serî ve münserih bahirlerini kullanmıştır.

Aşağıdaki tabloda, Remel bahrinin fe'ilâtun, fe'ilâtun, fe'ilâtun, fe'ilun veznini kullandığı manzûmelerde, son tef'ile bazen fe'ilün bazen de fa'lün şeklinde bittiğinden, bu vezinli manzûmelerin hepsinin son tef'ilesi fe'ilün olarak kabul edilmiştir. Müctes bahrinin mefâ'ilün, fe'ilâtun, mefâ'ilün, fe'ilün vezninde de aynı durum sözkonusudur.

Bahir ve vezinler	Kullanılma miktarı	Dîvan içindeki oranı
REMEL	362	% 32.35
fâ'ilâtun, fâ'ilâtun, fâ'ilâtun, fâ'ilun	243	% 21.72
fe'ilâtun, fe'ilâtun, fe'ilâtun, fe'ilun	105	% 9.38
fe'ilâtu, fâ'ilâtun, fe'ilâtu, fâ'ilâtun	7	% 0.62
fâ'ilâtun, fâ'ilâtun, fâ'ilun	7	% 0.62
MUCTES	283	% 25.29
Mefâ'ilun, fe'ilâtun, mefâ'ilun, fe'ilun	267	% 23.86
Mefâ'ilun, fe'ilâtun, mefâ'ilun, fe'ilâtun	16	% 1.43
HEZEC	188	% 16.8
Mefâ'ilun, mefâ'ilun, mefâ'ilun, mefâ'ilun	115	% 10.28

HAZÎNÎ'NİN FARŞÇA DÎVÂNI

mef'ûlu, mefâ'îlu, mefâ'îlu, fe'ûlun	36	% 3.22
mef'ûlu, mefâ'îlun, mef'ûlu, mefâ'îlun	16	% 1.43
mefâ'îlun, mefâ'îlun, fe'ûlun	21	% 1.87
MUZÂRÎ'	167	% 14.92
mef'ûlu, fâ'ilâtu, mefâ'îlu, fâ'ilun	146	% 13.04
mef'ûlu, fâ'ilâtun, mef'ûlu, fâ'ilâtun	21	% 1.87
RECEZ	54	% 4.82
Mustef'ilun, mustef'ilun, mustef'ilun,	32	% 2.86
mustef'ilun	4	% 0.35
muft'e'ilun, mefâ'îlun, muft'e'ilun,	18	% 1.60
mefâ'îlun		
mustef'ilâtun, mustef'ilâtun		
HAFÎF	42	% 3.75
fe'ilâtun, mefâ'îlun, fe'ilun	42	% 3.75
MUTEKÂRİB	9	% 0.80
fe'ûlun, fe'ûlun, fe'ûlun, fe'ûl	9	% 0.80
KÂMİL	6	% 0.53
Mutefâ'îlun, fe'ûlun, mutefâ'îlun, fe'ûlun	6	% 0.53
MUNSERİH	5	% 0.44
muft'e'ilun, fâ'ilun, muft'e'ilun, fâ'ilun	5	% 0.44
SERÎ'	3	% 0.27
muft'e'ilun, muft'e'ilun, fâ'ilun	3	% 0.27
TOPLAM	1119	% 100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Hazînî en çok Remel ve Muctes bahirlerini, en az da Munserih ve Serî' bahirlerini kullanmıştır.

Bu tabloya dayanarak Hazîni'nin dîvanında en çok kullandığı birkaç vezin, şöyle sıralanabilir:

1. mefâ'ilun, fe'ilâtun, mefâ'ilun, fe'ilun	% 23.86
2. fâ'ilâtun, fâ'ilâtun, fâ'ilâtun, fâ'ilun	% 21.72
3. mef'ûlu, fâ'ilâtu, mefâ'îlu, fâ'ilun	% 13.04
4. mefâ'ilun, mefâ'ilun, mefâ'ilun, mefâ'ilun	% 10.28
5. fe'ilâtun, fe'ilâtun, fe'ilâtun, fe'ilun	% 9.38

Manzûmelerin Beyit Sayıları

Hazîni dîvanında 1102 gazel, 3 kaside, 3 tahmis, 10 kıt'a, 81 rubâi ve 1 mesnevî bulunmaktadır. Aşağıda manzume kısımlarının beyit sayıları verilerek Hazîni dîvanındaki toplam beyit sayısı gösterilecektir.

5 beyitli	2 gazel	10
6 beyitli	3 gazel	18
7 beyitli	849 gazel	5943
8 beyitli	8 gazel	64
9 beyitli	195 gazel	1755
10 beyitli	4 gazel	40
11 beyitli	27 gazel	297
12 beyitli	2 gazel	24
13 beyitli	7 gazel	91
14 beyitli	2 gazel	28
15 beyitli	2 gazel	30
16 beyitli	1 gazel	16
GAZELLER	TOPLAMI:	8316
1. kaside	84 beyit	84
2. kaside	48 beyit	48
3. kaside	63 beyit	63
KASİDELER	TOPLAMI:	195
1. tahmis	15 beyit	15

HAZİNİ'NİN FARŞÇA DİVÂNI

2. tahmis	15 beyit	15
3. tahmis	15 beyit	15
TAHMİSLER	TOPLAMI:	45
5 beyitli	1 kıt'a	5
6 beyitli	4 kıt'a	24
7 beyitli	2 kıt'a	14
8 beyitli	1 kıt'a	8
10 beyitli	1 kıt'a	10
11 beyitli	1 kıt'a	11
KIT'ALAR	TOPLAMI:	72
2 beyitli	81 rubâî	162
RUBÂİLER	TOPLAMI:	162
8 beyitli	1 mesnevî	8
MESNEVÎ	TOPLAMI:	8
TOPLAM	BEYİT:	8798

Dîvanda İsmi Geçen Şahsiyetler

Hazîni dîvanında Yesevîlik tarikatının kurucusu Ahmed-i Yesevî'den Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'ye, ünlü sahâbelerden Câ'fer-i Tayyâr ve Ebû Hüreyre'ye, Sultan Mahmûd-i Gaznevî ve III. Murad gibi devlet adamlarına varıncaya kadar, bir çok simadan bahsedilmektedir.

Dîvanda adı geçen kişilerin isimleri, alfabetik sırayla aşağıda verilmiştir:

Abdullâlık-ı Gucduvânî, Abdullah Han, Ahmed-i Yesevî, Ali Mûsâ Rızâ, Âmine, Aristâtâlis, Âsaf, Bahâ'eddin Nakşebend, Bâyezîd-i Bistâmî, Belkıs, Bişr-i Hâfî, Bû Ali Sînâ, Câ'fer-i Sâdık, Câ'fer-i Tayyâr, Câlînûs, Câmâsb, Celâleddîn-i Rûmî, Cem, Cengiz, Cüneyd-i Bağdâdî, Dârâ, Dekyânus, Ebû Cehl, Ebu'd-Derdâ, Ebû Eyyûb-i Ensârî, Ebû Hureyre, Enverî, Evhadî, Eyâz, Ferhâd, Ferîdüddîn-i 'Attâr, Firdevsî, Ferîdûn, Hafs-i Kebîr, Halîfe-zâde Hakkı, Hallâc-ı Mansûr, Hâtim-i Tâ'î, Hâkânî, Hudaydâd, Hızır Nebî, Hâce Sâ'd, Hassân b. Sâbit, Hâbil, Hulâgû, Husrev, İbrahim

Edhem, İskender, Kâbil, Kays, Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Kistrâ, Leylâ, Lokman, Mahmûd-i Gaznevî, Manî, Mecnûn, Murad Giray, Nemrûd, Nizâmü'l-mülk, Rüstem, Sa'd-i Vakkâs, Sa'dî, Sadreddîn-i Konevî, Salâhaddîn Zerkûb, Selim Han II, Sencer, Sultan Murad Han III, Sultan Veled, Süleymân-ı Gaznevî, Şakîk-i Belhî, Şems-i Tebrîzî, Şeyh Sen'an, Şeyh Serî, Şeddâd, Şiblî, Şîrîn, Tayfûr, Tîmurleng, 'Ukkâşe, Ümmühânî, Veysel Karânî, Züleyhâ, Zindefil, Zü'l-karneyn.

Istılahlar

Hazînî dîvanında bizim tespit edebildiğimiz 82 adet dînî ve fikhî, 810 adet tasavvufî, 26 adet dîvânî, 24 adet nücûmî, 7 adet tıbbî, 12 adet mûsikî istılahı bulunmaktadır. Ayrıca yüze yakın yerde Arapça cümle ve terkipler ile Farsça deyim, atasözü ve hikmetli sözler kullanılmıştır³.

Hazînî'nin Edebî Kişiliği ve Üslûbu

Hazînî'nin şiirleri, XVI. yüzyılda İran'da bulunup Farsça şiir söyleyen şairlerle benzerlik göstermez. Zira o dönemde İran'da Farsça şiir yazan şairler Hint üslûbu etkisindedirler. Hazînî'nin şiirlerinde Hâfız-ı Şîrâzî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Ferîduddîn-i Attâr gibi mutasavvıf şairlerin etkisi hemen göze çarpmaktadır. O, dönemdeki yeni üslupları kullanmayı tercih etmemiş, kasideye değil, gazele önem vermiştir. Arapça kelime ve terkipler kullanmaktan hiç çekinmemiş, şiirlerinde Irak üslubunu kullanmayı tercih etmiştir.

Şiirleri genellikle kolay anlaşılır olmakla beraber, bazı az kullanılan kelime ve terkipleri kullanarak, zaman zaman tekellüflü ve zor anlaşılır beyitler de ortaya çıkarmıştır.

Her ne kadar Hâfız-ı Şîrâzî gibi gazelde zirve olan bir şaire ulaşamadıysa da, onun orta seviyede bir şair olduğu söylenebilir.

Hazînî'nin gazelleri, kendisinden evvel yaşayan sayısız mutasavvıf şairde olduğu gibi tasavvufî zevk ve neşe içinde kaleme alındığından, aşkı ve şarap meclisini terennüm etmektedir. Bunun için bazı gazellerinde kendinden önceki veya muasır şairlerin beyitlerine benzer beyitlerin bulunması gayet normaldir. Bazı gazellerinde özellikle Hâfız-ı Şîrâzî'ye nazireler yazdığı ve onu taklit ettiği görülmektedir⁴.

Hazînî hem Hâfız-ı Şîrâzî gibi pîr-i muğân'dan, aşk ve şarap'tan bahseden bir rind, hem de Ahmed-i Yesevî'nin yolundan yürüyen bir tarikat mensubu ve şeyhidir. Zira aşk ve şarap meclislerinin terennüm edildiği manzumeler tasavvufî vecd ve neşe içinde yazılmışlardır ve şahit olunan ilahi sırlar ancak bu tür mazmunlarla anlatılabilirler.

Hazînî dîvanında kelimeler arası münasebet güçlüdür. Tenâsub ve iştikâk sanatlarına çokça rastlanmaktadır. Şairimiz sanat yapmakta hiç zorlanmamıştır. Lafız sanatlarına dikkat etmekle beraber, sanat yapmak için vezin ve manayı zorlamamıştır. Üslûp ve dili akıcı olmakla beraber, iyi Arapça bildiğinden bazı az kullanılan Arapça kelimeleri de kullanmış, bu da yer yer an-

HAZÎNÎ'NİN FARŞÇA DÎVÂNI

lamada zorluklar oluşturmuştur. Dîvanda tamamı Arapça yazılmış bir gazel de bulunmaktadır.

Şiiriyle Övünmesi

Şiiriyle övünmeyen şair yoktur denilse, herhalde yanlış olmaz. Hazînî de zaman zaman övünmeyi yeren beyitler yazmış olmakla beraber, her şair gibi şiiriyle övünmüştür. Hazînî şiirini bir mücevher kutusuna benzetir ve bu kutudan herkese inciler saçır. Üslûbunu 'nâzik edâ'ya, sözlerini 'saf ve parlattılmış altın'a benzetir. Şiirini sabahı aydınlatan güneşe benzetir, hatta güzelliğin simgesi olan güneş ve ayla mukayese eder.

Dîvan⁵:

وصفِ او در بوطهٔ شعرم طلای بیغش است شعرِ من زان روی پاک اوصافتر از نظمِ ماه

“Onun vasıfları şiirim potasında saf altın gibidir. Şiirim o arı yüzden dolayı ayın nazımından daha niteliklidir.”

Dîvan⁶:

شعرِ من نازک ادا از وصفِ آن موی و میان دلبرِ باریک بین را نظمِ نازک عذر خواه

“Şiirim edası o güzelin saçını belini nitelemesinden dolayı naziktir; inceliklerle dolu şiir, inceliği gören dilberden özür diler.”

Dîvan⁷:

شد حزینی درج در درجِ غزل تا نعتِ او چون صدفِ درِ پاش شعرم بر خواص و بر عوام

“Hazînî gazelden na'ta kadar şiirde mücevher kutusuna kondu, şiirim se-def gibi halka da, seçkin kişilere de inciler saçtı.”

Dîvan⁸:

شامِ مدحش ز شهابِ غزلم شد روشن نظمِ خورشید وشم آمده روشن سحری

“Onu övdüğüm gece, gazelimin ışığıyla aydınlandı; güneş gibi şiirim aydın seher gibi doğdu.”

Dîvan⁹:

تا به میدانِ سخن گویی زدم زان زلف و رو آفتاب و ماه شد چون گوی در چوگان مرا

“Şairlik meydanında o saç ve yüzden söz edince, güneş ve ay benim için, çevgan oyunundaki top gibi oldu.”

Örnek Aldığı Şairler

Şairlerin şiire başladıkları yıllarda, hatta başlamadan önce, eski ve yeni şairlerin dîvanlarını okumaları, kısmen de olsa ezberlemeleri ve onların şiirlerine nazire yazmalarının, şair olmanın başlıca şartlarından biri olduğu bilin-

mektedir. Şair Hazîni'de de durumun böyle olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Onun beğenip adını andığı, nazireler yazıp taklit ettiği şairlerden bazıları, Hâfız-ı Şîrâzî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Attâr-ı Nîşâbüri, Câmî, Muhteşem-i Kâşânî, Evhadî, ve Zindefil Ahmed-i Câmî'dir.

Hazîni'nin en çok ıktibas yaptığı şair **Hâfız-ı Şîrâzî**'dir. O bir çok şiirin de Hâfız'ın ismini verir ve över. Hazîni, genellikle Hâfız Dîanının ilk kısmında yer alan gazellerden mısra ya da beyit şeklinde alıntılar yapmıştır. Hazîni Dîvanında, bütünüyle Hâfız-ı Şîrâzî'nin övgüsüne ayrılmış bir gazel de bulunmaktadır.

Dîvan¹⁰:

حافظ آن خاور شیراز معانی پر تو برده از کوی مه و مهر درخشنده گرو

“Şiraz'ın güneşi olan Hâfız, parlak anlamları, parlayan ay ve güneşin mahallesinden ödünç almıştır.”

Dîvan¹¹:

ادر کأساً و ناولها الا یا ایها الساقی ز حد شد دردِ مخموری شفا ده زان می باقی

“Kadehi döndür ve sun ey Saki, sarhoşluk derdi haddi aştı, o ebedî şaraptan şifa sun.”

Dîvan¹²:

ز حد بگذشت بیدادئ مخموری عفاک الله ادر کأساً و ناولها الا یا ایها الساقی

“Sarhoşluğun zulmü haddi aştı, Allah seni affetsin, kadehi döndür ve sun ey Saki.”

Dîvan¹³:

که می گوید ز اهل دل که عشق آسان نمود اول سراسر مشکل اندر مشکل است از عشق در دلها

“Gönül ehlinde, aşk önce kolay göründü diye kim söylemiş! Aşkdan dolayı gönüllerde tümüyle zorluk vardır.”

Dîvan¹⁴:

حزینی نقدِ جان بخشا مَتی مَا تَلَقَّ مِنْ تَهْوَى لقا و خلد می خواهی دَعِ الدُّنْيَا وَ أَهْمِلْهَا

“Ey Hazîni ne zaman nefesine uyan biriyle karşılaşırısan can nakdini bağışla, kavuşmayı ve cenneti dilersen dünyayı bırak ve onu ihmal et.”

Dîvan¹⁵:

الا یا ایها المعشوق حل کن مشکلِ دلها که مر عشاق را در دل فتاد از عشق مشکله

“Ey sevgili, gönüllerdeki zorlukları çöz, çünkü aşktan dolayı aşıkların gönlüne zorluklar düşmüştür.”

HAZÎNÎ'NİN FARSÇA DÎVÂNI

Hazîni, şiirlerinde **Mevlânâ**'yı, Molla Celâleddin ve Celâleddîn-i Rûmî şeklinde zikreder. Onu müstakil beyitlerde andığı gibi, en yakın çevresinden olan **Hüsameddin Çelebi**, **Sultan Veled**, **Selahaddin Zerkûb**, **Şems-i Tebrîzî** ve **Sadreddîn-i Konevî** ile birlikte de zikretmektedir.

Dîvan¹⁶:

خداوندا به آن شمسی که کردی مشرقش تبریز
نمودی مغربش در قونیه در خان شگر ریز
به حقّ آن جمیل عارفان ملا جلال الدین
به اسرار حسام الدین که دادش متنوی انگیز
به حسن و خوبی سلطان ولد قطب نکو خویان
به صدر الدین او و با صلاح الدین زر آمیز
که از غلّ و غش هستی نفسانی مصفا کن
ز جام جذبه خود جرعه ای در جام جانم ریز

“Ey Allahım, doğuşunu Tebriz’e, batışını da Konya’ya nasip ettiğin o Şems ile sofraya şekerler saç.

Gerçekten, ariflerin en güzeli olan Molla Celâleddin’in hakkı için, Mesnevî’yi başlatan Hüsameddin’in sırlarının hakkı için,

İyi huyluların kutbu Sultan Veled’in güzelliği ve iyiliğinin hakkı için, onun Sadruddin’i ve Selahaddin-i Zerkûb’un hakkı için,

Nefsânî varlığını kirden arındır. Kendisinin cezbe kadehinden can kadehime bir yudum dök.”

Dîvan¹⁷:

بود بر درگهی ام تکیه کز فیض
جلال الدین رومی داردش پاس

“Ben öyle bir dergâha dayanıyorum ki, Celaledîn-i Rûmî onun feyziyle nöbet tutar.”

Dîvan¹⁸:

بشنو از نی چون حکایت هر دم از هجران کند
دردِ هجران را ز وصلی او کنم درمان هوس

“Her an ayrılığı anlatan neyi dinle, ona kavuşma arzumu hicran derdime derman ediyorum.”

Hazîni, 654. gazeline başlamadan önce **Muhteşem-i Kâşânî**’nin bir gazelinin matla‘ beytini vererek, o beyitle başlayan gazeli tanzir ettiğini söylemiştir¹⁹. Muhteşem-i Kâşânî’nin tanzir edilen gazelinin matla‘ beyti şudur:

عجب شمعی که از بالا به پایان می رود
رخش شمع است و دود او دو زلف عنبر آلودش
دودش “Yüzü mum, dumanı da onun anber kokulu iki saç telidir; dumanı yukarıdan aşağıya inen garip bir mum.”

Mesnevî şairlerinden **Attâr** da, burada adı geçen şairler arasında anılmaktadır.

Dîvan²⁰:

هیچ می دانی فرید الدین عطارت چه گفت نیم شب از جلوۀ سیمرغ در چین شد پری

“Ferîduddîn-i Attar sana ne söyledi, biliyor musun? Sîmurgun gece yarısı görünmesiyle, peri kaçtı.”

Hazîni, ünlü Şehnâme şairi **Firdevsî**'yi ve kasîde şairi **Enverî**'yi aynı beyit içerisinde zikretmiş ve bunları, şiir ve şairliğe başlangıçta eserlerinin mutlaka okunması gereken şairler olarak göstermiştir.

Dîvan²¹:

دیده روشن کن با اشعار منیر انوری تا کند فردوس فردوسی به رویت فتح باب

“Gözlerini, Enverî'nin parlak şiirleriyle aç ki, Firdevsî'nin bahçesi senin gözlerine görünsün.”

Ünlü kasîde şairi **Hâkânî** de aşağıdaki beyitlerde, takip edilmesi gereken bir şair olarak gösterilmiştir.

Dîvan²²:

طلب الفاظ خاقانی و حسن گفتهٔ حسآن ز اشعار خوش این خادم یثرب به استحسان

ز فیض نظم و اشعارش طریق شعر پر رفعت بود در آسمان نظم شعرش کوب رخشان

“Hâkânî'nin sözlerini talep et, Medîne'nin hizmetçisi olan Hassân b. Sâbit'in hoş şiirinin güzelliğinden övgüyle bahset. Onun şiirinin feyziyle yücelik dolu şiir yolu gökyüzüne çıkar. Onun nazmı parlak yıldız gibidir.”

Hazîni, **Sadî** ve eserlerini mutluluk kapısının anahtarı olarak göstermektedir.

Dîvan²³:

از در سعدی طلب بابِ سعادت را کلید گر سعادت بابت روی از در سعدی متاب

“Mutluluk kapısının anahtarını Sa'dî'nin kapısında ara, sana mutluluk gerekirse Sa'dî'den yüz çevirme.”

Hazîni, mutasavvıf ve râvi olarak bilinen, şiirleri de nakledilen **Şakîk-i Belhî**'yi de saygıyla anmaktadır.

Dîvan²⁴:

شقیق بلخی و عکاشه و شیر خدا حیدر بکرده رشک فردوس برین آن جنت آسا را

“Şakîk-i Belhî, Ukkâşe ve Allah'ın aslanı Haydar'ı yüce cennet kıskanmıştır.”

Hazîni, dîvanında **Evhadî** ve **Molla Câmî** ve **Zinde Fîl** (Ahmed-i Câmî)'i bir kez ve bir beyit içerisinde zikretmiştir.

Dîvan²⁵:

HAZİNİ'NİN FARŞA DİVÂNİ

اوحدى و حافظ شیراز و جامی زنده فیل هر یکی از اولیا موزون و فی تحت القلب

“Evhadî, Hâfiz-ı Şirazî, Molla Camî ve Zinde Fil (Ahmed-i Câmî), her biri gök kubbenin altındaki önemli velîlerdendir.”

Şiirlerinde İşlediği Konular

Şairimizin, çağında şiire konu teşkil eden ve mutad olan her şeyden dem vurduğu söylenebilirse de, onun şiirlerini genel olarak konularına göre aşağıdaki kısımlara ayırmak mümkündür:

1- Tasavvufî ve aşıkâne şiirler: Hazînî'nin bahsettiği aşkın “ilahi aşk” olduğu bir çok şiirinden anlaşılmaktadır. O, Yeseviyye tarikatının şeyhi olması münasebetiyle bir çok şiirinde Yeseviyye silsilesindeki şahısları hayırla anmış ve onları övmüş, bununla beraber Nakşibendiyye tarikatını de kardeş olarak gördüğünü ifade etmiştir. Tasavvufî neşe içinde yazılmış olan, aşığın çeşitli hallerini, mâşuğun umursamazlık ve zalimliğini anlatan manzûmeler, divandaki şiirlerin en yoğunluklu konusunu oluşturmaktadır²⁶.

2- Dinî şiirler: Hazînî'nin Allah'a hamd, Peygamberimize na't maksadıyla yazdığı gazel, kaside ve rubai tarzında yazdığı bir çok manzumeleri mevcuttur²⁷. Bunlarda zaman zaman ayetlere, hadislere ve peygamber kıssalarına işaret ve telmihlerde bulunmaktadır. O, yeri geldikçe Allah'tan kendisini bağışlamasını ve Peygamberimizden de şefaathı olmasını istemektedir²⁸.

3- Çeşitli tabiat olaylarını ve güzelliklerini, memduh ve sevgilisinin özelliklerini dile getiren tavsîfî şiirler: Bu muhtevaya sahip beyitler, yer yer güzel teşbihlerle donatılmışlardır²⁹.

4- Medih şiirleri: Hazînî, Yesevî tarikatının icazetli bir şeyhi olduğundan, divanda yoğunluklu olarak işlenen konulardan birinin de, büyük sûfleri övme konusunun olması tabiidir. Bir çok yerde Ahmed-i Yesevî'yi övmüştür. Onun, şeyhi Seyyid Mansûr'a olan düşkünlüğü ve hayranlığı da bu konu içinde mütalaa edilebilir³⁰.

5- Şikayet konulu şiirler: Şairimiz hemen hemen bütün manzumelerinde beyitler halinde yer yer vatan hasreti, üzüntü, yaşlılık, talihsizlik ve benzeri sebeplerle şikayetlerde bulunur³¹.

SONUÇ

Bu çalışmada, bu güne kadar hakkında herhangi bir araştırma yapılmamış olan Hazîni dîvanı üzerinde duruldu. Yesevîlik üzerine yapılan araştırmalarda Hazîni'nin Cevâhiru'l-ebâr min emvâci'l-bihâr adlı eseri önemli bir kaynak olarak değerlendirilmekle beraber, son yıllarda tasavvuf konusuyla ilgili yapılan araştırma ve incelemelerde de, şairimizin eserleri yeterince araştırılıp ortaya konmamıştır. Hazîni'nin, Osmanlı dönemi biyografik kaynaklarında yer almaması da düşündürücüdür. Bunun nedeni, Yeseviyye tarikatının Anadolu'da yeterince destek bulamamış ya da Nakşibendilik gibi bazı tarikatlarla bütünleşmiş olmasıdır. Bu güne kadar Hazîni'nin eserlerinden yalnızca Cevâhiru'l-ebâr min emvâci'l-bihâr bilinmekteydi. Daha sonraki araştırmalarda onun bir diğer eseri olan Menba'u'l-ebhâr fi riyâzi'l-ebâr bir makale ile tanıtılmıştır. Hazîni'nin dîvanı çerçevesinde yaptığımız bu çalışma neticesinde, Yesevîlik araştırmalarına yeni bilgiler kazandıracak malzemeler içeren dîvanı tanıtılmıştır.

Hazîni'nin şiiri genelde sade ve akıcı olmakla birlikte yer yer sanatlarla dolu ve az da olsa bazen güç anlaşılır bir özellik arzeder. Şiirlerine hakim olan başlıca konular tasavvuf, tavsif, tasvir, hayattan şikayet, dinî heyecan, memleket hasreti vb. unsurlardır.

Bu çalışmanın Fars Edebiyatı araştırmacılarının yanısıra, hem bu dönemin tarihi ile ilgili araştırma yapanlara, hem de tasavvuf araştırmacılarına yardımcı olabileceği ümidindeyiz.

KAYNAKÇA

Gölpınarlı, Abdülbaki; Basılmamış Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, c: 2 Hazîni, Dîvan, Mevlana Müzesi Ktp. Müzelik Yazma Kitaplar, No: 146
Kunt, İbrahim; Hazîni ve Dîvânı (İnceleme-Metin), (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002, Basılmamış Doktora Tezi)

¹ Kunt, s. 30-32

² Gölpınarlı, Basılmamış Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu, c: 2

³ Daha geniş bilgi için bkz. Kunt, s. 100-160

⁴ Kunt, Metin kısmı, s. 9-10

⁵ Kunt, Metin kısmı, s. 439

⁶ Kunt, Metin kısmı, s. 439

⁷ Kunt, Metin kısmı, s. 401

⁸ Kunt, Metin kısmı, s. 489

⁹ Kunt, Metin kısmı, s. 64

¹⁰ Kunt, Metin kısmı, s. 432

¹¹ Kunt, Metin kısmı, s. 459

¹² Kunt, Metin kısmı, s. 463

¹³ Kunt, Metin kısmı, s. 9

¹⁴ Kunt, Metin kısmı, s. 9

¹⁵ Kunt, Metin kısmı, s. 10

¹⁶ Kunt, Metin kısmı, s. 294

- ¹⁷ Kunt, Metin kısmı, s. 293
¹⁸ Kunt, Metin kısmı, s. 309
¹⁹ Kunt, Metin kısmı, s. 323
²⁰ Kunt, Metin kısmı, s. 494
²¹ Kunt, Metin kısmı, s. 76
²² Kunt, Metin kısmı, s. 426
²³ Kunt, Metin kısmı, s. 76
²⁴ Kunt, Metin kısmı, s. 12
²⁵ Kunt, Metin kısmı, s. 76
²⁶ Kunt, Metin kısmı, s. 2, 72, 84
²⁷ Kunt, Metin kısmı, s. 23, 71, 177
²⁸ Kunt, Metin kısmı, s., 1, 3, 22
²⁹ Kunt, Metin kısmı, s. 5
³⁰ Kunt, Metin kısmı, s. 3, 410
³¹ Kunt, Metin kısmı, s. 8, 28, 33

MEVLÂNÂ'NIN ŞİİRLERİNDE İZ BIRAKAN VEYA ONUNLA GÖRÜŞEN İRANLI ŞAİRLER

Ziyâuddin Seccâdî
Çeviren: Yakup Şafak*

Özet: Mevlânâ Celâleddin-i Rumî (604-672/1207-1273), gerek Dîvân-ı Kebîr’inde, gerekse diğer eserlerinde İranlı şairlere çeşitli atıflarda bulunmuş, şiirlerinden alıntılar yapmış veya onlara nazîreler söylemiştir. İlk dönem Mevlevî kaynaklarında da bu hususta bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu makalede bu önemli konu ele alınmış ve Mevlânâ’nın diğer şairlerle ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlâna, Dîvân-ı Kebîr, Mesnevî, İranlı şairler.

The Iranian Poets who Effected His Poetry or Meet with Mavlna

Summary: Mavlna Jalaluddin Rumi whether in his Divan-i Kabir or in his other works like as Mathnavi and Fihi Mafih has quoted some poems from other Iranian poets. There is some information about this subject in early Mavlavi sources. This article deals with this very important topic and puts forward the poetic relationship of Mavlna with other poets.

Keywords: Mavlna, Divan-i Kabir, Classical Persian Poets.

* Yard. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi. (Makalenin bilgisayarda yazımı hususunda yardımlarını gördüğüm Dr. İbrahim Kunt ve Arş. Gör. Sinan Taşdelen Beylere teşekkür ederim.)

Çevirenin Sunuşu

Büyük mütefekkir ve mutasavvıf Mevlânâ Celâleddin-i Rumî (604-672/1207-1273), geçirdiği iyi bir tahsil dönemi ve yetiştiği zengin kültürel muhitin tabii neticesi olarak Arap ve Fars şairlerinin eserlerine vâkıf olmuş, bilhassa Şems-i Tebrîzî ile Konya’da buluşmasından sonra söylediği manzûmelerde bu şairlere yer yer atıflarda bulunmuş, onlardan alıntılar yapmış, kendilerine nazîreler yazmıştır; bazılarıyla da görüşmüştür. İranlı ilim adamlarından Sayın Ziyâuddin Seccâdî, Şi‘r dergisinin IX. sayısında (s. 10-15) yayınlanan “Celâleddîn Muhammed-i Mevlevî ve Diğer Şâirân” adlı makalesinde bu önemli konuyu ele almış ve Mevlânâ’nın diğer şairlerle ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır.

Geniş ölçüde, İranlı büyük âlim Bedüzzaman Furûzanfer (1897-1970)’in çalışmalarına ve onun değerli tespitlerine dayanan bu derleme Türkçe’ye çevrilirken, Farsça metin ve dipnotların yapısı korunmuş; ancak daha düzenli olması açısından dipnotlardaki bazı yerler ikmâl edilmiştir. Metinde gerekli gördüğümüz ilâveler normal, dipnotlardakiler ise köşeli parantez içinde verilmiştir. Beyitler ve alıntılar, imkân nispetinde asıl kaynaklarıyla ve onların tercümeleriyle karşılaştırılarak yerleri, dipnotlarda gösterilmiştir. Bu noktada, Mevlânâ’nın bütün eserlerini, değerli izahlarla Türkçe’ye çeviren merhum Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982)’nin tercümelerinden çokça istifade ettiğimizi belirtmeliyiz.

منطق الطیران خاقانی صداست منطق الطیر سلیمانی کجاست

“Hâkânî'nin kuşlarının dili (ancak) sestir; nerede Süleyman'ın kuş dili?”¹

Mesnevi'de bulunan bu beyit, VI/XII. yüzyılın ünlü ve ekol sahibi şairi olan Hâkânî-yi Şîrvânî (öl. 595/1199)'ye bir cevap olarak söylenmiştir; zira o, şiirlerini “mantiku't-tayr”, “mantiku't-tuyûr”, “İsânü't-tuyûr” (yani kuşların dili) olarak adlandırıyor. Nitekim şöyle demektedir:

ز خاقانی این منطق الطیر بشنو که به زو معانی سراپی نیابی
لسان الطیور از دمش یابی ار چه جهان را سلیمان لوابی نیابی

“Hâkânî'den şu kuş dilini dinle ki ondan daha üstün manalar terennüm eden (birisini bulamazsın).

Dünyada Süleyman'ın sancağını (taşıyanı) bulamazsın, ama onun nefesinde kuşların dilini bulursun.”²

Başka (bir yerde şöyle) demektedir:

ز این قصیده که گفتم سخنوران جهان به حیرت اند چو از منطق الطیور ذُباب

“Söylediğim bu kasidede dünyadaki şairler -kuşların dilinden (hayrete düşen) sinek ve böcekler gibi- hayran kaldılar.”³

Bunlara ilaveten (şairin), iki matlamda “mantiku't-tayr” unvanı bulunan bir kasidesi vardır⁴ ki onda kuşların, sevdikleri gülün başında (yaptıkları) tartışma dile getirilir. (Bu tartışma sonucunda kuşlar davayı “ankâ”ya götürürler. O da der ki “Bütün çiçekler güzel ve gönül çekicidirler; fakat gül -yani kırmızı gül yahut gül-i muhammedî- hepsinden daha güzeldir. Zira o, (Muhammed) Mustafa'nın teridir; ötekiler ise toprak ve sudur.” Ve (şair) buradan Hz. Peygamber'i övmeye (na't) geçer⁵.

(Hâkânî) Tuhfetü'l-İrâkeyn'de de şöyle söyler:

وصفِ تو ای بهارِ خوش سیر خاقانی راست منطق الطیر

“Ey seyri güzel bahar! Senin vasfın, Hâkânî için kuş dilidir.”⁶

Mevlânâ, Hâkânî'ye çok ilgi göstermiş, birçok yerde onun şiirlerine nazîre söylemiş veya (mısra ve beyitlerini) tazmin yoluyla (kendi manzumelelerinde) kullanmıştır. Söz konusu yerler, şunlardır:

Hâkânî'nin,

اهل بر روی زمین جستیم نیست عشق را یک نازنین جستیم نیست

“Yeryüzünde ehil (birini) aradık, yok! Aşk için nazlı bir (güzel) aradık, yok!”

matlarıyla (başlayan) kısa ve şikâyetâmez bir kasidesi vardır⁷. Mevlânâ, Hâkânî'ye nazîre olarak,

غیر عشقت راه بین جستیم نیست جز نشانت همنشین جستیم نیست

“Aşkından başka yol iz bilen (birini) aradık, yok! Senin izinden başka (bizimle oturup kalkacak bir) arkadaş aradık, yok!” matlayla başlayan bir gazel söylemiştir⁸.

Öyle görünüyor ki Mevlânâ, Hâkânî’ye bir cevap vermek istemiştir; zira Hâkânî diyor ki:

هست در گیتی سلیمان صد هزار یک سلیمان را نگین جستیم نیست

“Dünyada yüz bin Süleyman var; (ama) bir Süleyman’a mühür aradık, yok!”

Mevlânâ’nın gazelinde ise şöyle denilmektedir:

خاتمِ ملکِ سلیمان جستنیست حلقه ها هست و نگین جستیم نیست

“Süleyman’ın hükümrânlık mührü, aranmaya değer. Halkalar var, ama yüzük kaşını aradık, yok!”

Hâkânî’nin,

روزم به نیابتِ شب آمد جانم به زیارتِ لب آمد

“Gündüzüm, gecenin vekillîğine geldi; ruhum, dudağı ziyarete geldi.”

matla’lı bir gazeli vardır.⁹

Mevlânâ, bu gazele nazîre yazmıştır; matlaı (şudur):

روزم به عیادتِ شب آمد جانم به زیارتِ لب آمد

“Gündüzüm, geceye geçmiş olsun (demeye) geldi; ruhum, dudağı ziyarete geldi.”¹⁰

(Mevlânâ), Hâkânî’nin gazelinin 2. ve 4. beyitlerini de tazmin etmiştir:

از بس که شنید یاربم چرخ از یاربِ من به یارب آمد

هر بار ز جرعه مست بودم این بار قدح لبالب آمد

“Gökyüzü Ya Rabbi dememi o kadar çok duydu ki benim Ya Rabbi demenden, o da Ya Rabbi (demeye) başladı.

Her defasında bir yudumdan sarhoş idim; bu kez, kadeh ağzına kadar dolu geldi.”

(Bu fasılda) son olarak şu noktaya değinmek uygun olacaktır ki Mevlânâ bir gazelinde şöyle söylemiştir:

می تازم ترکانه تا حضرت خاقانی کز وی مثل خرگه صد بند کمر دارم

“Türk gibi hakanın huzuruna dek (atımı) süreceğim. Çünkü ondan, otağ gibi yüz bentli kemer almışım.”¹¹

Merhum üstad Furûzanfer, Külliyyât-ı Şems yâ Dîvân-ı Kebîr’in özel isimler indeksinde, (beyitte geçen) “hâkânî”yi şair Hâkânî olarak almış ve (kelimeyi şairin) isminin geçtiği yerde zikretmiştir.¹² Bu, yanlıştır; zira Mevlânâ’nın “hazret-i hâkânî”den kastı, Türk hükümdarı olan hakanın huzû-

rudur ki Mevlânâ'nın nazarında o, Şems-i Tebrîzî'dir. Nitekim (Mevlânâ) bundan sonra şu beyitleri zikretmektedir:

چون سایه فنا گردم در تابش خورشیدی کاندر پی او دائم من سیرِ قمر دارم
چون لعل ز خورشیدش جز گرمی و جز تابش من فرّ دگر گیرم من عشقِ دگر دارم
“Gölge gibi, güneşin ışığında yok oldum da onun için hep ay gibi (pe-
şinde) dolaşmaktayım.

La'l gibi, onun güneşinden, ısı ve ışıktan başka bir güç alırım; başka bir aşkım var benim.”

Mevlânâ'nın Senâî ve Attâr'a -daha ziyade Senâî'ye- teveccüh gösterdiğini biliyoruz. Bu konuyu daha fazla açmalıyız. Ancak ondan evvel, Mevlânâ'nın VII/XIII. yüzyıla kadar yaşamış diğer şairlere olan ilgisinden bahsedeceğiz ve sonunda Senâî ve Attâr'a döneceğiz.

Mevlânâ'nın,

گفت کسی خواجه سنائی بمرد مرگِ چنین خواجه نه کاریست خُرد
“Birisi Hâce Senâî öldü dedi. Böyle bir büyüğün ölümü, öyle küçük bir iş
değildir.”

matlaında bir gazeli vardır ki ikinci beyti şöyledir:¹³

قالبِ خاکی به زمین باز داد روحِ طبیعی به فلکِ وا سپرد
“Topraktan olan bedeni, toprağa geri verdi; tabîi (asli) olan ruhu ise
göğe teslim etti.”

Bu iki beyit -biraz farklı olarak- Rûdekî-yi Semerkandî(öl. 329/940)'ye aittir ki şair Murâdî'ye yazdığı mersiye de şu şekilde (geçmektedir):

مُردِ مرادی که همانا بمُرد مردنِ این خواجه نه کاریست خُرد
جانِ گرامی به پدر باز داد کالبدِ تیره به مادر سپرد
“Murâdî öldü ki tam öldü. (Böyle bir) büyüğün ölmesi, küçük bir iş değil-
dir.

Aziz ruhunu, babaya (göklere); karışık ve bulanık bedeni, anneye (dört unsura) teslim etti.”¹⁴

Avfî, Lübâbü'l-elbâb'da (bu) mersiye'nin beyitlerini nakletmiş, merhum Furûzanfer de (söz konusu) gazelin haşiyesinde, Lübâbü'l-elbâb'a işarette bulunmuştur. Mevlânâ, başka bir gazelinde (zikredilen) ikinci beyti şöyle söylemiştir:

قالبِ خاکی سوی خاکی فکند جانِ خرد سوی سماوات برد
“Topraktan olan bedeni, toprağa doğru attı; akla (mensup olan) canı
göklere doğru çıkardı.”

Mevlânâ Celâleddin, Rûdekî'nin “Bûy-i Cûy-i Mûliyân” kasidesine nazire yazmış şairlerdendir. Bir gazelinde (şöyle) der:

بوی باغ و گلستان آید همی بوی یارِ مهربان آید همی
از نثارِ جوهرِ یارم مرا آبِ دریا تا میان آید همی

“Bağın ve gül bahçesinin kokusu geliyor; şefkatli sevgilinin kokusu geliyor.”

Sevgilimin inci(ler) saçmasından, denizin suyu belime kadar geliyor.”¹⁵

Bu nazîre, diğer (şairlerin) söylediklerine göre, nispeten daha iyidir ve (şiiirdeki) coşku ve aşkı (ifade), Mevlânâ'nın üslûbuyla uyumludur. (Söz konusu) nazîreler hakkında merhum bilgin Muhammed Kazvîni, Çehâr makâle'nin haşiyelerinde bilgi vermiştir.¹⁶ Çehâr makâle sahibi diyor ki: “Kimse bu kasideye karşılık verememiş ve başarıyla onun zorluklarının üstesinden gelememiştir.”¹⁷ Kasidenin özel bir mûsikîsi vardır ki Rudekî onu uşşak makâmında okumuştur. Onda (nâdir ve) güzel, coşkulu bir hareket ve neşe vardır ve bütün şairlerin ilgisini çekmiştir. Hâfız dahi (şöyle) demiştir:

خیز تا خاطر بدان ترکِ سمرقندی دهیم کز نسیمش بوی جوی مولیان آید همی

“Kalk, o Semerkantlı Türk'e (güzele) gönül verelim ki onun (mahallesinin) rüzgârından, Mûliyân Irmağı'nın kokusu geliyor.”¹⁸

IV/X. ve V/XI. asrın başlarında (yaşamış olan) Şii şair Kisâi-yi Mervezî'nin¹⁹ sabah tasvirini (içeren) bir kasidesi vardır ki onun ilk iki beyti şöyledir:

صبح آمد و صحیفهٔ مصقول بر کشید وز آسمان سپیده کافور بر دمید
صوفی چرخ خرقه و شالِ کبودِ خویش تا جایگاهِ ناف به عمداً فرو درید

“Sabah çağı geldi, cilâlanmış sahifesini açtı, yaydı; gök yüzünde bir beyazlık, bir kâfur rengi belirdi.

Gök yüzü sūfisi mavi renkli hırkasını, şalını inadına, tâ göbeğine dek yırttı.”

Mevlânâ, bir gazelin başlangıcında (bu iki beyti aynen) nakletmiştir.²⁰

Şemseddîn-i Eflâkî, Menâkıbü'l-ârifin'de bu gazeli bir hikayenin sonundaki bir gazelin ardından nakletmiştir ki matlaı şudur:

عاشقان پیدا و دلبر ناپدید در همه عالم چنین عشقی که دید

“Âşıklar meydanda, sevgili ise görünmüyor. Böyle bir aşkı, bütün dünyada kim görmüştür?”²¹

VI/XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan ve Selçuklu (hükümdarı) Sultan Sencer'in çağdaşı bulunan Abdülvâsi-i Cebelî (öl. 555/1160) hakkında şöyle denilmiştir: “Sultanın çiftçisi idi. Pamuk tarlasında onu gördü. Şöyle diyordu:

اشتر دراز گردنا دانم چه خواهی کردنا
گردن دراز می کنی پنبه بخواهی خوردنا

“Ey uzun boyunlu deve! Ne yapacağını biliyorum. Boynunu uzatıyorsun, pamuk yiyeceksin!”

Sultan, onda latif bir tabiat (yetenek) kokusu duydu; kendisini yanına aldı ve yetiştirdi.”²²

Mevlânâ, beş beyitlik bir gazelinde, Abdülvâsi’ın şiirine teveccüh göstererek (şöyle) söylemiştir:

پیش به سجده می شدم پست خمیده چون شتر خنده زنان گشاده لب گفت "دراز
گردنا"

بین که چه خواهی کردنا بین که چه خواهی کردنا گردن دراز کرده ای پنبه بخواهی خوردنا

“Önüde secde ettim, deve gibi eğilip alçaldım. Gülümseyerek ağzını açtı ve dedi ki: A uzun boyunlu! Bakalım ne yapacaksın, bakalım ne yapacaksın? Boynunu uzatmışsın, pamuk mu yiyeceksin?”²³

Dîvân-ı Kebîr’de, şu matla’da bir gazel vardır:

در دلم چون غمت ای سرو روان بر خیزد همچو سرو این تن من بی دل و جان بر خیزد

“Ey yürüyen servi! Gönlümde senin üzüntün baş gösterince, bu benim vücudum, gönlünü ve canını (yitirmiş) olduğu halde servi gibi ayağa kalkar.”²⁴

Gazelin makta’ beytinde, Mücîrüddîn-i Beylekânî(öl. 594/1197)’ye işaret vardır ve onun bir mısraı şu şekilde tazmin edilmiştir:

این مجاباتِ مجیر است در آن قطعه که گفت "بر سر کوی تو عقل از سر جان بر
خیزد"

“Bu, Mücîr’e nazîredir; O’nun (içinde) ‘senin mahallenin başında akıl, canın başından gider’ (mısraı bulunan) kıt’asına (nazîre)...”²⁵

Aynı mısraı, Mevlânâ bir gazelinin matlaında kullanıp demiştir ki:

بر سر کوی تو عقل از سر جان بر خیزد "خوشتتر از جان چه بود از سر آن بر خیزد

“Senin mahallenin başında akıl, canın başından gider. Candan hoş ne vardır? Onun başından (bile) kalkıp (gider).”²⁶

Bu gazelin sonunda da önceki (781 nolu) gazelin makta beyti aynen getirilmiştir.

(Mevlânâ’nın başka bir gazelinin matla beyti):

گر چپ و راست طعنه و تشنیع بیهده ست از عشق بر نگردد آن کس که دلشده
ست

“Sağdan soldan boş yere kınama ve ayıplama olsa bile, gönlünü yitirmiş olan kimse, aşkından dönmez.”²⁷

Bu (gazelin) ikinci beyti şöyledir:

مه نور می فشاند و سگ بانگ می کند مه را چه جرم خاصیتِ سگ چنین بُده

ست

“Ay ışığını yayar, köpek ise havlar. Ayın ne kabahati var? Köpeğin huyu böyle!”

Bu beyit -küçük bir değişiklikle- VI./XII. yüzyılın ünlü şairi Seyyid Hasan-ı Gaznevî (öl. 565/1170)'ye aittir.²⁸

VI./XII. yüzyılın büyük mesnevi şairi Nizâmî (öl. 599/1203 veya 614/1217) de Mevlânâ'yı etkilemiş ve Mevlânâ, şiirinde bu (büyük) üstada atıfta bulunmuştur ki matlamı (sunacağımız) gazel, o cümledendir:

چه گوهری تو که کس را به کف بهای تو نیست جهان چه دارد در کف که آن عطای تو نیست

“Sen nasıl bir mücevhersin ki kimsenin avucunda senin karşılığın yok. Dünyanın avucunda ne var ki o senin bağışın olmasın?”²⁹

Bu gazelin makta beytinde (şöyle) söyler:

نظیر آنکه نظامی به نظم می گوید جفا ممکن که مرا طاقتِ جفای تو نیست

“Nizâmî'nin şiirinde söylediği gibi, '(bana) eziyet etme; senin eziyetine (katlanacak) tâkatim yok benim”

Bir gazelin matlamında ise Nizâmî'nin Leylî vü Mecnûn'undaki bir beyti tazmin ederek der ki:

پرکندگی از نفاق خیزد پیروزی از اتفاق خیزد

“Perişanlık ayrılıktan doğar; zafer ise beraberlikten...”³⁰

Bir gazelinde de Nizâmî'nin Leylî vü Mecnûn'undaki bir mısraı şöyle tazmin etmiştir:

آخر تو کجا و ما کجاییم ای بی تو حیات و عیش بی کار

“Nihayet sen nerdesin, biz nerdeyiz? Sensiz hayat, anlamsız (ve değer-siz)...”³¹

Nizâmî'nin beyti aslında şöyledir:

آیا تو کجا و ما کجاییم تو ز آن یکی که ما تو آییم

“Sen nerdesin, biz nerdeyiz? Biz seniniz; fakat sen kimlersin?”³²

Enverî-yi Ebîverdi (öl. 583/1187) büyük kaside şairidir. Akıcı ve güzel gazeller söylemiştir. Kıtalarında halk dilini de kullanmıştır. Enverî, Mevlânâ'nın şiirlerinde çok iz bırakmıştır. Mevlânâ iktibas veya tazmin yoluyla onun şiirlerinden istifade etmiştir. Meselâ:

عارفا گر کاهلی آمد قران کاهلان جاء نصر الله آمد ابشروا جاء البشير

“Ey ârif kişi! Tembellik, tembellerin kırânı olduysa, Allah'ın yardımı geldi (âyeti de) erişti; müjdeleyin, müjdeci geldi!”³³

İkinci mısradaki bir ibâre Enverî'nin bir kasidesinin matla beytinden alınmıştır. Enverî'nin beyti şöyledir:

ابشروا يا اهل نيشابور اذ جاء البشير
کاندر آمد موکبِ میمون منصور وزیر

“Ey Nişâbur halkı! Müjdecî gelince müjde verin. Zira Vezir'in, (ilâhî) yardıma mazhar olmuş, kutlu ordusu içeri girdi.”³⁴

Mevlânâ'nın bir gazelinin matla da şudur:

درخت اگر متحرک بُدی به پا و به پر
نه رنج اژه کشیدی نه زخمهای تبر

“Ağaç, eğer ayağıyla koluyla hareket edebilir olsaydı, ne testere eziyeti çekerdî, ne balta darbeleri (yerdî).”³⁵

Bu beytin aslı Enverî'nindir ve şöyledir:

درخت اگر متحرک شدی ز جای به جای
نه جور اژه کشیدی و نه جفای تبر

“Ağaç, eğer bir yerden bir yere hareket edebilir olsaydı, ne testere eziyeti çekerdî, ne balta ceğâsı...”

(Mevlânâ'nın gazelinin) ikinci mısraı, نه جور اژه کشیدی و نه جفای تبر şeklinde de bilinir.

Mevlânâ, Mesnevî'nin bir hikâyesinde de Enverî'nin nükteli ve mizahî bir kıtasına teveccüh gösterip onun beyitlerinden alıntı yapmıştır.³⁶ Aynı şekilde o, VI/XII. yüzyılın diğer şairlerine -meselâ Cemâlüddîn Abdürrezzâk-ı İsfahânî (öl. 588/1192)'ye de ilgi göstermiştir.³⁷

Şimdi, artık iki ünlü mutasavvıf şairden, yani Senâî-yi Gaznevî ile Âttâr-ı Nişâbüri'den ve onların Mevlânâ üzerindeki tesir ve nüfuzlarından söz edebiliriz.

Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem-i Senâî (öl. 535/1141; daha güvenilir görüşe göre 545/1142), tasavvufî şiirin kurucusudur.³⁸ Hadîkatü'l-hakîka (adlı) mesnevisi ve tasavvufî kasideleriyle bütün şair, yazar ve ediplerin teveccühünü kazanmıştır. Yine herkesin övgüsüne mazhar olan başka mesneviler de yazmıştır. Hakkında saygı dolu birçok sözler söylenmiştir. Hatta Hâkânî-yi Şirvânî bile kendisini Senâî'ye bedel (yerini alan) görerek demiştir ki:

بدل من آدم اندر جهان سنایی را
بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد

“Dünyada Senâî'nin yerine ben geldim; bu sebeple babam, adımı Bedîl koydu.”³⁹

Başka bir yerde (şöyle) söyler:

چون به غزنین شاعری شد زیر خاک
خاکِ شروان شاعری دیگر بزاد

“Gazne'de bir şair toprağa (verildiği) için, Şirvan toprağı başka bir şair (dünyaya) getirdi.”⁴⁰

Mevlânâ'nın şu iki beyti genel olarak bilinir -ki birinde Senâî ve Attâr'ın, diğerinde sadece Attâr'ın adı geçmektedir:-

عطار روح بود و سنایی دو چشم او ما از پی سنایی و عطار آمدیم

“Attâr ruh, Senâî onun iki gözü (mesâbesinde) idi; biz ise Senâî ve Attâr’ın izinden geldik.”⁴¹

هفت شهر عشق را عطار گشت ما هنوز اندر پی یک کوچه ایم

“Attâr, aşkın yedi şehrini dolaştı; biz ise hâlâ bir sokağın içindeyiz.”⁴²

Bir tarikat şeyhi olan Ferîdüddîn Muhammed Attâr-ı Nîşâbürrî’nin, tasavvufî mesnevileri vardır ve bunların en meşhuru Mantıku’t-tayr veya Makâmâtü’t-tuyûr’dur. Onun Tezkiretü’l-evliyâ (adlı) mensur eseri de (herkes tarafından) bilinir. Attâr, 618/1221 veya 627/1230 yılında Moğol istilâsı sırasında -bir rivayete göre- şehit edilmiştir.⁴³

Zikrettiğimiz gibi bu iki büyük mutasavvıftan Senâî, Mevlânâ’yı daha fazla etkilemiştir. Anlatıldığına göre Şems-i Tebrîzî’nin kaybolmasından sonra Mevlânâ’nın seçkin müridlerinden Hüsâmeddin Çelebi, kendisinden, istifade edip aşkı tatması için Senâî’nin İlâhî-nâme’si gibi bir eser yazmasını rica eder. İlâhî-nâme’den kastedilen, Senâî’nin, Fahrî-nâme de denilen Hadîkatü’l-hakîka’sıdır. Mesnevî’de de “Hakîm-i Gaznevî’nin İlâhî-nâme’sine işaret edilmiştir.⁴⁴

(Çelebi’nin) bu ricası ve teklifi üzerine Mevlânâ, sarığının arasından bir kâğıt parçası çıkarıp kendisine verir ve “Al; bu, İlâhî-nâme’nin başlangıcıdır” der. O kâğıtta Mesnevî’nin, بشنو از چون حکایت می کند “Dinle neyden nasıl anlatıyor” diye (başlayıp) پس سخن کوتاه باید والسلام “Öyleyse sözü kısa kesmek gerekir, vesselâm” diye (biten) ilk 18 beyti yazılıdır.

Mevlânâ’nın gazellerinde Senâî ve Attâr’ın adlarının birlikte geçtiği yerler şunlardır:

جانى كه رو این سو كند با بايزيد او خو كند يا در سنایی رو كند يا بو دهد عطار را

“Bu tarafa yönelen can Bayezid’in huyunu alır; ya Senâî’ye yüzünü çevirir, yahut Attâr’ın kokusunu verir.”⁴⁵

اگر عطار عاشق بُد سنایی شاه فایق بُد نه اینم من نه آنم من كه گم کردم سر و پا را

“Attâr âşık idi, Senâî üstün bir padişah idi; (fakat) ben ne oyum, ne buyum; başımı, ayağımı kaybetmişim ben.”⁴⁶

Bu beyit, bir sonraki gazelde de aynen tekrar edilmiştir.

Diğer bir beyit:

آن سنا جو كش سنایی شرح كرد يافت فردیت ز عطار آن فرید

“Senâî’nin anlattığı o yücelik arayan eşsiz kişi, eşsizliği (vahdeti) Attâr’da buldu.”⁴⁷

Mevlânâ’nın, Senâî’den yaptığı tazmin ve iktibaslar şunlardır:

Mevlânâ bir gazelinde der ki:

ما همیشه میان گلشکریم زان دلِ ما قویست در برِ ما
 زهره دارد حوادثِ طبعی که بگردد به گردِ لشکرِ ما
 ما به پر می پریم سوی فلک زآنک عرش‌یست اصلِ جوهرِ ما

“Biz daima gülbeşeker içindeyiz; ondan dolayı göğsümüz içindeki kalbimiz güçlüdür.

Zöhre bile halden hale girer de ordumuzun etrafında dolaşır.

Kanatlanıp göğe doğru uçarız; çünkü asıl cevherimiz, arşa mensuptur bizim.”⁴⁸

Senâî de (şöyle) söylemiştir:⁴⁹

تو همیشه میان گلشکری زآن دلِ تو قویست در برِ تو
 زهره دارد حوادثِ طبعی که بگردد به گردِ لشکرِ تو
 تو به پر می پری به سوی فلک زانک عرش‌یست اصلِ گوهرِ تو

Mevlânâ'nın

جان را درافکن در عدم زیرا نشاید ای صنم تو محتشم او محتشم چیزی بده درویش را
“Ey güzel! Canı yokluğa at; zira sen de haşmetlisin o da haşmetli, bu yakışık almaz; fakire bir şey ver.”⁵⁰

beyti, Senâî'nin şu beytine işarettir:

خیز و بیا و برنشین به شهپر روح الامین خود کی روا باشد چنین تو محتشم او محتشم
“Kalk, gel ve Cebrâil'in kanadına bin; sen haşmetli, o haşmetli, böyle uygun olur mu?”⁵¹

Mevlânâ bir gazelinde, Senâî'nin şu beytini tazmin edip matla olarak kullanmıştır:

عیسی روح گرسنه ست چو زاغ خرِ او می کند ز کنجد کاغ
“Can İsa'sı karga gibi aç; eşeği de susam (yemiş), geviş getiriyor.”⁵²

Şu beyti de Senâî'nin Hadîka'sından alıp bir gazeline matla yapmıştır:

صوفیان در دمی دو عید کنند عنکبوتان مگس قدید کنند
“Sûfiler aynı anda iki bayram (birden) yaparlar; örümcekler ise sinek kurutuyorlar.”⁵³

(Mevlânâ) bir gazelin matlaında (şöyle) der:

ای سنایی گر نیایی یارِ یارِ خویش باش در جهان هر مرد و کاری مردِ کارِ خویش باش
“Ey Senâî! Eğer dost bulamıyorsan, kendi kendine dost ol. Dünyada herkesin bir işi var; (sen de) kendi işinde ol.”⁵⁴

(Beytin) ikinci mısraı, Hadîka'nın şu beytine işarettir:

که پدید است در جهان باری کار هر مرد و مرد هر کاری

“Dünyada, hiç değilse şu aşikârdır ki her adamın bir işi, her işin bir adamı (vardır).”

Mevlânâ'nın, Mesnevi'yi Hüsâmeddin Çelebi'nin ricası üzerine, Senâî'nin Hadîkası'nı örnek alarak yazdığını ve onu “İlâhî-nâme” diye adlandırdığını -ki Attâr'ın İlâhî-nâme'si ile karıştırılmamalıdır-⁵⁵ söylemiştik.

Mevlânâ'nın Hadîka'ya gösterdiği bu teveccüh, (mezkûr) eserden veya Senâî'nin başka sözlerinden birçoğunun Mesnevi'de nakledilmesine vesile olmuş; hikâyeler, bahisler ve izahlarda ondan yararlanılmıştır. Örnek olarak iki (tanesini) vereceğiz:

1) گفت معشوقی به عاشق کای فتی بق به غربت دیده ای بس شهرها

“Bir maşûk, aşığına dedi ki: Ey yiğit! Sen gurbette çok şehirler görmüş-sündür.”⁵⁶

(beytiyle başlayan) Bir maşûkun, aşığına “hangi şehir daha güzeldir” diye sorması (bahsi)nin muhtevâsı, Ahmed Emîn-i Râzî'nin söylediğine göre, Senâî'nin şu (beyitle başlayan) manzûmesinden alınmıştır:

تا نقش خیال دوست با ماست ما را همه عمر خود تماشاست

“Sevgilinin hayâli bizimle birlikte olduğu sürece bütün ömrümüz temâşâ içindedir.”

2. (Mevlânâ'nın),

آنکه فرموده است او اندر خطاب کَرّه و مادر همی خوردند آب

“Söz arasında şöyle buyurmuştur ki tay ile annesi su içiyorlardı.”⁵⁷

(beytiyle başlayan) Tayın su içmekten ürkmesi konusunu örnek verme (bahsindeki) temsili, Senâî'nin şu beyitlerinden almıştır:

آن کَرّه ای به مادر خود گفت چونکه ما آبی همی خوریم صغیری همی زند
مادر به کَرّه گفت برو بیهده مگوی تو کار خویش کن که همه ریش می کنند

“(Hani) bir tay annesine biz su içerken ıslık çalıyorlar demiş; annesi de yürü, boş konuşma, sen kendi işine bak; onların hepsi (saçlarını) sakallarını yolarlar demiş.”

Mevlânâ, konuşmalarında ve yazdıklarında da Senâî'nin birçok şiirini nakletmiştir. Bu cümleden olarak Fî-hi mâ fih ve diğer söz ve yazılarını (örnek gösterebiliriz).

Mevlânâ'nın Senâî'ye saygısı ve bağlılığı, başkalarının karşısında onun şiirlerini övmesi ve zikretmesi de bazı hikâye ve rivayetlere (konu) olmuştur ki bunlardan bahsetmek uygun olacaktır.

Fî-hi mâ fih'te (şöyle) anlatılmıştır: “Demişler ki Seyyid Burhâneddin güzel konuşuyor, ama söz arasında Senâî'nin şiirlerini çok kullanıyor. Seyyid

buyurdu ki söyledikleri, “Güneş iyidir, ama ışık vermesi kusurdur” demeye benziyor. Zira Senâî’nin sözünü nakletmek, o sözün görünmesini (sağlamaktır). Eşyayı güneş gösterir; (varlıklar) güneşin ışığında görülebilir.”⁵⁸

Şemseddin Eflâkî de Menâkıbü’l-ârifin’de şu hikayeyi anlatır:

“Bir gün Hz. Mevlânâ, medresede oturuyordu. Ansızın zamanın Hâkânî’si olan şairler sultanı Emîr Bahâeddîn-i Kânîî, büyük zatlardan oluşan bir grupla birlikte Mevlânâ’yı ziyarete geldiler. Birçok (şeyler) konuşulduktan sonra Kânîî, “Ben Senâî’yi hiç sevmem; çünkü Müslüman değildi” dedi. (Mevlânâ) “Müslüman değildi ne demek?” diye sorunca dedi ki “Çünkü o, şiirlerinde Kurân-ı Kerîm’in ayetlerinden iktibaslarla bulunmuş ve onlardan kafiyeler yapmıştır.” Hz. Mevlânâ, büyük bir öfkeyle Kânîî’yi azarlayıp buyurdu ki “Sus! Bir Müslüman onun yüceliğini görse, fesi başından düşerdi. O iki cihandan da kurtulmuş idi. Kurân’ın sırlarını açıklayan sözlerini de o halde süslemişti. Sen bu hikmeti bilmezsin okumamışsın da. Çünkü sen zâhire kânîsin.”⁵⁹

Yine Menâkıbü’l-ârifin’de anlatılmıştır ki:

“Bir gün Hz. Mevlânâ, Sirâceddîn-i Tatarî’nin odasına girmiş, manalar (saçmakla) meşguldü. Buyurdu ki: Hakîm-i ilâhî Hâce Senâî ve Ferîdüddîn-i Attâr Hazretleri -Allah sırlarını takdis etsin- çok (ulu) din büyükleri idiler. Fakat onlar ekseriya ayrılıktan söz etmişlerdir. Biz ise hep vuslattan söz ediyoruz.”⁶⁰

Mevlânâ’nın Dîvân-ı Kebîr’deki şu iki beyti de bu durumu (teyid eder):

از بس که تند و عاقم در دوزخ فراقم دوزخ ز احتراقم گیرد گریز پاییی
چون دید شور ما را عطار آشکارا بشکست طبلها را در بزم کبریایی

“Çok sert ve âsi olduğumdan ayrılık cehennemindeyim; cehennem (bile) benim yanımdan kaçıyor.

Bizdeki coşkuyu Attâr görseydi, apaçık ululuk meclisinde tablaları kırdı.”⁶¹

Burada Attâr’dan maksat Şeyh Ferîdüddîn-i Attâr’dır. Nitekim merhum Furûzanfer, Dîvân-ı Kebîr’in özel isimler fihristinde (bunu) belirtmiştir.

Yazımızın bu son kısmında VII/XIII. yüzyılın -Mevlânâ ile çağdaş- iki büyük mutasavvıf şairinden söz etmek uygun olacaktır ki biri Fahreddîn İbrâhîm-i Irâkî (öl. 688/1292), diğeri efsahu’l-mütekellimîn (ediplerin en fasihi) olan Sa’dî-yi Şîrâzî (öl. 691/1292)’dir.

Fahreddîn-i Irâkî Multan’da 25 yıl Şeyh Bahâeddîn Zekeriyâ-yı Multânî’nin hizmetinde bulunduktan sonra hacca gitmek amacıyla Multan’dan ayrılmış; (ziyaret ettiği) Mekke ve Medine’de kasideler nazmetmiş; Anadolu’ya geçmiş, Şeyh Sadreddîn-i Konevî (öl. 673/1274)’den Muhyiddîn-i Arabî (öl. 638/1240)’nin eserlerini okumuştur.⁶² (Irâkî) şüphesiz Mevlânâ Celâleddin ile de görüşmüş, emirlerin ve büyüklerin semâ meclisle-

rinde bulunmuştur. Onun Mevlânâ ile irtibatı hususunda Eflâkî şu hikâyeyi anlatmaktadır:

“Bir gün mübarek medresede büyük bir semâ vardı. Zamanın âriflerinden şeyh Fahreddîn-i Irâkî o anda cezbelenip hırkası ve tahfesi düşmüş bir halde dolaşıyor ve bağıyordu. Mevlânâ Hazretleri de diğer bir köşede semâ ediyordu. Mevlânâ Ekmeleddin Tabib, bütün emirler ve bilginlerle seyrediyordu. Semâdan sonra, Ekmeleddin Tabib ‘Şeyh Fahreddîn-i Irâkî hakikaten bundan çok (daha) hoş rüyalar görecek’ dedi. Mevlânâ ‘Eğer başımı bu tarafa çevirip uyursa...’ buyurdu. Nihayet şeyh Fahreddîn Mevlânâ’nın inayet nazarına mazhar oldu. Mevlânâ’nın müsaadesiyle Muineddin Pervâne şeyh Fahreddîn’i Tokat tarafına çağırdı ve onun için yüksek bir hânîkah yapılmasını emretti. Fahreddîn o hânîkahın şeyhi oldu. Şeyh Fahreddîn daima medresenin semânda hazır bulunur ve Mevlânâ’nın büyüklüğünden bahisle ahlar edip ‘Hiç kimse Mevlânâ’yı gerektiği gibi anlayamadı. O, bu dünyaya garip olarak geldi, garip olarak gitti’ derdi.”⁶³

Mevcut belge ve rivayetlere göre Sa’dî de Mevlânâ ile görüşmüştür. Bu rivayetlerden biri Eflâkî’nin Menâkıbü’l-ârifin’de yazdığıdır ki Acâibü’l-büldân müellifi de bu görüşmeyi ayrıntılı olarak anlatmıştır.⁶⁴

Eflâkî (şöyle) yazıyor: “Şiraz ülkesinin padişahı olan Sultan Şemseddin-i Hindî, insanların en hoşu ve en tatlı sözlüsü Şeyh Sa’dî’ye bir mektup gönderip acayip mânalar ihtiva eden gazellerden kimin olursa olsun, canının gıdası yapması için kendisine göndermesini rica etti. Şeyh Sa’dî Mevlânâ Hazretlerinin o günlerde Şiraz’a götürdükleri ve halkın deli divane oldukları yeni bir gazelini yazıp gönderdi. O gazel budur:

هر نفس آواز عشق می رسد از چپ و راست ما به فلک می رویم عزم تماشا که راست

“Her an sağdan soldan aşk sesi geliyor. Biz feleklere gidiyoruz, kim bu temaşaya iştirak etmek istiyor?”

Ve mektubun sonuna da ‘Rum ülkesinde bir mübarek padişah zuhur etmiştir. Bu onun sırrının hoş kokularındandır. Bundan daha iyi bir söz söylenmemiştir ve söylenmeyecektir de. Ben, o sultanı ziyaret etmek üzere Rum diyarına gitmek ve yüzümü onun mübarek ayağının toprağına sürmek istiyorum’ diye yazdı. (...) Sonunda Sa’dî Konya’ya gidip o Hazretin elini öpmekle müşerref ve erlerin inayet nazarına mazhar oldu.”⁶⁵

Acâibü’l-büldân’da (şöyle) rivayet edilmiştir:⁶⁶ “Derler ki tarikat ehlinin şeyhi Muslihuddîn Sa’dî-yi Şîrâzi, seyahati esnasında Mevlânâ’nın şehrine ulaştı. (...) Bir gün (Mevlânâ) tarzında bir gazel söyleme arzusuyla şu mısraı söyledi:

سرمست اگر در آیی عالم به هم بر آید

“Eğer sarhoş olarak içeri girersen âlem birbirine karışır.”

Şiirin arkasını getiremedi ve ikinci mısraı söyleyemedi. Bunun üzerine semâ meclisinde (bulunan) Mevlânâ’nın huzuruna vardı. Mevlânâ’nın ilk

söylediği söz şu oldu:

سرمست اگر در آیی عالم به هم بر آید خاکِ وجودِ ما را گرد از عدم بر آید

“Eğer sarhoş olarak içeri girersen, âlem birbirine karışır. Bizim varlık toptrağımızın tozu, yokluktan gelir.”⁶⁷

Gazeli sonuna kadar (okudu). Şeyh Sa’dî anladı ki Mevlânâ’nın söylediği (şiir), halinin coşup taşmasındandır. Onun iç dünyasının temizliğine olan inancı arttı.”

Merhum üstad Furûzanfer, tarihî problemleri tenkit ve tahkik ederek Menakübü’l-ârifin ve Acâibü’l-büldan’da Sa’dî’nin Mevlânâ ile görüşmesine dair (bu) iki rivayeti güvenilir bulmuş; Sa’dî’nin, Mevlânâ’ya duyduğu inanç ve güven ortada iken onun,

از جان برون نیامده جانانت آرزوست زتار نابریده و ایمانت آرزوست

“Canın (bedeninden) dışarı çıkmamışken sevgiliyi arzuluyorsun; zünnarı koparmamışken imanı arzuluyorsun.”

beytiyle başlayan ve Mevlânâ’nın,

بنمای رخ که باغ و گلستانم آرزوست بگشای لب که قند فراوانم آرزوست

“Yüzünü göster; bağı, gül bahçesini görmeyi arzuluyorum. Dudaklarını aç; bol bol şeker arzuluyorum.”

matlı gazeline nazîre olduğu anlaşılan şiirinin, Mevlânâ’ya bir cevap ve itiraz olduğu (iddiasını) reddetmiş ve temelsiz saymıştır.

Yine Furûzanfer’in söylediğine göre bazı kimseler, Bûstân’da,

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم شناسا و رهرو در اقصای روم

“İşittim ki Anadolu’da temiz bir memlekette basiret sahibi olan ve (halka) irşad eden bir adam varmış.”⁶⁸

beytiyle başlayan hikâyenin, Mevlânâ’nın ahlâkını yermek ve onun misafirperverlikteki (olumsuz tavrını) göstermek için yazıldığını sanmış ve (öyle) beyanda bulunmuşlardır. (Üstada göre, isnad edilenler) kesinlikle Mevlânâ’nın ahlâkına ve davranışlarına uymaz ve (bu iddia) kabul edilemez.

Son olarak (belirtmeliyiz) ki Sa’dî’nin birkaç beyti Eflâkî’nin Menakübü’l-ârifin’inde nakledilmiştir⁶⁹ ve bu, Sa’dî’nin şiirinin (daha) kendi zamanında (bile) Anadolu’da meşhur olduğunun delilidir.

¹ Mesnevî, II, 3758 [The Mathnawi of Jalalu’ddin Rumi, nşr. İng. trc. ve şerh: Reynold A. Nicholson, I-VIII, London, 1925-1940; Türkçe trc. Veled İzbudak, I-VI, İst., 1942-1946. Mesnevî’nin Türkçe çevirilerinde (Ankaravî: II, s. 567; İzbudak: II, 3758; Tâhirü’l-Mevlevî: VIII, s. 1091; Gölpınarlı: II, 3769) beyitteki “hâkânî” kelimesi, “hakana mensup, hakanın” manalarında

karşılanmıştır. Nicholson da sözkonusu kelimeyi özel isim olarak değerlendirmemiştir.]

² Dîvân-ı Hâkânî, nşr. Ziyâuddîn Seccâdî, Tahran, 1338 hş., s. 411.

³ Aynı eser, s. 56.

⁴ Aynı eser, s. 45.

⁵ Bu konunun ve hadisin izahı, ayrıca Dîvân-ı Kebîr'den bir şiir için bkz. Z. Seccâdî, *Güzîde-i eş'âr-ı Hâkânî bâ şerh ü tafsîl*, Tahran, 1351 hş., s. 68.

⁶ *Mesnevî-yi meşhûr be Tuhfetü'l-İrâkeyn*, nşr. Yahyâ Karîb, Tahran, 1333 hş., s. 28.

⁷ Dîvân-ı Hâkânî, s. 747.

⁸ *Külliyât-ı Şems yâ Dîvân-ı Kebîr*, nşr. Bedîuzzamân Furûzânfer, I-VIII, Tahran, 1336-1345 hş., C. I, s. 247. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), trc. Abdülbaki Gölpinarlı, I-VII, 2.bs., Ankara, 1992, C. IV, s. 157, Gz. no: XIX.]

⁹ Dîvân-ı Hâkânî, s. 604.

¹⁰ *Külliyât-ı Şems*, C. II, s. 96, Gz. no: 706. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 274, Gz. no: LXXII.]

¹¹ Aynı eser, C. III, s. 215, [Gz. no: 1455. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. II, s. 121, Gz.no: CVII. Mütercim, beyitteki “hazret-i hâkânî” ibaresini, “hakanın tapısı” diye tercüme etmiştir.]

¹² Aynı eser, C. VII, s. 486.

¹³ Aynı eser, C. II, s. 258, Gz. no: 996; s. 264, Gz. no: 1007. Merhum Furûzanfer, bu sayfanın hâşiyesinde (şöyle) demiştir: “İkinci beyit, biraz farklı olarak, Rûdekî'nindir.” *Lübâbü'l-elbâb*'dan nakil, s. 8. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 37, Gz. no: XXXI; S. 36, Gz. no: XXX.]

¹⁴ *Ahvâl u âsâr-ı Rûdekî*, nşr. Saîd Nefîsî, C. III, Tahran, 1319 hş., s. 983. [İkinci beyitteki baba ve anne kavramları için bkz. A. Gölpinarlı, *Yüz Soruda Tasavvuf*, 2.bs., İst., 1985, s. 61-62.]

¹⁵ *Külliyât-ı Şems*, C. VI, s. 171, [Gz. no: 2896. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. IV, s. 286, Gz. no: CXLIX.]

¹⁶ *Nizâmî-yi Arûzî, Çehâr makâle*, nşr. Muhammed Muîn, Tahran, 1334 hş., s. 166-169.

¹⁷ Aynı eser, s. 63.

¹⁸ *Dîvân-ı Hâfız*, nşr. Muhammed Kazvîni-Kâsım Ganî, Tahran, 1320 hş. [Gz. no: 432. Hafız Divanı (Tercümesi), trc. A. Gölpinarlı, 2.bs. Ankara, 1985, s. 481, Gz. no: CDLXXXII. Burada ikinci mısra -Kazvîni-Ganî neşrinde belirtildiği üzere- birçok nüshada olduğu gibi farklı şekildedir ve mütercim onu, “rüzgârından huriler huyunun kokusu gelip duran” diye Türkçe'ye çevirmiştir.]

- ¹⁹ Zebîhullah Safâ, Târîh-i edebiyât der Îrân, C. I, Tahran, 1332 hş., s. 441-449; Ahvâl ü eş'âr-ı Kisâi, nşr. Mehdî Dirahşân, C. I, Tahran, 1309 hş., mukaddime.]
- ²⁰ Külliyyât-ı Şems, C. II, s. 190, [Gz. no: 879. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. II, s. 336, Gz. no: XXXIX. Söz konusu iki beytin tercümesi, Gölpinarlı'nın eserinden aynene nakledilmiştir.]
- ²¹ Aynı eser, C. III, s. 215, [Gz. no: 824. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. IV, s. 180, Gz. no: XLIV.]
- ²² Târîh-i güzîde, nşr. Abdü'l-Hüseyn Nevâyî, Tahran, 1334 hş., s. 740.
- ²³ Külliyyât-ı Şems, C. I, s. 28, Gz. no: 49. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. VII, s. 77, Gz. no: II.]
- ²⁴ Aynı eser, C. II, s. 137, Gz. no: 781; s. 149, Gz. no:803. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. VII, s. 305, Gz. no: XXXVII.]
- ²⁵ Bkz. aynı eser, 781. gazelin haşiyesi.
- ²⁶ Aynı eser, C. II, s. 149, Gz. no: 803. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. VII, s. 666, Gz. no: LXXXII.]
- ²⁷ Aynı eser, C. I, s. 258, Gz. no: 446. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. II, s. 319, Gz. no: XXVI.]
- ²⁸ Dîvân-ı Seyyid Hasan-ı Gaznevî mülakkab be Eşref, nşr. M. Takî Müderris Razavî, Tahran, 1328 hş., s. 31-32; ayrıca bkz. Fîhi mâ fih, nşr. B. Furûzânfer, Tahran, 1348 hş., s.294 (Açıklamalar kısmı). [Hasan-ı Gaznevî'nin beytinde farklılık olarak sadece "budest" yerine "fütâd" vardır.]
- ²⁹ Külliyyât-ı Şems, C. I, s. 280, Gz. no: 481. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. II, s. 94, Gz. no: XXXII.]
- ³⁰ Aynı eser, C. I, s. 93, [Gz. no: 702. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 276, Gz. no: LXXIV.] Gazelin hâşiyesinde (s. 250) Leylî vü Mecnûn'un Tahran baskısına işaret edilmiştir.
- ³¹ Aynı eser, C. II, s. 289, Gz. no: 1054. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 279, Gz. no: LXXVIII.] Hâşiyede (s. 285) Nizâmî'nin Hamse'sinin Tahran baskısına atıfta bulunulmuştur.
- ³² Aynı yer. [Beytin tercümesi için bkz. Leylâ ile Mecnun (Tercümesi), trc. Ali Nihad Tarlan, İst., 1943, s. 183.]
- ³³ Aynı eser, C. II, s. 296, Gz. no: 1069. [Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. III, s. 446, Gz. no: LXXV. Beyitteki "kâhil" kelimeleri, tercümede "kâmil" karşılığı olarak "olgunluk çağına, olgunların" şeklinde yer almıştır. Beyitte geçen "kırân", iki yıldızın, aynı burcun aynı derecesinde bulunmasıdır. Müşteri ile ayın kırânı pek kutludur. Bkz. Hafız Divanı (Tercümesi), 1851 nolu beytin izahı.]

³⁴ Dîvân-ı Enverî, nşr. M. Takî Müderris Razavî, C. I, Tahran, 1347 hş., s. 243.

³⁵ Külliyyât-ı Şems, C. III, s. 39, [Gz. no: 1142; ayrıca krş. 214 nolu gazel. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. III, s. 206, Gz. no: CXXIX; krş. C. III, s. 67, Gz. no: X. Furûzânfer neşrinde ikinci matla şöyledir: *Dıraht eger müteharrik budî zi cây be câ/Ne renc-i erre keşîdî ne zahmhâ-yı cefâ.*]

³⁶ Dîvân-ı Enverî, s. 210. [A. Gölpınarlı'nın Mesnevi ve Şerhi (2.bs., I-IV, İst., 1985) isimli eserinin indeksinde "Enverî" bir yerde (C. I, s. 580) geçmektedir ve müellif, burada yer alan Rum ve Çin Ülkesi Ressamları hikâyesi hakkında şöyle demektedir: "3479. beyitten sonraki hikâye, Furûzânfer'e göre İhyâu'l-ulûm'da geçmekte; Enverî'nin 4 beytinde, Nizâmî'nin İskender-nâme'sinde bulunduğunu bildiriyor ve metin veriyor. (Meâhiz, s. 33-35)"]

³⁷ Külliyyât-ı Şems, C. IV, s. 78'de bir gazel, Cemâlüddîn Abdürrezzâk'a nazîre olarak yazılmıştır.

³⁸ Bkz. Çehâr makâle, Hâşiyeler; Dîvân-ı Hakîm Senâî, nşr. Müderris Razavî, Tahran, 1341 hş., Mukaddime ve diğer kaynaklar.

³⁹ Dîvân-ı Hâkânî, Mukaddime, s. 6.

⁴⁰ Aynı eser, s. 858.

⁴¹ Târîh-i edebiyât der Îrân, C. II, s. 865. [Z. Safâ beytin kaynağını belirtmemiştir. A. Gölpınarlı'nın belirttiği gibi bu beyit, bazı küçük farklılıklarla Sultan Veled'e aittir. Bkz. Dîvân-ı Sultân Veled, nşr. F. Nafiz Uzluk, Ankara, 1941, s. 277; A. Gölpınarlı, Mevlâna'dan Sonra Mevlevilik, İst., 1953, s. 58.]

⁴² Aynı yer. [Z. Safâ, bu beytin de kaynağını belirtmemiştir.]

⁴³ Saîd Nefîsî, Cüst-cû der ahvâl ü âsâr-ı Şeyh Ferîdüddîn Attâr-ı Nişâbüürî, Tahran, 1320 hş.; B. Furûzânfer, Şerh-i ahvâl ü nakd ü tahlîl-i âsâr-ı Şeyh Ferîdüddîn Muhammed Attâr-ı Nişâbüürî, Tahran, 1339 hş.; Târîh-i edebiyât der Îrân, C. II, s. 858 vd.

⁴⁴ Bkz. B. Furûzânfer, Risâle der tahkîk-i ahvâl ü zindegânî-yi Celâleddîn Muhammed meşhûr be Mevlevî, 2.bs., Tahran, 1333 hş., s. 107, haşiyeye 1. [Mevlâna Celâleddin, trc. F. Nafiz Uzluk, İst., 1963, s. 145-146. İlâhî-nâme için bkz. Mesnevi (Nicholson neşri ve İzbudak tercümesi), III, 2771, 3750; IV, 2567; VI, 3345 (Başlık); A. Gölpınarlı, Mesnevi ve Şerhi, III, 2772, 3751; IV, 2567; VI, 3352 (Başlık) nolu beyitlerin izahları. Ayrıca krş. Ahmed Eflâkî, Menâkıbü'l-ârifîn, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1961, C. II, s. 740; Ariflerin Menkıbeleri, trc. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1954, C. II, s. 155-160.]

-
- ⁴⁵ Külliyyât-ı Şems, C. I, s. 20, [Gz. no: 24. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. I, s. 43-44, Gz.no: XXVII.]
- ⁴⁶ Aynı eser, C. I, s. 44, [Gz. no: 60. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 390, Gz.no: XVI.]
- ⁴⁷ Aynı eser, C. II, s. 161, [Gz. no: 824. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. IV, s.180, Gz.no: XLIV.]
- ⁴⁸ Aynı eser, C. I, s. 155, [Gz. no: 249. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 108, Gz.no: II.]
- ⁴⁹ Dîvân-ı Senâî, s. 799. Krş. Mevlânâ'nın s. 151'deki gazelinin hâşiyesi.
- ⁵⁰ Külliyyât-ı Şems, C. I, s. 113, [Gz. no: 15. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. I, s. 23, Gz.no: XI.]
- ⁵¹ Aynı eser, s. 13'ün hâşiyesi.
- ⁵² Aynı eser, C. III, s. 126. (Hâşiyede Senâî'ye işaret edilmektedir.) [Gz. no: 1300. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 153, Gz.no: LII.]
- ⁵³ Aynı eser, C. III, s. 247. (Hâşiyede Senâî'nin Hadîka'sına işaret edilmektedir.) [Gz. no: 973. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. V, s. 125, Gz.no: XX.]
- ⁵⁴ Aynı eser, C. III, s. 96. (Hâşiyede Senâî'nin Hadîka'sına işaret edilmektedir. Krş. Müderris Razavî neşri, s. 449, st. 4) [Gz. no: 1244. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. III, s. 466, Gz.no: XCV.]
- ⁵⁵ B. Furûzânfer, Risâle der tahkîk..., s. 107.
- ⁵⁶ B. Furûzânfer, Meâhiz-i kısas ve temsîlât-ı Mesnevî, Tahran, 1333 hş., s. 121. [Mesnevî (Nich.neşri) III, 3808]
- ⁵⁷ Aynı yer. [Mesnevî (Nich.neşri) III, 4292. Bir önceki beyitte "Hakîm"ın sözünün nakledileceği bildirilmektedir.]
- ⁵⁸ Fîhi mâ fîh, nşr. B. Furûzânfer, Tahran, 1348 hş., s. 207. [Trc. A. Gölpınarlı, İst., 1959, s. 179.]
- ⁵⁹ Menâkıbü'l-ârifin, C. I, s. 222 [Ariflerin Menkıbeleri, C. I, s. 240-241]; ayrıca bkz. B. Furûzânfer, Risâle der tahkîk..., s. 125. [Mevlâna Celâleddin, s.169.]
- ⁶⁰ Menâkıbü'l-ârifin, C. I, s. 221. [Ariflerin Menkıbeleri, C. I, s. 239.]
- ⁶¹ Külliyyât-ı Şems, C. VI, s. 211, [Gz. no: 2967. Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. I, s. 386, Gz. no: CXLV. Mütercim, beyitte tevriyeli olarak kullanıldığı anlaşılan Attâr kelimesini, "güzel kokular satan" diye tercüme etmiştir.]
- ⁶² B. Furûzânfer, Risâle der tahkîk..., s. 124. [Mevlâna Celâleddin, s. 166-167]; Külliyyât-ı Şeyh Fahrüddîn İbrâhîm-i Hemedânî müttehalls be Irâkî, nşr. Saîd Nefisî, Tahran, 1336 hş., Mukaddime.

⁶³ Menâkıbü'l-ârifin, C. I, s. 399. [Ariflerin Menkıbeleri, C. I, s. 431. Tercüme buradan nakledilmiştir.]

⁶⁴ B. Furûzânfer, Risâle der tahkik..., s. 128-132. [Mevlâna Celâleddin, s. 172 vd. Acâibü'l-büldân, makalede birkaç kez yanlışlıkla Mu'cemü'l-büldân olarak zikredilmiştir.]

⁶⁵ Aynı yer. [Ariflerin Menkıbeleri, C. I, s. 291-292. Tercüme, buradan nakledilmiştir.] Ayrıca bkz. Külliyyât-ı Şems, C. I, s. 269, hâşiye 1.

⁶⁶ B. Furûzânfer, Risâle der tahkik..., s. 130. [Mevlâna Celâleddin, s. 173-174.]

⁶⁷ [B. Furûzânfer'in notu]: Bu beyit, Sa'dî'nin Bedîyyât'ındaki bir gazelin matladır. [Bkz. Külliyyât-ı Sa'dî, nşr. Muhammed Alî Furûğî, 6.bs, Tahran, 1370 hş., s. 212.] Mevlânâ'nın şu beyitle başlayan bir gazeli vardır: *Ey ân ki piş-i hüsnat hûrî kadem der âyed/Der hâne-i hayâlet şâyed ki gam der âyed*: "Ey güzelliğinin huzuruna (ancak) hûrinin girebildiği (güzel)! Senin hayal evine, üzüntünün girmesi yakışır mı?" (Risâle der tahkik..., s. 129, not 2; [Külliyyât-ı Şems, Gz. no: 851; Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. I, s. 262, Gz. no: XXXVII.]

⁶⁸ [Yukarıdaki beyitler için bkz.: Külliyyât-ı Sa'dî, Bûstân, 2. Bâb, s. 84. Külliyyât-ı Şems, Gz. no: 441; Divan-ı Kebir (Tercümesi), C. II, s. 300-301, Gz. no: XIV.]

⁶⁹ Menâkıbü'l-ârifin, C. I, s. 54, 446, 457. [Ariflerin Menkıbeleri, C. I, s. 291-292.]

İLK DÖNEM URDU EDEBİYATI'NA GENEL BİR BAKIŞ

Selma Benli*

Özet: Hint-Avrupa dil ailesinden olan ve adını Türkçe "Ordu" kelimesinden alan Urdu dili, günümüzde Pakistan'ın milli dilidir. Bu dil; önce Araplar, ardından da Türklerin Hindistan'da hüküm sürdükleri asırlar boyunca Arapça, Farsça ve az sayıda Türkçe kelime-nin yerli dillere karışmasıyla ortaya çıkmıştır. Urdu dili ve edebiyatı, tarihi gelişim süreci içerisinde üç değişik aşamadan geçmiştir. Birinci aşamada yerli unsurlar; ikinci aşamada İslam kültürü ve Fars dili ve edebiyatı; üçüncü aşamada ise Batı kültürü, özellikle de İngiliz kültürü edebiyatının etkisi göze çarpmaktadır. Bu makale Urdu dili ve edebiyatının gelişiminin birinci ve ikinci aşamasını kapsamaktadır. Müslümanların Hindistan'da hüküm sürdükleri süreçte ortaya çıkan edebi gelişmeler, dönem dönem ele alınmış, ilk Urdu dili şairi sayılan Emir Hüsrev Dehlevî'den başlayarak, her dönemin ünlü şairleri, edebiyatçıları ve eserleri hakkında özlü bilgiler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Urdu şiiri, Delhi şairleri, Lakhnov şairleri

An Introduction to Urdu Literature

Summary: Urdu language which belongs to the Indo-European language family and its name originates from "Ordu" in Turkish is the national language of Pakistan. It had mainly derived with a mixture of Arabic, Persian and few Turkish words to the native languages in India during the Arabs and afterwards Turkish reigns through the ages. Urdu language and literature has gone through 3 different phases in its historical development. First phase is the native elements. The second one is mixed with Islamic culture and Persian language and literature. At last, there are remarkable influences of Western culture, especially English culture and literature in the third phase. This article, it will consider that the first and the second phases of the development of Urdu language and literature. The literary developments which derived during the reign of the Muslim Empire in India has been explained as different periods. In this connection, it has been also substantial presented about the famous poets, writers and their works of all period beginning from the Amir Khusrev Dehlevî who is the first Urdu poet.

Keywords: Urdu Poetry, Delhi Poets, Lakhnow Poets

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

İLK DÖNEM URDU EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Bir dil, yüzyıllar boyunca inişli çıkışlı aşamalardan geçtikten sonra gerçek bir dil niteliği kazanır ve bu niteliğine kavuşurken edebiyatı da ona paralel olarak gelişimini sürdürür. Urdu Dili ve Edebiyatı'nın gelişmesi, sağlam temellere oturması ve kendine özgü niteliklere kavuşması için de uzun yıllar gerekmiştir. Günümüzde Pakistan'ın milli dili olan Urduca; önce Araplar, ardından da Türklerin Hindistan'da hüküm sürdükleri asırlar boyunca, Arapça, Farsça ve az sayıda Türkçe kelimenin yerli dillere karışmasıyla ortaya çıkmıştır. 15.yy. sonundan itibaren de Hindistan'a gelen Avrupalıların dilleri, özellikle İngilizce ve Portekizce'nin Urduca üzerinde büyük etkileri olmuş ve zengin bir kelime hazinesi bırakmışlardır¹.

Urduca, gelişim tarihi boyunca değişik pek çok adla anılmıştır. Başlangıçta Urduca'ya "Hindi" ya da "Hindvi" adı verilmiştir. Bu ad ilk kez Emir Hüsrev Dehlevi tarafından, Urduca şiirlerine "Kalam-e Hindvi" adı verilmesiyle ortaya atılmış², daha sonraki dönemlerde de yaygın olarak kullanılmıştır.

Urduca'nın bir diğer adı "Rihtah"dır. Sözcük olarak "karışık, birçok unsurdan yapılmış" anlamına gelen "Rihtah", Emir Hüsrev Dehlevi'den Mirza Galib'e kadar kullanılmıştır³. Ancak daha sonraları bu ad, şiirde bir tarzın adı olarak kalmıştır.

18.yy.'ın başlarında Urdu Dili için "Lingua İndustanica" adı kullanılmaya başlandı. Bu ad, Avrupalılar tarafından konulmuştu. Avrupalılar Urduca'ya daha önceleri de "Moors" adını vermişlerdi. 18.yy.'ın sonlarında(1787'de) ise "Hindustani" adı benimsendi⁴.

Bunların yanı sıra Urdu Dili, Müslüman fetihleri sayesinde ulaştığı her bölgede değişik bir adla anılmıştır. Dekan'da "Dakani", Guccrat'ta "Gucrici", Pencab'da "Pancabi" gibi⁵... Bu adlar günümüzde de kullanılmakta; ancak aralarında birtakım farklılıklar bulunmaktadır.

Günümüzde kullanılan "Urdu" adı ise Türkçe "Ordu" kelimesinin farklı telaffuzundan başka bir şey değildir⁶. İlk kez 17. yüzyılda Şah Cihan zamanında "Zaban-e Urdu-ye Muallah" adı kullanılmıştır⁷. "Urdu-ye Muallah", Türk ordusuna verilen isimdir. Ordudaki askerlerin konuştuğu dile bağlı olarak bu dile de "Zaban-e Urdu-ye Muallah" denilmiştir. Zamanla bu ad kısalmış ve geriye sadece "Urdu" kalmıştır. Bu adı ilk kez kullanan Urdu şairi de Mushafi'dir⁸.

Urdu Dili'nin tarihsel gelişim süreci, daha önce de belirttiğimiz gibi Müslümanların Hindistan'a gelişleriyle başlar. Hindistan'daki yerli dillerin Müslüman dilleriyle ilk teması, İslamiyet'ten önceki Arapların Hindistan'la ticari ilişkileri sırasında olmuştur. Bunu Mh.bin Kasım'ın 712'de Sindh'i fethetmesi izler. Gazneli Mahmud'un Hindistan'ı fethine kadar (998) geçen yaklaşık 300 yıllık süre içerisinde Müslüman Arapların dil ve kültürleri, bu bölgenin dil ve kültürleri üzerinde çok etkili olmuştur.

Gazneli Mahmud'un (998-1030) Hindistan seferleri sonucunda, Hindistan'ın yerli dilleri, Farsça ve İran Edebiyatı ile tanışmıştır. Gazneliler döneminde edebiyata büyük önem verilmiştir. Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud, geleneksel İslam kültürü ile yetişmişlerdir ve saraylarında devrin en büyük yeteneklerini toplamaya çalışmışlar, şairlere hürmet ve sevgi göstermişlerdir. Böylece Mahmud döneminden itibaren, Fars Dili de Arapça ile birlikte yerli dilleri etkilemeye başlamıştır. Elbette bu etkileşim tek yanlı olmamıştır. Fars şairleri, yerli dillerdeki sözcükleri; Hintli şairler de Arapça ve Farsça sözcükleri kullanmışlardır⁹.

Urdu Dili'nin gelişimi, kelime alış veriş şekline sürüp giderken, Müslümanların Hindistan'daki fetihleri de devam ediyordu. Mh. Guri (1175-1192) zamanında Guccrat ve Delhi'ye kadar gidildi. Gur Hanedanlığı döneminde Delhi'ye komutan tayin edilen Kutbuddin Aybek, 1206'da Delhi Sultanlığı'nın temelini attı. Bu uzun yıllar boyunca Urduca da yavaş yavaş dil olma özelliğine kavuşmaya başladı. Ancak resmi dilin Farsça olması, Urdu Dili'nin ilerleyişine büyük ölçüde engel oluyordu. Bu dönemde Urdu Dili'ne ilk olarak evliyalar gereken ilgiyi gösterdiler ve halkla daha kolay iletişim kurabilmek için bu dili seçtiler; dolayısıyla Urdu Dili'nin gelişimine büyük katkılarda bulundular¹⁰.

Bu uzun yıllar, hatta asırlar boyunca Urdu Dili, sadece konuşma dili olarak gelişimini sürdürmüştü. Edebi ve ilmi hiçbir özelliği yoktu. Çünkü Müslümanların din ve bilim dilleri, Arapça; edebiyat dilleri ise Farsça'ydı.

Dünyadaki bilinen bütün edebiyatların başlangıcı şiir ile olmuştur. Araştırmalar, şiirin etkili bir anlatım tarzı olarak düzyazıdan çok daha önceleri meydana geldiğini göstermektedir. Ahenkli ve ölçülü ses işitmek, insanoğlunun yaratılışındaki özelliklere uygun düşmektedir. Dolayısıyla tüm kültürlerin gelişmesinde insanın bu tabii özellikleri, şiirin düzyazıya oranla daha önce meydana gelmesinin doğal bir sonucu sayılmıştır. Düzyazının kolay ve insanın doğal ihtiyaçlarını karşılamada daha erken kullanıldığı sanılırsa da edebiyat denebilecek düzeye gelebilmesi için uzun süre geçmesi gerekmiştir.

Urdu Edebiyatı'ndaki gelişim de aşağı yukarı bu doğrultuda olmuştur. Şiir, altın çağına ulaştıktan sonra düzyazı gereksinimi günden güne artmıştır. Urdu Dili başlangıçta doğrudan doğruya karşılaştığı Farsça ile bir süre birlikte hayatını sürdürmeye mecbur kalmıştır. Urduca, emekleme döneminde düşünme, hayal etme ve duygularını dile getirmede Farsça'yı taklitte bir sakınca görmemiştir. Çünkü bu dil, o güne kadar oldukça ileri bir seviyeye ulaşmış manzum edebiyata sahip idi. Urduca da emekleme dönemini tamamlayıp, toplumun duygularına cevap verebilme seviyesine ginceye kadar Farsça edebiyatındaki gelişmelerin tamamını bünyesinde toplamış ve onu taklitle işe başlamıştır. O dönemde Hindistan'ın yerli dillerinin geri kalmış olmalarının da Urduca'nın böyle bir yolu seçmesinde büyük payı olmuştur. Urdu Dili ilk edebi özelliklerine Delhi sultanlarından Balaban (1266-1287) zamanında kavuşmuştur.

I-KUZEY HİNDİSTAN'DA URDU ŞİİRİNİN BAŞLANGICI

İLK URDU ŞAİRİ EMİR HÜSREV DEHLEVİ (1255-1325) ¹¹

Yakın zamana kadar Urdu Şiiri'nin Dekan'da Veli Aurangabadi ile başladığı ve Veli'nin Dekan'dan Delhi'ye gitmesiyle Kuzey Hindistan'a ulaştığı kabul edilirdi. Ancak yapılan son araştırmalar Urdu Şiiri'nin 13. yy.'da Kuzey Hindistan'da başladığını ve Emir Hüsrev'in ilk Urdu şairi olduğunu göstermiştir¹².

Türk asıllı olan Emir Hüsrev Dehlevi (d.1255-ö.1325), Agra yakınındaki Patyali köyünde doğmuştur. Sultan Balaban'dan Sultan Mh. Tuğluk'a kadar on bir Delhi padişahının zamanını görmüş, yedi padişaha hizmet etmiştir. Emir Hüsrev özellikle Farsça şiirleriyle ün yapmıştır. Kendisine Hint Papağamı (Toti Hind) ünvanı verilmiştir. Farsça şiirlerinde çok sayıda Urduca kelime kullandığı için ilk Urdu şairi kabul edilmiştir. İlk Urduca gazeli de Emir Hüsrev yazmıştır. Ancak mısramı biri Farsça, ikincisi ise Urduca'dır. Urduca'da bu tür şiirlere Rihtah adı verilmektedir ve Emir Hüsrev Rihtah'nın mucidi kabul edilmektedir¹³. Ayrıca, günümüzde bile dillerde dolaşan pek çok türkü, fıkra, bilmece ve günlük yaşamı yansıtan şiirler yazmıştır.

Emir Hüsrev'in sayısız Farsça eserleri arasında mürşidi Nizamuddin Evliya için yazdığı "Kissah-e Çahar Derviş", çeşitli yazarlar tarafından Urduca'ya çevrilmiştir. Fakat 18. yüzyılın ünlü Urdu Dili yazarı Mir Amman (d.1748) tarafından "Bag o Bahar" adıyla Urduca'ya çevrilmesi ve ilk kez 1803'de Kalkuta'da yayınlanmasından sonra daha da şöhrete ulaşmış ve çeşitli dillere çevrilmiştir.

"Halik-e Bari" adlı eseri, Urdu şiirinin ilk eseridir¹⁴. Mevcut haliyle 280 şiirden oluşan bu eserin aslında daha büyük olduğu iddia edilir. Eserin asıl amacı Arapça, Farsça ve Hintçe kelimeleri öğretmek olduğundan, şiirler bu üç dilden oluşmaktadır. Sözlük mahiyetinde bir eserdir. Manzum olduğu için akılda kolayca kalmaktadır. Araştırmacılar tarafından edebi bir önemi olmadığı, ancak o dönemin Urduacası hakkında fikir vermesi bakımından önemli olduğu kabul edilir¹⁵.

Emir Hüsrev Urdu Dili'ne sadece Urdu Dili şairi ve edebiyatçısı olarak hizmet etmekle kalmayıp, bu dilin gelişme ve olgunlaşmasında da büyük rol oynamıştır.

Kuzey Hindistan'da Emir Hüsrev'in Urduca şiirleri ile nesirde Seyyid Aşraf Cihangir Samnani'nin "Risalah-e Tasavvuf" adlı eserinden sonra (Bu eser, Kuzey Hindistan'da yazılan ilk Urduca nesir kitabıdır.) uzun bir süre nesir ya da nazımda yeni bir eser yazılmamıştır.

II-DEKAN'DA URDU ŞİİRİ'NİN BAŞLANGICI

Dekan bölgesi ilk kez Hilciler (Kalaclar) zamanında (1312) fethedilmiş ve Urduca'ya bu bölgede Dekani adı verilmiştir. Dekan, Kuzey Hindistan'dan çok daha sonra fethedilmiş olmasına rağmen, Urdu Dili ve Edebiyatı burada daha çabuk gelişmiştir¹⁶. Bunun en önemli nedeni; Kuzey Hindistan'da resmi

dilin Farsça olması, edebiyatçılar ve bilim adamlarının bu dili tercih etmeleri ve Urduca'ya gereken ilgiyi göstermemiş olmalarıdır. Diğer yandan Dekan'ın fethinden sonra, Mh. Tuğluk döneminde Moğol saldırıları yüzünden başkent Delhi'den Daulatabad'a taşınması, bu sebeple pek çok edebiyatçı, bilim adamı ve din bilgininin buraya göç etmeleri ve özellikle Behmani Sultanlığı döneminde Urduca'nın resmi dil kabul edilmesi, Urdu Dili'nin Dekan'da daha çabuk gelişmesine neden olmuştur.

Yakın zamana kadar Dekan'da Urdu Edebiyatı'nın Kutub Şahiler döneminde başladığı sanılıyordu. Ancak yapılan son araştırmalar, ilk örneklerin Behmaniler dönemine ait olduğunu göstermiştir. Bu yüzden Urdu Edebiyatı'nın Dekan'daki gelişimini dönem dönem ele almak gerekir.

Behmani Sultanlığı Dönemi (1347-1526)

Bu dönemin yazarlarının hemen hemen hepsi sufi kökenliydi ve bu nedenle daha çok dini konularda nesir eserleri yazdılar. Bu döneme ait ilk önemli isim, "Mi'rac-ul-Aşikin" adlı kitabın yazarı Hz. Bandah Navaz Syd. Mh. Gesu Daraz'dır¹⁷ (1320-1422). Mi'rac-ul-Aşikin, Dekan'da yazılmış ilk nesir kitabıdır ve tasavvufu ilgilidir. Bandah Navaz'a ait eserler arasında "Mi'racnamah" ve "Sah Barah" da bulunmaktadır¹⁸. Bandah Navaz'a ait şiirler de vardır¹⁹.

Behmani Sultanlığı döneminde mahlası Nizami olan başka bir şair daha vardır. Nizami, "Kadam Ra'o Padam Ra'o" adlı bir mesnevi yazmıştır²⁰.

Adil Şahi Sultanlığı Dönemi (1490-1686)

Adil Şahi Sultanlığı'nın merkezi Bicapur idi ve bu sultanlığın kurulmasından çok önceleri, Bicapur'da Urduca (Dekani) hemen hemen her yana yayılmıştı. Herkes bu dille konuşmaya başlamıştı. Behmani Sultanları, daha önce devletin resmi dilini Urduca'ya çevirmişlerdi. Ancak, Adil Şahi Sultanlığı'nın ilk iki hükümdarı Yusuf Adil Şah ve oğlu İsmail Adil Şah zamanında Farsça tekrar resmi dil yapıldı. II. İbrahim Adil Şah'a (1580-1626) kadar devletin resmi işleri, dönem dönem Farsça ve Urduca ile yürütüldü. II. İbrahim Adil Şah'dan sonra, Adil Şahi Sultanlığı yıkılıncaya kadar Urduca devletin resmi dili olarak kullanıldı²¹.

II. İbrahim Adil Şah edebiyata meraklıydı. Kendisi de şairdi. "Nurasnamah" adlı, Dekani Dili'nde yazılmış bir şiir kitabı bulunmaktadır²².

Bu dönemin önemli şairleri arasında "Alinamah", "Gulşan-e 'İşk" ve "Guldastah-e 'İşk" adlı mesnevileriyle ünlü Nusratı²³ ve "Havarnamah" adlı Farsça mesneviyi Dekani Dili'ne çeviren Rasmi²⁴ vardır.

Kutub Şahi Sultanlığı Dönemi (1510-1687)

Kutub Şahiler'in merkezi Golkundah idi. Bu dönem sultanları ilim ve edebiyata önem veren sultanlardı. Dönemin ikinci sultanı Mh.Kuli Kutub Şah (1580-1611) iyi bir şairdi. Dekani, Talangi ve Fars Dili'nde yazılmış 1800 sayfalık büyük bir külliyyatı bulunmaktadır. Farsça şiirlerini Kutub Şah,

İLK DÖNEM URDU EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Dekani Dili'ndeki şiirlerini Mu'afî mahlası ile yazardı²⁵. Külliyyatının girişinden anlaşıldığına göre 50.000'den fazla şiiri vardır. Şiirlerinde tasavvuf ve aşk konularına yer vermiş; ayrıca doğa tasvirleri, Hindistan'ın gelenek ve görenekleri, bayramları gibi değişik temalar seçerek Urdu Şiiri'ne yenilik getirmiştir. Kuli Kutub Şah, ilk Urduca divanın sahibidir²⁶.

Bu dönemin diğer sultanları Mh.Kutub Şah (1611-1625) ile oğlu Abdulah Kutub Şah (1625-1672) da Farsça ve Dekani Dili'nde şiirler yazmışlardır²⁷.

İbn Naşşati, Gavvasi, Molla Vachi, Tahsin-ud-Din,Kutub Şahi Sultanlığı'nın en ünlü şairleri arasında bulunurlar. İbn Naşşati, "Phul Ban" adlı mesnevisiyle meşhurdur²⁸. Gavvasi, "Seyf-ul-Muluk" adlı bir mesnevi yazmış ve Ziya Bahşi'nin "Tutiname"sini Urduca'ya çevirmiştir²⁹.

Molla Vachi hem şair hem de yazardır. Şiirdeki ününü "Kutb-o-Muštari"³⁰ adlı mesnevisine, nesirdeki ününü ise "Sabras" adlı eserine borçludur. "Sabras"ın diğer adı "Kissah-e Husn-o-Dil"dir³¹. Eserin önemi, konu bakımından o güne kadar yazılmış olan dini ya da tasavvufî konuların dışına çıkmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Tahsin-ud-Din ise "Kamrop ve Kolla" adlı bir mesnevi yazmıştır. Hikayenin en ilgi çeken yanı, yazarının bir Müslüman, kahramanlarının ise Hindu olmalarıdır. Bu mesneviyi Fransız yazar Garcin de Tassy, 1836'da "Kissah-e Kamrop" adıyla yayınlamıştır. Ünlü Alman şairi Goethe de bu mesneviyi tercüme ettirip, büyük bir zevkle okumuştur³².

Hint-Türk İmparatorluğu Dönemi (1526-1857)

Zahiruddin Mh.Babur (1526-1530) ile başlayan Hindistan egemenliği kısa sürede tüm Hindistan'a yayıldı. Bu dönem padişahlarından Aurangzeb Alamgir (1658-1707) zamanında Aurangabad'da Veli (1668-1744) dünyaya geldi³³. Veli hayatı boyunca birçok yer gezip görmüş ve gezdiği yerleri anlatan mesneviler yazmıştır. Sitar, Dilli (Delhi), Suret, Guçrat ve daha birçok şehri öven mesnevileri vardır. Daha önce de değindiğimiz gibi Veli, Emir Hüsrev'in Urduca şiirleri bulununcaya kadar ilk Urdu şairi ve Mh.Kuli Kutub Şah'ın Urduca divanı bulununcaya kadar ilk Urduca divan sahibi olarak kabul edilirdi. Ancak araştırmalar bu görüşün doğru olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Veli'nin Kerbelâ şehitlerini konu alan "Deh Meclis" adlı mesnevisi çok ünlüdür. Bu mesnevi daha sonraları Fazli tarafından nesir haline getirilmiş ve bu şekliyle daha makbul olmuştur³⁴.Veli, kendinden sonraki şairlere örnek olmuş, pek çok şair onu taklit etmiştir. Urdu Şiiri'nin temelini sağlamlaşmasında onun çok büyük rolü olmuştur.

Veli'nin çağdaşlarından Da'ud Aurangabadi (ö.1744) ve Sirac Aurangabadi (1715-1763) bu dönemin ünlü şairleri arasında yer alırlar.

III-KUZEY HİNDİSTAN'DA URDU ŞİİRİ'NİN İKİNCİ DÖNEMİ

Dekan'da Urdu Dili ve Edebiyatı gelişimini bu şekilde sürdürmeye devam ederken, Hint-Türk İmparatorluğu sultanlarından Mh. Şah (1719-1748) döneminde kuzeyde yeniden bir canlanma gözlenir. Böylece Delhi Ekolü'nün temeli atılır.

Bitip tükenmek bilmeyen savaşlar, yerli ayaklanmaları, iç huzursuzluk, devletin sarsılmasına neden olur ve parçalanmalar başlar. Ülke içerisinde çeşitli navablıklar oluşur. Şairler de Delhi'deki bu huzursuzluktan etkilenip, Lakhnov'a giderler. Böylece Lakhnov Ekolü'nün temeli atılır. Ne yazık ki huzursuzluklar son bulmaz ve şairler siyasi gelişmelere paralel olarak oradan oraya göç etmek zorunda kalırlar. Zamanla Kuzey Hindistan'da pek çok şiir merkezi ortaya çıkar. Bu nedenle Urdu Şiiri'nin Kuzey Hindistan'daki gelişiminin ikinci dönemini dört ayrı aşamada ele almak gerekir.

1- DELHİ EKOLÜ VE DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

Urdu Dili, Dekan'da edebi bir dil halini alırken ve çeşitli manzum ve mensur eserler yazılmaya başlanmışken, kuzey bölgelerinde 12.yy.'a kadar sadece konuşma dili ve pazarlarda alışverişte kullanılan bir dil olarak karşımıza çıkmaktadır. "Daha sonraki dönemlerde ise yavaş yavaş yazılı belgelerde de yer almaya başladı. Babur'un çağdaşı olan Maulana Cemali'nin yazılarında Farsça'nın yanında Urduca'yı da kullandığı görülmektedir. Babur'un "Baburnamah"si Türkçe (Çağatayca) olmasına rağmen Hindistan'la ilgili hemen her şey Urduca olarak yazılmıştır. Ünlü bir Farsça şairi olan Şeyh Sadi bile şiirlerinde Urduca'ya yer vermiş; hatta bir mısraı Farsça, bir mısraı Urduca olan şiirler de yazmıştır. Şah Cihan döneminde bazı ferman ve resmi yazışmaların Urduca yapıldığı; aynı şekilde Alemgir'in yazmış olduğu mektuplarda Urduca kelimeler kullanıldığı görülmektedir. Bu belgeler, Urdu dilinin henüz bu bölgede edebi ve ilmi bir düzeye ulaşmadığını, ancak 17.yy.'ın sonlarına doğru herkesçe konuşulan bir dil haline geldiğini göstermektedir."³⁵

Urdu Şiiri, Delhi'de Alemgir döneminde yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde Urduca şiir yazarların hemen hemen hepsi Farsça şairleridir ve eğlenmek maksadıyla tektük Urduca şiir söylemeye ve yazmaya başlamışlardır. Mh.Şah (1719-1748) döneminde Urdu Şiiri'nde bir hareketlenme görülür. Mh. Şah zevk ve sefaya düşkünlüğü ile tanınmış bir hükümdardır. Bu nedenle pek çok yetenekli şairi etrafında toplamıştır. Bu şairler, Urdu Dili'nin Delhi ve yöresinde yayılması ve tutulmasında büyük hizmetler yapmışlardır.

Alemgir döneminde sözlük çalışmalarının başlaması, Delhi Ekolü'nün en önemli özelliklerindedir. Urduca ve Farsça'yı iyi bilen Molla 'Abd-ul-Vasi Hansvi, Urduca ve Hintçe kelimelerin Farsça karşılıklarının verildiği bir sözlük hazırlar. Adını "Gara'ib-ul-Lugat" koyar. Bir süre sora Sirac-ud-Din Ali Han Arzu, bu sözlüğü gözden geçirir, birçok kelime ekler, yanlışlarını düzeltir ve adını "Navadir-ul-Alfaz" koyar³⁶. Böylece Urdu Dili yeni bir aşamaya daha girmiş olur. Sözlüğe gereksinim duyulması, Urdu Dili'nin artık edebi bir dil olma yolunda olduğunu göstermektedir.

İLK DÖNEM URDU EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Bu dönemin başka bir özelliği de tasavvuf temasıdır. Dönemin şiirine tasavvuf egemendir. Sebebi ise şairlerin çoğunun sufi kökenli olmalarıdır.

Şiir bu dönemde henüz tam olgunluk aşamasına ulaşmamıştır. Bu dönemin kusurlarından biri de argo kelimelerin sıkça kullanılıyor olmasıydı. Bunun sebebi, o güne kadar yazılan Urduca şiirlerin deneme ve şiir zevkini tatmin etmek amacıyla yazılıyor olmasından kaynaklanıyordu. Hatem, Abru, Naci, Mir, Sauda ve daha pek çok şairin çok güzel şiirleri yanında bu türden şiirleri de bulunuyordu. Buna karşın, bu dönemde Hindistan'ın yerli dilleri olan (Sanskrit), Hindi, Dekani ve benzeri kelimeler dilden çıkarılmaya, yerine Arapça ve Farsça eş anlamlı kelimeler konulmaya başlanmıştır³⁷. Bu süreç Hatem ve Abru'nun döneminde başlamış ve Nasih'in döneminde sona ermiştir. Edebiyat tarihçileri bu dönem şairlerini "Dili İslah Edenler" diye anarlar.

Delhi Şairleri³⁸

Hatem ve Abru'nun Dönemi:

Delhi'de Dekanlı ünlü şair Veli'nin açmış olduğu yolu izleyen pek çok şair yetişmiştir. Bunlar arasında Hatem, Abru, Mirza Mazhar, Naci, Yakrang gibi şairler bulunmaktadır. Aslında Farsça şairi olan bu şairleri, aynı zamanda Urdu Dili'nin ataları saymak gerekir. Çünkü Urdu Dili, bu usta şairlerin ellerinde ve dillerinde gelişmiş ve dil oldukça sağlam bir yapıya kavuşmuştur. Bu şairlerin hemen hepsi şiirlerinde tasavvufu işlemişlerdir. Dili ıslah etme çalışmaları bu dönemde başlamıştır. Hintçe kelimeler yerini Farsça ve Arapça kelime ve terkipler almıştır. Farsça şiir kalıpları Urduca şiirlerde oldukça başarıyla kullanılmış ve dinleyenlerin beğenisini kazanmıştır. Bu dönem şairlerinin yaratıcılığı ve ifade güçleri son derece gelişmiştir. Bu dönemde imalı şiir sanatı, yani İham³⁹ sanatına da geniş yer verilmiştir. Bu sanatta şiirin temeli birden fazla anlamı olan kelimeler üzerine kurulur. Bu anlamlardan biri yaygın; diğeri ise nadir kullanılan anlamdır ve şairin amacı bu nadir kullanılan anlamı kullanmaktır. Hatem, Abru, Yakrang ve Naci bu sanatı büyük bir ustalıkla kullanmışlardır. Bu şairler aynı zamanda Rihta'nın da en iyi şairleri kabul edilirler⁴⁰.

Şah Hatem (1699-1791) dönemin en ünlü şairidir. Delhi tarzının yaratıcısı olarak kabul edilir. İki divanı vardır. Biri eski tarzda yazılmıştır ve İham sanatını çok kullanmıştır. Ayrıca şiirlerin çoğu müstehcen kelimelerle doludur. Diğeri ise "Divanzadah"⁴¹ adlı yeni tarzda yazılmış bir divandır. Bir de Farsça divanı vardır. Hatem'in dili ıslah etme yönünde büyük gayretleri olmuştur. Ne yazık ki çağdaşları bu konuyla onun kadar ilgilenmemişlerdir.

Şah Mubarek Abru (ö.1750)'nun bir divanı vardır. Ancak ayaklanma sırasında kaybolmuştur. İham sanatını en iyi kullanan şair olarak kabul edilir.

Dönemin önemli şairlerinden Siracuddin Ali Han Arzu (1689-1756), Emir Hüsrev'den sonra Hindistan'ın en büyük Farsça şairi kabul edilir. Arzu'nun Urduca divanı yoktur, ancak şiirleri Urduca'nın ilk örnekleri olduğu için dikkati çekmektedir. Arzu'nun diğeri bir özelliği de "Navadir-ul-Alfaz" adlı sözlük çalışmasıdır.

Mir ve Sauda'nın Dönemi:

Bu dönem, Urdu Şiiri'nin en parlak dönemidir. Klâsik Urdu Şiiri bu dönemde başlamıştır. Dönemin ünlü şairleri arasında Sauda, Mir derd, Mir Taki Mir, Mir Hasan, Soz, Kaim, Yakın, Hidayet gibi ünlü şairler bulunur. Bu şairlerin hepsi, Urdu Şiiri'ne ilaveten Farsça Şiiri'nde de birinci sınıf şairlerdi. Hepsi de Farsça'nın etkisi altında bulduklarından Hintçe kökenli kelimeler yerine Farsçalarını tercih ediyorlardı. Dolayısıyla binlerce Farsça kelime Urdu Dili'ne girdi. Şiirin konularında da gelişme oldu. Farsça şairlerinin şiirlerinde kullandıkları gül, bülbül, kumru gibi temalar Urdu Şiiri'nde de kullanılmaya başlandı. Delhi'deki siyasi çöküş nedeniyle, şehrin perişan durumunu anlatan şiirler yani şehraşublar yazılmaya başlandı. Bunun yanı sıra mersiye, hiciv, müsenna, müselles, murabba, muhammas gibi yeni şiir türleri eklendi. Kaside ve gazel bu dönemde zirvesine ulaştı. Tüm edebi sanatlar kullanılmaya başlandı. Eski şairler arasında yaygın olan iham sanatı bu dönemde azalmasına rağmen Sauda bu sanatı çok sever ve sık sık kullanırdı.

Mirza Mh. Rafi' Sauda (1713-1781) kaside, gazel, mersiye ve hiciv ustasıdır. Urduca'da sadeliğin temsilcisidir. Urdu Şiiri'ne yeni konuların girmesini de sağlamıştır. Şiirlerinde dönemin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarına yer vermesi, Urdu Şiiri için bir yenilik sayılmalıdır. Sauda'nın şiirlerinde tasavvuf fazla kullanılmamıştır. Farsça eserlerinin yanı sıra bir de Urduca divanı vardır⁴².

Hvacah Mir Dard (1719-1785) tasavvuf konusunu en iyi dile getiren şairdir. in Urduca divanının dışında Farsça divanı ve tasavvufla ilgili pek çok Farsça eseri vardır⁴³. Urduca divanı çok kısadır. İçinde sadece gazel, rubai ve terci-i bendler bulunmaktadır.

Dard müzik konusunda da oldukça yetenekliydi. Her ayın ikisinde ve yirmi dördünde Sema toplantıları düzenlerdi. Şarkının caizliği ve yasaklığından bahseden Hurmat-e Gina adlı bir de kitap yazmıştır⁴⁴.

Mir Taki Mir (1725-1809) Urdu Şiiri'nin en iyi şairlerinden biri olarak kabul edilir. Gazelleriyle ün yapmıştır. Ayrıca, Urdu şiirine murabba ve müsellesi sokan şairdir. Mir'in şiirinin en belirgin özelliği dilinin sadeliğidir. Pek çok şiirinde günlük konuşma, deyim ve atasözlerini kullanmıştır⁴⁵.

Mir'in Urduca ve Farsça divanının yanı sıra, "Şu'lah-e 'İşk", "Acgarnamah ya da Ajdarnamah" ve "Darya-ye 'İşk" adlı meşhur mesnevileri vardır⁴⁶. Mir, ayrıca "Nikat-uş-Şu'ara (1752)" adlı Farsça bir tezkire yazmıştır⁴⁷. Bu tezkire Urdu şairlerinden bahseden ilk tezkiredir; dolayısıyla Urdu Edebiyat Tarihi'nde önemli bir yeri vardır.

Mir Hasan (1735-1787) Urdu Şiiri'nde mesnevileriyle ünlüdür. Dili son derece sade ve akıcıdır. Pek çok eseri arasında "Sih-ur-Beyan (1785)" adlı mesnevisi çok meşhurdur. Mesnevinin diğer adı "Kissah-e Benazir o Badr-e Munir"dir⁴⁸. Konusu prens Benazir ile prenses Badr-e Munir arasındaki aşk hikâyesidir. Mesnevide o dönemin giysileri, takıları, düğün adetleri gibi konulara da yer verilmiştir. "Gulzar-e İram (1778)" adlı başka bir mesnevide

İLK DÖNEM URDU EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

gelenekler, kadın giysileri gibi değişik konular hakkında bilgi verilmiştir⁴⁹. Ayrıca, bir Urduca divanı bulunmaktadır⁵⁰. Yaklaşık 300 şairden bahseden Farsça tezkiresi “Tazkirat-uş-Şu’ara” da önemli eserleri arasındadır⁵¹.

İnşa ve Mushafi'nin Dönemi:

Bu dönemde de Urdu Dili'nden yerli kelimeleri çıkarma işlemi devam etmiştir. Rihti adı verilen yeni bir şiir türü ortaya çıkmıştır. Bu kelime Rihta'dan türetilmişti ve şarap meclislerinde gönül eğlendirmek için söylenen müstehcen şiirlere deniliyordu. Bu durum , şiirin kalitesinin bozulmasına sebep oldu. Aslında Rihti'nin örnekleri eski şairlerin şiirlerinde de bulunuyordu. Ancak son zamanlarda tamamen terk edilmişti. Bunu yeniden canlandıran ve yayanlar arasında dönemin ünlü şairlerinden İnşa ve Rangin başı çekiyorlardı.

İnşallah Han İnşa (1756-1818) Urdu Dili'ne son derece hakim biriydi. Farsça, Urduca, Pencapça, Peştuca, Türkçe (Çağatayca) dillerini iyi bilirdi. “Darya-ye Latafet (1802)” adlı Urduca gramer kitabı yazmıştır⁵². Farsça ve Urduca divanı vardır. “Rani Kitki ki Kahani” adlı hikâyesinde Arapça ve Farsça tek bir kelime ve tamlama kullanmamıştır⁵³. Aynı şekilde “Silk-e Gauhar” adlı başka bir hikâyesinde de noktalı tek bir harf kullanmamıştır⁵⁴. Bu eserler, onun dile hakimiyetini gösteren en iyi örneklerdir.

Gulam Hamdani Mushafi (1750-1847) de hem Farsça hem de Urduca şiirler yazmıştır. Farsça divanlarının yanı sıra sekiz tane Urduca divanı vardır⁵⁵. Urdu şairleri hakkında yazdığı Farsça “Tazkirah-e Şu’ara-ye Urdu (1794)”⁵⁶ adlı eseri, Urdu Edebiyatı için önemli bir eserdir. Eserde yaklaşık 350 şairden bahsedilmiştir.

Mushafi'nin dili sade ve akıcıdır. Şiirleri tasvir bakımından çok zengindir. Üslup bakımından hem Delhi hem de Lakhnov ekolünün özelliklerini taşır. İnşa ile rakip olmuşa da onu geçememiştir.

Dönemin diğer ünlü şairleri arasında Sa'adat Yar Han Rangin (1756-1835) ve Şeyh Kalandar Bahş Cur'at (ö.1810) bulunmaktadır.

Nazir Akbarabadi (1746-1830) :

Nazir Akbarabadi, Mir, Sauda ve diğerlerinin çağdaşı olan bir şairdir. Uzun bir hayat yaşadığı için İnşa, Cur'at ve Nasih'in dönemlerini de görmüştür. Ancak tarzı bu şairlerden çok farklıdır. Yani o, ne Delhi ne de Lakhnov ekolüne girer. Yazdığı şiirler saray geleneklerinden uzak, daha ziyade halkı ilgilendiren konuları içerir. Klâsik kalıplardan kurtulup, insanın doğal durumunu konu eder. İran edebiyatı çemberinden çıkarak, kendine özgü bir biçim ile Urduca şiirlerini yazar. Bu nedenle de Nazir Akbarabadi, edebiyat tarihçileri tarafından ayırtı bir dönem olarak ele alınır.

Nazir Akbarabadi, şiirin genel kalıplarından çıkıp, yöresel bir tarz geliştirmiştir. Düşünceleri, dili ve temaları tamamen bu tarza bağlıdır. İnsan ve doğa sevgisiyle dolu bir insandır. Zengin, fakir, cahil, kültürlü, ona göre hepsi insandır. Bu konuda yazdığı “Adminamah” adlı eseri çok ünlüdür. Dünya

üzerindeki canlı cansız her şey hakkında şiir yazmıştır. Örneğin, “Hiran ka Baççah (Ceylanın Yavrusu)”, “Bulbulon ki Larai (Bülbüllerin Savaşı)”, “Patangbazi (Uçurtma Uçurma)”, “Tarbuz (Karpuz)” gibi pek çok şiiri vardır⁵⁷. Ayrıca, Hindistan’ın gelenek ve görenekleri, özel günleri hakkında yazdığı şiirlerin yanı sıra, dini konularda ve şehraşub türünde de şiirler yazmıştır. Emir Hüsrev gibi onun şiirlerinde de dönemin tarihi olaylarına yer verilmiştir.

Ram Babu Saksenah, bütün bu özelliklerinden dolayı Nazir’i Urdu Dilinin Sheakspeare’i⁵⁸; Mehmud Brelvi ise Nazir’i bir ekol; klâsik ve modern dönem arasında köprü vazifesi yapan Galib’i de bu ekolün bir temsilcisi olarak kabul eder⁵⁹.

2- LAKHNOV EKOLÜ VE DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

Aurang Zeb’in ölümünden sonra başlayan taht kavgaları, ardından Nadir Şah’ın saldırıları, diğer yandan yerli ayaklanmaları, Delhi’deki merkezi hükümetin zayıflamasına ve sonunda da dağılmasına sebep oldu. Küçük küçük devletçikler oluşmaya başladı ve bu devletlerin yöneticilerine de navab adı verildi. Lakhnov da ayrı bir devlet haline gelince, Delhi’den göç etmeye mecbur kalan şairler bu bölgeye geldiler. Delhi’de sadece Mir Dard kaldı. Böylece Delhi’den göç edip gelen şairler sayesinde Lakhnov şiiri canlanmaya başladı. Bu yüzden Delhi şairlerini Lakhnov şairlerinin ilkleri olarak kabul etmek gerekir.

Lakhnov’da bulunan navablar Şii idiler. Bu navablar savaş taraftarı olmayıp, rahat bir hayat sürdürmekteydiler. Bu nedenle şiire daha çok zaman ayırabiliyorlardı. Durum böyle olmasına rağmen göçmen şairlerin şiirlerinde hüznün ve çaresizlik sezilmektedir. Hükümdarlar içinse aşk, şarap ve kadın ile ilgili gazeller yazılmaktaydı. Sanata Şiilik de karıştığı için mersiye çok tutulur bir hale gelmişti. Bu dönemin belli başlı özellikleri şöyle sıralanabilir:

- 1- Basit düşünceler yanında yüce düşüncelerin de bulunması.
- 2- Ağır kelimelerin yanında güçlü, güzel ve anlaşılır kelimelerin de kullanılması.
- 3- Gazelerde duygusallığın alabildiğince artması.
- 4- Dilde aşığı yukarı bir birlik sağlanmış olması.

Bu döneme ait özelliklerden biri de Urduca şiir koleksiyonlarının yazılmaya başlanmasıdır. Tezkire adıyla bilinen bu tür kitaplar, dönemin tüm şairlerini kapsadığı gibi belli yöre ya da şehirlerin şairlerini de içine almaktadır. Bunların en ünlüleri Mir Taki Mir’in “Nikat-uş-Şuara (1752)” adlı eseri ile Mir Hasan’ın “Tazkirat-uş-Şuara ” adlı eseridir. Edebiyat tarihi kitaplarının ilk örnekleri olan bu tezkireler, şairlerin kısa özgeçmişleri yanında, şiirlerinden de örnekler vermektedir. Ayrıca her şairin beğenilen ve beğenilmeyen yanları da az ve öz kelimelerle anlatılmaktadır. Bu yönüyle de edebi tenkidin ilk basamağını oluşturan bu eserlerin sayıları zamanla artmıştır.

Lakhnov Şairleri⁶⁰

Nasih ve Atiş'in Dönemi :

Delhi şairlerinden sonra Şeyh İmam Bahş Nasih (ö.1838) ve Hv. Haydar Ali Atiş (ö.1842) Lakhnov'da yeni bir dönem başlattılar. Tarzları birbirinden farklı olan bu iki şair hakkında Abdusselam Nadvi şöyle der: “ Delhi ve Lakhnov tarzı arasındaki farklılığın yanısıra , Nasih ve Atiş de ayrı ayrı tarzlar seçmişlerdir. Bu yüzden Lakhnov'da iki farklı şiir ekolü kurulmuştur.”⁶¹

Nasih, Urdu Dili'ndeki pek çok eski kelime ve tamlamaları tamamen terketmiştir, ancak şiirleri edebi sanatlarla doludur. Nasih şiire önemli yenilikler getirmiştir. Nasih'den önce Urdu Dili ve gazelin her ikisine de rihta denilirdi. Nasih ilk kez dil ve gazelin ayrı ayrı “Urduca” ve “Gazel” isimleriyle kullanılmalarını sağlamıştır.⁶²

Atiş'in tarzı Nasih'den çok farklıdır. Dili son derece sade, üslubu çok zevkli ve etkileyicidir.

Anis ve Dabir'in Dönemi :

Lakhnov şiirinin bir başka özelliği de mersiye türündeki gelişmedir. Bu tür Mirza Babar Ali Anis (1802-1874) ve Mirza Salasat Ali Dabir (1803-1875) ile olgunluk düzeyine erişmiştir. Mersiye'nin bu dönemde bu kadar gelişmesinin en büyük sebebi, Avadh navablarının Şii olmalarıydı. Bilindiği gibi mersiye ölen birinin arkasından, özellikle Kerbelâ şehitleri için söylenen şiir türüdür. Anis ve Dabir döneminde ise bu türe savaş manzaraları, doğa manzaraları, duygusal ve ahlaki temalar ve benzeri o kadar çok konu girmiştir ki mersiye Urdu Şiiri'nde ayrı bir tür olma özelliğine kavuşmuştur.⁶³

1856'da İngilizlerin Avadh Devleti'ne son vermelerinden sonra Lakhnov'daki şairler değişik şehirlere gitmişlerdir. Ancak Lakhnov Ekolü, Nasih ve Atiş'in öğrencileri sayesinde 20.yy.'a kadar ulaşmıştır.⁶⁴

3- DELHİ'DE ŞİİRİN YENİDEN YÜKSELİŞİ

Zauk ve Galib'in Dönemi :

Mir, Sauda, Mushafi, İnşa ve onların çağdaşları Delhi'den ayrıldıklarında, Delhi'de Mir Dard'dan başka bahse değer bir şair kalmamıştı; ancak Delhi Ekolü de tamamen yok olmamıştı. Lakhnov'da Nasih ve Atiş'in dönemi devam ederken, Şeyh Mh. İbrahim Zauk, Mirza Asadullah Han Galib ve çağdaşlarıyla Delhi şiiri yeniden canlanmaya başladı.

Şeyh Mh.İbrahim Zauk (1789-1854) kaside ve gazel üstadıydı. Diğer şiir türlerinde de şiirler yazmıştır; ancak eserlerinin çoğu bugün mevcut değildir. Zauk'un en önemli özelliği dile olan hakimiyetidir. Deyim ve atasözlerini büyük bir ustalıkla kullanmıştır.⁶⁵ Urduca şiirini klâsik kalıplardan kurtarıp yeni bir biçim vermeye çalışmışsa da Galib kadar başarılı olamamıştır.

Bu dönemin en önemli şahsiyeti olan Mirza Asadullah Han Galib (1796-1869)⁶⁶, şair ve yazar kişiliğiyle Urdu Edebiyatı'nda seçkin bir yere sahiptir.

Edebiyat tarihçisi Mh. Camil Calbi onun hakkında “Galib sadece bir kişi ya da bir şair adı değildir. O; bir devir, bir dönem, bir okul ve özel bir tarzın adıdır.”⁶⁷ der.

Galib, Müslüman Hindistan Tarihi’nde bir devrin bitip, yeni bir devrin başladığı şansız bir dönemde yaşamıştır. Bu felaket günleri, yaşadığı acılar, Galib’i çok derinden sarsmıştır. Yaşanan olaylar, onu, insanın yaşamını, acılarını, ümitsizliklerini konu alan şiirler yazmaya yöneltmiştir. Galib’den önce de bu tarz şiir yazarlar olmuştur. Ancak Galib’in bu konulara yaklaşımı felsefi açıdan olmuştur. Gerçi bu, İkbâl’in felsefesi gibi bir felsefe değildir, ancak Urdu Şiiri için önemli bir yeniliktir⁶⁸.

Galib, hemen hemen her şiir türünde şiirler yazmıştır. En başarılı olduğu tür, gazeldir. Gazelde her tür konuya yer vermiş, insana özgü duyguların tüm inceliklerini, gazelin bir parçası haline getirmiştir⁶⁹. Galib’in Urduca Divanı, Urdu Edebiyatı’nın en iyi eserleri arasındadır. Bunun dışında Farsça nazım ve nesir külliyyatlarının yanı sıra pek çok esere imzasını atmıştır⁷⁰.

Klâsik Urdu Şiiri’nde zirveye oturmayı başaran Galib, Modern Urdu Şiiri’ne de öncülük etmiş ve böylece klâsik ve modern dönem arasında köprü vazifesi yapmıştır. Galib sadece şiirde değil, Urdu nesrinde de modern döneme imzasını atan ilk kişiler arasındadır. Tarihi, ilmi ve edebi pek çok bilgiyi içeren "Urduca Mektupları"⁷¹, edebi nitelikleri bakımından Urdu nesrinin en iyi örnekleri arasında sayılır.

4- DİĞER MERKEZLER

Amir ve Dag’ın Dönemi :

1856’da Avadh Devleti’nin İngilizlere geçmesi ve ardından 1857 Ayaklanması’nın ağır yenilgisi sonucunda Urdu Şiiri’nin iki büyük kalesi Lakhnov ve Delhi dağılmaya başladı. Şairler başka şehirlere yöneldiler. Böylece Urdu Şiiri’nin değişik merkezleri ortaya çıktı. Mitya Burc, Farruhabad, Azimabad, Haydarabad, Bhopal, Rampur bu merkezlerden bazılarıdır. Bunlardan özellikle Rampur ve Haydarabad önemli merkezlerdir.

Amir Minai (1832-1900), Navab Mirza Han Dag Dehlvi (1831-1905), Hakim Syd. Zamin Ali Calal Lakhnovi (1834-1907) bu dönemin önemli şairleri arasında bulunurlar ve klâsik Urdu Şiiri’nin takipçisi olmuşlardır.

Minai’nin ilk dönem şiirlerinde Lakhnov ekolünün özellikleri bulunur. Sonraki dönemlerde değişik tarzları denemiştir.

Dag, Delhi ekolünün son temsilcisidir. Onun en büyük özelliği dilinin sadeliğidir. Karmaşık terkipleri, hoş olmayan kelime, deyim, teşbih ve istiareleri şiirine sokmamıştır. Dag’ın “Gulzar-e Dag”, “Afıtab-e Dag”, “Mahtab-e Dag”, “Yadigar-e Dag” adlı Urduca dört divanı vardır. “Faryad-e Dag” adlı mesnevisi, Urduca mesnevilerin en iyi örneklerinden biridir⁷².

Calal Lakhnovi önceleri Lakhnov tarzında şiirler yazmış; ancak Rampur’a gittikten sonra tamamen Delhi tarzını benimsemiştir. Dört divanı

İLK DÖNEM URDU EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ

vardır. Aruzu büyük bir ustalıkla kullanmıştır. Bu sanat hakkında “Risalah-e Dustur-ul-Fusha” adlı kısa bir risale yazmıştır. Ayrıca dil konusundaki çalışmaları da önemlidir. Bunlar arasında “Tankih-ul-Lugat” ve “Gulşan-e Feyz” adlı Urduca iki sözlük; “Sarmayah-e Zaban-e Urdu” adlı Urdu dilindeki terim ve deyimleri konu alan bir kitap; “Muntahab-ul-Kavaid” adlı Hintçe kelimelelerin söylenişi ve kelime türetme konusundaki bir araştırma bulunmaktadır⁷³.

Sonuç olarak; Urdu Dili ve Edebiyatı'nın ilk döneminin gelişimi böylelikle tamamlanmış, ancak son bulmamıştır. Modern Urdu Edebiyatı şair ve yazarlarının çoğunun ilk eserleri klasik tarzın etkisi altındadır. Urdu Edebiyatı'nda modern tarzın öncüleri arasında yer alan Mh. Hüseyin Azad, Altaf Hüseyin Hali, İkbal gibi daha pek çok şair ve yazarın klasik tarzda yazdıkları çok sayıda eserleri bulunmaktadır. Ancak ülkede yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler, Urdu Edebiyatı'nın gidişatını da etkilemiş ve edebiyatçılar yaşanan gelişmeler doğrultusunda, topluma yön verecek tarzda eserler yazmaya ve Modern Urdu Edebiyatı'nın ilk ürünlerini vermeye başlamışlardır.

¹ Batı dillerinin Urduca üzerindeki etkileri için bkz. Saksinah, Ram Babu, *Tarih-e Adab-e Urdu*, Urduca'ya Çev. Mirza Mh. Askari, Lahor 1929, s. 40-42.

² Kadri, Hamid Hasan, *Dastan-e Tarih-e Urdu*, Karaçi 1966 (3.Baskı), s. 11.

³ Kadri, H.H., a.g.e., s. 11.

⁴ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 44.

⁵ Ahtar, Salim, *Urdu Adab ki Muhtasarlerin Tarih*, Lahor 1987 (13.Baskı), s. 37.

⁶ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 36.

⁷ Kadri, H.H., a.g.e., s. 13.

⁸ Ahtar, S., a.g.e., s. 29.

⁹ Örnek şiirler için bkz.Kadri, H.H., a.g.e., s. 14-15.

¹⁰ Evliyalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abd-ur-Rahman, Syd. Sabah-ud-Din, *Bazm-e Sufiyah*, A'zamgarh 1971 (2.baskı); Abd-ul-Hak, Maulvi, *Urdu ki İbtida'i Naşv o Numa men Sufiya-ye Karam ka Hissah*, Lahor; İkrām, Şeyh Mh., *Ab-e Kausar*, Lahor 1986 (9.baskı), s. 196-252; Kadri, H.H., a.g.e., s. 16-24.

¹¹ Emir Hüsrev hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Calbi, Camil, *Tarih-e Adab-e Urdu (Kadim Daur, Agaz se 1750 Tak)*, c. I, Lahor 1975, s. 27-36; Merçil, Erdoğan, "Emir Husrev-i Dihlevi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2, Ankara 1977-78, s. 185-193; Nu'mani, Şibli, *Şi'ir-ul-Acam*, c. II, A'zamgarh H.1325, s. 107-196; Türkmen, Erkan, *Emir Hüsrev-i Dihlevi'nin Hayatı, Eserleri ve Edebi Şahsiyeti*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Sa. 25, Ankara 1989.

¹² Saksinah, R.B., a.g.e., s. 49; Kadri, H.H., a.g.e., s. 24; Calbi, C., a.g.e., c. I, s. 27.

¹³ Ayrıntılar için bkz. Azad, Mh.Husain, *Ab-e Hayat*, Lahor 1985, s. 66-67; Ehmad, Mh.Camil, *Urdu Şa'iri par Ek Nazar*, Karaçi 1985, s. 36.

¹⁴ Eserin Husrev Şah'a ait olduğu yönünde görüşler varsa da bunu doğrulayan kesin kayıtlar yoktur: Hurcvi, Naki Mh. Han, *Hayat-e Amir Husrau*, Lahor 1960, s. 140.

¹⁵ Calbi, C., a.g.e., c. I, s. 29-30.

¹⁶ Ahtar, S., a.g.e., s. 73-91; Bakir, Mh., *Urdu-ye Kadim (Dakan aur Pancab Men)*, Lahor 1972; Kadri, H.H., a.g.e., s. 36-57; Sadid, Anvar, *Urdu Adab ki Muhtasar Tarih*, İslamabad 1991, s. 95-137; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 78-103.

¹⁷ Kadri, H.H., a.g.e., s. 39.

¹⁸ Kadri, H.H., a.g.e., s. 40.

¹⁹ Ehmad, Mh.C., a.g.e., s. 50.

-
- ²⁰ Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 51.
²¹ Kadri, H.H., a.g.e., s. 41.
²² Saksinah, R.B., a.g.e., s. 90.
²³ Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 54.
²⁴ Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 53.
²⁵ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 83.
²⁶ Calbi, C., a.g.e., c. I, s. 411; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 83.
²⁷ Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 52; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 84-85.
²⁸ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 86.
²⁹ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 86.
³⁰ Calbi, C., a.g.e., c. I, s. 435.
³¹ Kadri, H.H., a.g.e., s. 45.
³² Saksinah, R.B., a.g.e., s. 87-88.
³³ Ayrıntı için bkz.: Calbi, C., a.g.e., c. I, s. 529-551; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 95-99.
³⁴ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 98.
³⁵ Saksinah, R.B., a.g.e., s.103.
³⁶ Saksinah, R.B., a.g.e., s.104; Ahtar, S., a.g.e., s.100.
³⁷ Nadvi, Abd-us-Salam, *Şi'ir-ul-Hind*, A'zamgarh (Tarihsiz), c.I, s. 35-36; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 106-107.
³⁸ Ayrıntı için bkz.: Ahtar, S., a.g.e., s. 91-114; Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 62-108; Haşmi, Nur-ul-Hasan, *Dilli ka Dabistan-e Şa'iri*, Lahor 1991; Sadid, A., a.g.e., s. 137-158; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 103-220.
³⁹ İham sanatı ve şairleri için bkz.: 'Abd-ul-Hak, Mv., *Urdu Şa'iri men İham Go'i*, Karaçi 1961; Ahtar, Malik Hasan, *Urdu Şa'iri men İham Go'i ki Tehrik*, Gucranvalah 1992; Calbi, C., *Tarih-e Adab-e Urdu*, c. II, s. 187-228.
⁴⁰ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 104.
⁴¹ Nadvi, A., a.g.e., c. I, s. 36.
⁴² Nadvi, A., a.g.e., c. I, s. 4; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 129.
⁴³ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 121-122.
⁴⁴ Ahtar, S., a.g.e., s. 109; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 121.
⁴⁵ Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 81.
⁴⁶ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 172-173.
⁴⁷ Ahtar, S., a.g.e., s. 98; Nadvi, A., a.g.e., c. I, s. 8; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 174.
⁴⁸ Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 104; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 140.
⁴⁹ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 153.
⁵⁰ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 140.
⁵¹ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 154. Bu Tezkire "Tazkirah-e Mir Hasan" olarak da bilinir. Bkz.: Nadvi, A., a.g.e., c. I, s. 8.
⁵² Saksinah, R.B., a.g.e., s. 195.
⁵³ Ahtar, S., a.g.e., s. 128.
⁵⁴ Sayyid, Farzanah, *Nukuş-e Adab*, Lahor 1989, s.64.
⁵⁵ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 200.
⁵⁶ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 200-201. Bazı kaynaklarda eserin adı "Tazkirah-e Hindi" olarak geçmektedir. Bkz.: Ahtar, S., a.g.e., s. 98; Sadid, A., a.g.e., s. 174
⁵⁷ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 284.
⁵⁸ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 288.
⁵⁹ Brelvi, Mahmud, *Muhtasar Tarih-e Adab-e Urdu*, Lahor 1985, s.106.
⁶⁰ Ayrıntı için Bkz.: Ehmada, Mh.C., a.g.e., s. 112-133; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 220-281; Siddiki, A., *Lakhnau ka Dabistan-e Şa'iri*, Karaçi 1987 (2.Baskı).
⁶¹ Nadvi, A., a.g.e., c. I, s. 216.

⁶² Siddiki, A., a.g.e., s. 405.

⁶³ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 59, 261.

⁶⁴ Siddiki, Abu-l-Lays, *Urdu ki Adabi Tarih ka Hakah*, Karaçi 1986, s.28.

⁶⁵ Ehmadi, Mh.C., a.g.e., s. 136; Saksinah, R.B., a.g.e., s. 305.

⁶⁶ Galib için bkz.: Hali, Altaf Husain, *Yadigar-e Galib*, 1987; İkrâm, Şeyh Mh., *Galibnamah*, Bombay 1936; *Mah-e Nau (Galib'in 100. Yıl Özel Sayısı)*, c.XXII, sa.1-2, Karaçi 1969; Mahmud, Syd. Fayyaz, *Ghalib (A Critical Introduction)*, Lahor 1969; Mihr, Gulam Rasul, *Galib*, Lahor 1936; Türkmen, Erkan, "*Asadullah Han Galib*", *Türk Dili Dergisi*, Ankara 1986.

⁶⁷ Ehmadi, Mh.C., a.g.e., s. 144.

⁶⁸ Ehmadi, Mh.C., a.g.e., s. 154; Türkmen, E., a.g.m., s. 41.

⁶⁹ Sayyid, F., a.g.e., s. 96.

⁷⁰ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 315-316.

⁷¹ Bu mektuplar, "Ud-e Hindi", "Urdu-ye Mu'allah", "Makatib-e Galib" ve "Nadirat-e Galib" adlarıyla kitap halinde yayınlanmışlardır.

⁷² Saksinah, R.B., a.g.e., s. 349.

⁷³ Saksinah, R.B., a.g.e., s. 357-358.

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HALEFLERİ DEVRİNDE TEBRİZ

Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddini*
Altan Çetin**

Özet: Tercüme ettiğimiz bu makalede Büyük Selçuklular ve halefleri devrinde Tebriz ele alınmıştır. Makalede Selçukluların ortaya çıkışı ve yükselişleri konuları kaynaklara dayalı olarak verilmiş, akabinde Selçukluların öneminden bahsedilerek onlarla ilgili olarak kaynaklardaki bilgi azlığına işaret edilmiştir. Devamında Büyük Selçuklular ve halefleri devrinde Tebriz ile alakalı kaynaklara dayalı olarak bulunabilen bilgiler sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, İran, Tebriz, Tuğrul, Alpaslan, Melikşah

Tabriz in the Period of Grand Saljuks and Their Successors

Summary: In this translated article Tabriz in the period of Grand Saljuks and their successors was elucidated. In the article establishment and improvement of Saljuks based on sources, and than importance of Saljuks and lack of information about them were pointed out. Subsequently the information that could be reached in sources about Tabriz in the period of Grand Saljuks and their successors arranged in an order.

Keywords: Grand Saljuks, Iran, Tabriz, Tugrul, Alpaslan, Malikshah

* Bu çalışma, Mecîd Rızâzâde Amuzeyneddini, Tarih-i Tebriz, Ez Devrân-ı Bastân tâ Ber-Âmeden-i Moğolân, Tebriz 1349 başlıklı kitabının dördüncü bölümünün Farsça aslından yapılmış tercümesidir.

** Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HALEFLERİ DEVRİNDE TEBRİZ

İran’da saltanat iddiasında bulunanlara karşı kazandıkları zaferden sonra, İslâm’dan sonra İran’da en büyük imparatorluğu kurabilen, Türklerden bir topluluktur. Bu Türk topluluğu, İslâm tarihinde özel bir yere sahiptirler. Zira, Haçlı savaşlarında Avrupalıların aldığı yenilgilerin bir çoğu Selçukluların yiğitliğinin sonucudur. “Rahat es-Sudûr ve Rivâyet es-Surûr der Âl-i Selcuk” adlı kitapta Selçukluların ilk zamanları hakkında şu bilgi vardır: “Başlan-gıçta, Selçuklular başarılı birer asker ve çok sayıda idiler. Çok malları vardı. Dindar ve uyanık insanlardı... O büyükler, yerleşim yeri darlığı ve otlak sıkıntısı yüzünden Türkistan’dan Maverâünnehir bölgesine geldiler. Kışları oturdukları yer Nûr Buhara, yazları ise Semerkand Soğd’u idi. Selçuk’un dört oğlu vardı: İsrail, ondan sonra Mikâil, Yunus ve Musa Yabgu¹. “Tarih-i Selâcika veya Mûsâmeret el-Ahbâr ve Mûsâyeret el-Ahyâr” adlı eserde bu konuda şunlar nakledilmiştir:

“Nûr Buhara yörelerinde ve oranın havalisinde çok sayıda insan yaylayıp ve kışlardı. İyi huyuyla tanınmış ve inancının temizliği ile ve iyi adla vasıflandırılmış Selçuk adlı bir liderleri vardı. Bir süre sonra Selçuk vefat etti ve oğulları kavmin liderleri oldular. Onlara bağlı olanların sayısı çok arttı ve büyük nimet ve servet elde ettiler. Maverâünnehr ve Türkistan Han’ı olan İlik Han endişe ederek yardım için Sultan Mahmud’a –Gazneli- bir kişi göndererek “Bu ülkelerde Türklerden çok kuvvetli ve heybetli bir kavim ortaya çıkmıştır. Her ne kadar iyi huya ve dine sahip olsalar ve kendilerinden şu ana kadar kötü bir hareket ve beğenilmeyen bir fiil görülmemiş olsa da vakitlerden bir vakit devrin durumunun başkalaşım ve değişmesiyle fitne ve karışıklığa sebep olabileceklerinden endişe edilmektedir.”² Selçuklular hakkında Câmi’ et-Tevarih’te şöyle nakledilmiştir: “Ve büyük ve muazzam padişahlar olan Selçuk oğulları sultanları ve onların ataları Kınık boyundan idiler.”³ “Dünya tarihinde etkili olmuş olan Selçuklular Oğuz Türklerine mensup idiler.”⁴ C. E. Bosworth Selçuklular tanıtırken şöyle yazmaktadır; “Selçuklular, Oğuz Türklerine mensup olup tarihte dokuz kabileden veya Dokuz Oğuz adını alan bir topluluk olarak ortaya çıkarlar. Bu kabileler Türk İmparatorluğu doğu bölümünü meydana getirdiler. Kameri ikinci asrın ortalarına ait olan Birleşik Saltanat yani Dış Moğolistan Orhun Kitabelerinde onlardan bahsedilir. ”Divân-ı Lügati’t-Türk” sözlüğünün yazarı Kaşgarlı Mahmud’un kayıtlarına göre Kınıklar, şehzadelerin ve emirlerin çıktığı Oğuz kabilelerinin liderliğini üstlendiler. Selçuklu hanedanı, Kınıklara bağlıydı. “Selçukluların çıkış yeri ile ilgili ve Cahen’e göre Alp Arslan için yazılan Meliknâme’ye göre: Selçuklu hanedanının atasının ismi Temüryalığ diye anılan Dukak isimli şahıs idi. O ve oğlu Selçuk “Şâh-ı Türkân” yani Yabgu’nun hizmetinde idiler. Selçuk önemli bir makam olan Subaşılığa da sahipti”⁵.

Sonraları, Selçuk kavimleri ve çevresindekilerle birlikte Cend’e hareket etti. Bu şehir Selçukluların İslâm’a girip Müslüman oldukları ve bölgedeki kafirlerle savaşa başladıkları yerd⁶.

Bu silahşör kavimler, sahip oldukları savaş gücüyle bölgedeki savaflara katılıyorlardı. Tarafında savaşa katıldıkları hükümdarlardan bunun karşılığında mali yardımlar ve hayvanları için otlak yerleri alıyorlar, ve bu şekilde

günlerini geçiriyorlardı. Kuvvetleri “Tuğrul Bey” ve “Çağrı Bey” liderliğindeki devirde artmış ve bölgenin uygun şartları sayesinde siyasi meselelere karışmak için hazır bir zemin oluşmuştur. Bu Selçuklu topluluğu 416h. yılında Gazneli Mahmud’a yenilmiş ve Hindistan’a sürülmüş olan amcaları Arslan (İsrâil)’in, başından geçenlerden ibret alarak bölgenin meselelerini daha akılcıca değerlendirdiler. Gazneliler üzerine yürüyecekleri vakti bu şekilde kolladılar. “Muhtasar ed-Duvel”de Oğuz Türklerinin Arslan Yabgu gurubunun Gazneli Mahmud “Yemin ed-Devle” tarafından nasıl ezildiği şöyle kaydedilmiştir: “420 (416h.) senesinde Yemin ed-Devle, Oğuz Türklerini çok ağır bir yenilgiye uğrattı, bunlar Arslan’ın arkadaşları Selçuk’un oğulları idiler.”⁷ Daha sonra Sultan Gazneli Mahmûd’un ölümünden sonra yerine oğlu Mesûd geçince Mikâil’in oğulları Tuğrul Bey ve Çağrı Bey Horasan şehrini ele geçirmeyi akıllarına koydular. Bu iş Merv (426h.), Herat ve Nişabur(429)’un fethi ve sonra “Dandanakan” olarak bilinen savaşta Gazneli ordusunu yenmeleri ardından gerçekleşti ve hutbe de bu bölgelerde onların adına okundu.

Horasan’ın fethinden sonra sıra İran’ın diğer şehir ve bölgelerine geldi; Gürgân, Taberistan, “433h.” senesinde feth edildi. Harezm ve Rey, 434h.’de, 446h. senesinde ise Azerbaycan Selçukluların eline geçti. Bir yıl sonra ise İslâm Hilafetinin başkenti Tuğrul Bey’i konuk etti. Tuğrul önceden Halifenin güvenini kazanmıştı. Profesör Doktor Davud İsfahâniyân⁸ Selçukluların ilerleyişinin önemli sebebi olarak güçlü askeri varlıklarını görmektedir. Bu konuda şunları yazmıştır: “Gerçekten şu denilebilir ki bu devletin bütün ilerleme ve yayılma imkânları askerlere bağlı idi. Asker bütün işlerin asli çekirdeği sayılıyordu, bunun için sultanlar her işte askerin başında bulundular ve her savaşta komutanlık işini doğrudan üzerlerine aldılar.”⁹

“Bu şartların sonucunda, Kâim’in (422-427h.) emriyle Cuma günü Ramazanın sonuna sekiz gün kala 447h. senesinde Bağdad’da hutbe Tuğrul adına okundu ve Melik Rahîm Deylemî’nin adı -hutbeden- kaldırıldı. Tuğrul, Kâim’in izniyle Bağdad’a geldi ve Melik Rahîm’i 6 yıl ve on günlük Bağdad hâkimiyeti sonrasında burayı ele geçirdi. Böylece Bağdad ve Halife’ye M’uizz ed-Devle zamanında beri hâkim olan Büveyhoğulları egemenliği ortadan kalktı.”¹⁰ Abbâs İkbâl, Selçuklu hanedanı ve onların önemi hakkında Tarih-i İran ve Cihân-ı İslâm –adlı- eserinde şöyle yazmaktadır: “Mikâil oğullarının etrafındakiler (Selçuk’un oğlu) Mesûd’un büyük hâcibi Subaşı’yı yenip ve Dandanakan fethinden Gaznelilerin İran’da ortadan kalkması sonucunu getiren, sonra büyük devletin temellerini pek çok yönden attılar. Bu bakımdan İslâm tarihinde benzeri yoktur. Sasanilerin yıkılışında Selçuklu Devleti’nin kurulduğu zamana kadar Batı Asya’da, bu genişlikte, büyüklükte ve idare bütünlüğü ve merkeziyeti içinde bir saltanat kurulmadı.”¹¹ “Selçuklular Hicri beşinci asırda orta doğuda büyük bir imparatorluk kurdular. Yalnızca İran tarihinde değil, onun ötesinde İslâm dünyası tarihi ve daha geniş olarak Asya tarihinde çok geniş bir tesir sahibi oldular.”¹²

“Tarih-i Sinâyi’-i İran” kitabında bu konuda şunlar bulunmaktadır: “Selçuklular devri yalnızca sanat ve ilimlerin altın ve parlak asrı olarak kabul edilmemelidir, İslâmî devir İran’ın zevk ve anlayış, medeniyet ve kabiliyeti

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HALEFLERİ DEVRİNDE TEBRİZ

değişik sahalarda ortaya çıkmış, bir aydın ve parlak bir yapılanma olmuş, özellikle Melikşâh ve “Siyâsetnâme” kitabının yazarı ve Bağdad medresesinin kurucusu vezir Hâce Nizâm el-Mülk devrinde bu zevk ve anlayış daha kuvvetle ortaya çıkmıştır.”¹³ Selçuklular devri kaynakları bu devrin büyüklüğüne göre çok azdır denilebilir. O kadar ki “Maalesef Selçuklular devrinden önemli ve genel bir eserimiz bulunmamaktadır.” Bu sahada yazan diğer bir müellif olan “Profesör Dr. Rahîmlü’nün ders notlarından yararlanılarak”¹⁴ –bu konuda- kendisi şöyle yazmıştır: “Maalesef kaynaklar İran halkının gündelik yaşamı hakkında bir şey göstermemektedir.”¹⁵ Bu mesele Selçuklular devrinde Tebriz Tarihinde daha çok görülmektedir. Öyle ki “Tarih-i Tebriz” yazarı bu konuda şöyle yazmaktadır: “Büyük Selçuklular zamanında Tebriz’den çok az bahsedilmiştir.”¹⁶ Buna binaen bu duruma dikkatle beraber, bu araştırmada Selçuklular devrinde Tebriz’den bahsederken şuna gayret edilmiştir. Selçuklular devrinde tarihi akışla Tebriz konusundaki her konu, her ne kadar çok az olsa da, ortaya konulmuştur. Zira bu devrede, siyasi, iktisadi, sosyal bakımlardan Tebriz tarihi ile alakalı geniş bir bilgi elde bulunmamaktadır. Bu sebeple bu araştırmada dağınık bilgiler tarihî kaynaklardan toplanmaya çalışılmıştır. Böylece bunların yan yana getirilmesiyle Tebriz tarihinin değişik yönleri ve siyasi-sosyal durumu aydınlanacaktır. Burada bu olayların bazılarının incelenmesiyle ilgileneceğiz.

Büyük Selçuklular devrinde Tebriz’in olayları cümlesinden olarak, Tuğrul’un halifenin kızıyla bu şehirdeki düğün kutlamalarına işaret edilebilir. Tuğrul Irak-ı Arab ve el-Cezîre işlerini düzene koyduktan sonra, Cebel bölgesine döndü ve eşi 452h. tarihinde öldüğü için Halife Kâim Abbâsî (422-464h.)’den kız kardeşiyle evlenme isteğinde bulunduğu söylenmektedir. (Zahîr ed-Dîn Nişâburî, sultanın kız kardeşi olarak yazmıştır.) Halife başta bu işe razı değildi. Ancak Tuğrul’un tehditleri sebebiyle bu işe rıza göstermek zorunda kaldı. 252 h. senesi Zî’l-k’ade ayında bu iş (evlenme) gerçekleşti¹⁷. “Selçuknâme” yazarı “582 h. ölümü” bu konuda şöyle yazmıştır: “Abbâsiler Devleti yeniden canlandı ve Sultan oradan Azerbaycan tarafına geldi ve Tebriz şehrine indi. Amîd el-Mülk’ü kendisini Halifenin kızıyla nişanlaması için vekil kıldı. Halife bu durum karşısında sıkıntıya düştü. Amîd el-Mülk halifenin naiblerini sıkıştırdı ve özel maişetlerini durdurdu. Böylece halife mecbur ve perişan olarak kızının nişanlanmasına izin verdi. O zaman kızının tahtrevanını büyüklük ve şevket içinde yanında Bağdad kadısı bulunduğu halde Tebriz’de nişanlanmak üzere yola çıkardı. Nikahta 400 dirhem ve bir dinar kızıl altın Seyyidet en-Nisâ Fatimet ez-Zehrâ’nın mihriydi. Halifenin kızının tahtrevanı Tebriz’e ulaşınca şehri kutlamalar ve tören çadırları kapladı. Çok saçı saçtılar. Kadı nişan ve nikahı kıydı. Sultan oradan zifafın başkentte olması için dizginlerini Rey tarafına çevirdi.”¹⁸

Tarih-i Nigârîstân’da bu konu şöyle sunulmuştur: “Kâim’in sıkıntısı vardı, Sultan vezir Amîd el-Mülk Ebû Nasr Kündürî’ye –Halife’nin- darlanıp evliliğe izin vermesi için onun Arab ülkelerindeki etkisini azaltmasını emretti. Vezir, Kâim’in kızını Tebriz’e sultanın yanına getirmiş ve orada nikah kıyılmıştı.”¹⁹ Tebriz’den dönüşte Tuğrul hastalandı ve Rey şehrinde 455h. se-

nesinde vefat etti. Oğlu olmadığı için önceden kardeşinin oğlu Alp Arslan²⁰, yerine veliaht olarak seçmişti. Tuğrul'dan sonra onun yerine tahta oturdu ve halifenin kız kardeşini de (bazı kaynaklarda Halifenin kızı) Tuğrul ölümüyle Bağdad'a gönderdi. Tuğrul'un ehil halefi yani Alp Arslan en önemli Selçuklu sultanlarından sayılmaktadır, onun saltanatının önemli olaylarından olarak Malazgirt²¹ savaşına işaret edilebilir. (463h.) Alp Arslan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın fethinden sonra Tuğrul Bey'in Anadolu'daki seferlerini devam ettirdi. Bu sırada "Doğu Roma İmparatoru "Diyojen" Anadolu ve Balkanlardan topladığı ordusuyla Malazgirt'e gelmiş ve burada mevzilenmişti. O buradayken, Alp Arslan komutasındaki elli bin Türk askeri Romalılarla savaş için harekete geçti. Alp Arslan kefen giymiş olarak cihada çıktı ve Selçuklu askerlerinin önünde Roma askerlerinin üzerine saldırdı²². Bu savaş Bizans İmparatorluğu'nun yenilgisi ve Roma imparatoru Roman Diyojen'in esir düşmesiyle sonuçlandı. Ancak, Roma İmparatoru fidye ödeyerek özgürlüğünü yeniden elde etti. –Burada- Müslüman Sultanı'nın davranışındaki civanmertlik de kaydedilmiştir. Sultanın savaştan önce ailesi ve veziri Nizâm el-Mülk ile Tebriz'den geçmiş ve Romalılarla savaş için hareket ettiği söylenmektedir: "Onun devrinde Kayser Armânüs üçyüzbin atıyla İslâm ülkesine gitmek için Rum'dan çıktı. Sultan da onun durumundan haberdar olunca büyüklük hareketiyle Azerbaycan tarafına yöneldi ve yanında fazla askeri yoktu. Türkân Hatun ve Nizâm el-Mülk'ü Tebriz'de bıraktı ve kendisi elli bin atıyla Ahlat bölgesine yöneldi."²³ Malazgirt savaşının vukuundan önce, bir gün Diyojen'in askerleri, Alp Arslan'ı yüz atıyla bir av yerinde kuşatıp yakaladılar, ancak Romalılar, Alp Arslan'ı tanımıyorlardı. Selçuklu atlılarıyla birlikte Alp Arslan'ın ellerine düştüğünü bilemediler. Bu haber Alp Arslan'ın askerlerinden bir şahıs tarafından Nizâm el-Mülk'e ulaştırıldığında Nizâm el-Mülk o kişiden bu konuyu kimsenin yanında söz konusu etmemesini istemişti. Sonradan Alp Arslan'ın hasta olduğu haberi yayılmıştı. Bu sırada Romalılar (Bizanslılar) elçilerini barış için sultana yollamışlardı. Nizâm el-Mülk cevap olarak onlara şunu söylemişti: "Sultan hastadır, ancak barıştan önce, siz av sahasında onun kullarından esir ettiğiniz herkesi serbest bırakınız." Bizans elçileri Romanos'un yanında dönerler, olanları ona anlatırlar, o da bu barış işinin kolaylaşması için, esirleri bu elçilerle birlikte Alp Arslan'ın sarayına yollamıştı. Esirler elçilerle birlikte Selçuklu devlet erkânı huzuruna geldiklerinde: "Nizâm el-Mülk, emîrler ve devletin ileri gelenleri karşılama vaziyetinde idiler ve yeri öpüyorlardı. Bizanslılar bunu böylece görünce şaşkın ve affalamış olarak kala kaldılar ve ellerinden kaçırdıkları şey sebebiyle büyük bir üzüntü yaşadılar. Sultan Tebriz'e ulaştığında sarayın ileri gelenlerine mümkün olan ve yapılabildiğince hazinelerin açılıp askeri burada oturtmalarını buyurdu²⁴.

Bu olaylardan sonra Malazgirt savaşı oldu. Romanos Diogenes İslâm askerlerinin eline esir düştü. "Alp Arslan'ın 1500000 dinâr fidye karşılığı onu bağışlayıp, onunla elli senelik bir barış antlaşması imzaladığı, Romanosu da gereken saygıyı göstererek ülkesine geri gönderdiği söylenmektedir."²⁵

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HALEFLERİ DEVRİNDE TEBRİZ

Yukarıdaki bilgilere dayanarak, Malazgirt savaşında Alp Arslan'ın komutan ve askerlerini toplama merkezinin Tebriz olduğu söylenebilir. O, Selçuklu kuvvetlerini bu şehirde düzenlemişti. Alp Arslan'ın ölümünden sonra (465h.) Melikşâh Selçuklu tahtına oturdu. "Tarih el-Kâmil"²⁶ de Alp Arslan'ın hususiyetleri hakkında şunlar yazılıdır: "Adaletli, cömert ve akıllı bir adamdı... Mülkünü çok genişletti ve cihan onun hâkimiyetine boyun eğdi. Doğru olarak söylendiği gibi cihanın şahı idi...Onun hikâyeleri pek çoktur ve bu kitap bundan fazlasını vermeyecektir."²⁶ "Alp Arslan'ın on yıllık hükümdarlığı (455-465h.) ve oğlu Melikşâh'ın yirmi senelik saltanatı Büyük Selçukluların saltanatlarının en parlak devrini oluşturmaktadır.

Bu on yıllarda Selçukluların toprakları tek bir hâkimiyet altında birleşti. Bu günlerde İran bir fikrî ve kültürel canlanma dönemi yaşamıştı. Ticaret ve ziraat parıltılı bir bolluğa kavuştu. Bu otuz yıllık birlik devresi, Vezir Nizâm el-Mülk devri ve aynı şekilde İbn el-Esîr'in özellikle zikrettiği gibi "ed-Devle en-Nizâmiyye" olarak adlandırılabilir. Maalesef, bu devirde Tebriz hakkında elde fazla bilgi yoktur. Ancak, öyle görülmektedir ki şehir bu devirde de gelişme ve ilerlemesine devam etmiş, İran ve Azerbaycan'ın önemli merkezlerinden birisi olarak sayılmıştır. Zira, sonraları Atabekler zamanında burasının bu hanedanın başkenti olarak seçildiğini görüyoruz. Bu, Selçuklular devrinde Tebriz şehrinin gün be gün artan gelişme ve ehemmiyetinin göstergesidir.

Melikşâh'tan sonra, Selçukluların zayıflamaya başladıkları ve saltanatlarının zevâlinin alâmetlerinin görünmeye başladığı söylenebilir. Bunun sebeplerinden birisi olarak Melikşâh'ın taht ve tacını ele geçirmek için vuku bulan aile içi çatışmalar söylenebilir. Bu cümleden olaylardan olarak, Sultan Berkyaruk b. Melikşâh ile kardeşi Muhammed b. Melikşâh arasındaki savaşlara işaret edilebilir. Bu ikisi birbirleriyle saltanat için beş kanlı savaş yapmışlardır. Bu ikisi arasındaki beşinci savaşta, Berkyaruk Zencan'a çekilmiş ve Azerbaycan'daki bölgelere hâkim olan Sultan Muhammed Tebriz'e gelerek hükümdarlık iddiasında bulunmuştur. İbn el-Esîr 496h. senesi olaylarını anlatırken bu olayı ele almakta ve -şöyle- yazmaktadır: "Beşinci savaş Hoy kapısında vuku bulmuştur. Berkyaruk, Tebriz ve Merâğa arasındaki yeşillik ve suyun bol olduğu dağlık tarafa yönelmiş, burada saklanıp, birkaç gün kaldıktan sonra Zencan tarafına hareket etmiştir. Sultan Muhammed ise oradan Ermenistan şehirlerinden Erciş'e gitti ve daha sonra Tebriz'e vardı."²⁷

Daha sonra bu ikisi yıpratıcı savaşlardan sonra, bir sonuca varamayarak barış ve antlaşmaya varmaya karar verdiler. "el-Kâmil" yazarı 497h. senesi olaylarını anlatırken "Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasındaki barış" konusunda şöyle yazmaktadır: "Bu yılın (497h.) Rebiü'l-Ahir'in'de, Melikşâh'ın oğulları iki padişah Berkyaruk ve Muhammed arasında barış gerçekleşti. Bunun sebebi şuydu: İki arasında vuku bulan savaşlar çok uzamış, fesad yayılmış, mallar yağmalanmış, kanlar dökülmüş ve ülke viran olmuş idi. Saltanat tamah konusu ve mahkum olmuş, güçlü ve dirayetli padişahlar güçsüz düşmüşlerdi. Sultan Berkyaruk Kâdi Ebû el-Muzaffer Gurgânî Hanefî ve Karatekin olarak bilinen Ebû el-Ferec b. Abd el-Gaffâr

Hemedânî'yi elçi olarak barış yapmaları için kardeşi Muhammed'in yanına göndermişti. Sultan Muhammed Meraga yakınlarında konaklamıştı. Elçiler onun huzuruna geldiklerinde kendi mesajlarını açıkladılar...Muhammed onların sözlerini kabul etti ve karşılık olarak elçileri kendi tarafından gönderdi. İkisi arasında durum düzeldi ve her biri diğeri için yemin etti.”²⁸

Bu anlaşmaya göre şu karar alınmıştı; Sultan Berkyaruk Irak, İsfahan ve Cibâl'i elinde bulunduracak, “Sepidrûd'dan Bâb el-Ebvâb'a kadar Azerbaycan, Diyarbakır, Bilâd-ı Cezire (Mezopotamya) ve Şam kıyılarının ise Muhammed'e kalması kararlaştırılmıştı. Tebriz şehri de onun (Muhammed) nasibi olmuştu.”²⁹ “Sultan Berkyaruk ile Sultan Muhammed arasında bu yıl barış olunca, Muhammed İsfahan şehrini Berkyaruk'a teslim etti. Berkyaruk oraya gitti. Muhammed, Tebriz ve Azerbaycan'da kaldı. İsfahanda bulunan maiyeti de ona katıldılar. Oraya (Tebriz) vardıklarında onun -yokluğunda- İsfahan'da iyi tedbirler alarak orayı koruyan Sad el-Mülk Ebû el-Mehâsin'i kendi veziri yaptı. Bu yılın Saferine kadar Tebriz'de ikamet eyledi. Oradan Meraga'ya gitti. Daha sonra Erbil'e yöneldi. O, Musul hâkimi Çökürmüş üzerine yönelip orayı almak istiyordu.”³⁰ Bu devirde Tebriz'in idaresinin Emîr Sökmen el-Kutbî'nin elinde bulunduğu söylenmektedir. O, Muhammed'i destekleyenlerdendi. 498h. yılı savaşında Muhammedle birlikte Çökürmüş üzerine sefere gitmiş idi³¹. “Emîr Sökmen el-Kutbî, Kutb ed-Dîn İsmail b. Yakutî'nin gulâmı idi. Mevdûd b. İsmail b. Yakutî'den sonra Tebriz'e hâkim oldu. 504h. senesine kadar Tebriz ve Azerbaycan'ın bazı eyaletlerinde idareyi sürdürdü. 505h. senesinde Şam hâkimi Atabek Tuğtekin'e Frenklere karşı yardıma gittiği sırada Haleb yakınlarında hastalanarak Bâlis şehrinde öldü.”³² Azerbaycan'ın bir kesimin hâkimi “Melik Mevdûd b. Yakutî”nin Kutb ed-Dîn İsmail Yakutî'nin oğlu, Sultan Berkyaruk'un dayısı ve kız kardeşinin Sultan Muhammed'in hanımı olduğu söylenmektedir³³. Emîr Sökmen el-Kutbî de bu ailenin gulâmı sayılıyordu. Bu kişi “Şah-ı Ermen” ya da Benî Sökmen(Sökmenoğulları) hanedanının kurucusu sayılmıştır; “Sökmen, Selçuklu Merend- Azerbaycan hâkimi kardeşi Kutb ed-Dîn İsmail'in adına izafeten Kutbî olarak anılmıştır. 493h. tarihinde Armeniadaki Halât(Ahlat) şehrini Benî Mervan'dan almıştır. Onların çocukları ve memlûkleri Eyyûbiler 604h. yılında onları ortadan kaldırıncaya kadar bir asırdan fazla bir zaman bu bölgede hüküm sürmüşlerdir.”³⁴ “el-Kâmil fi et-Tarih” sahibi 505h. senesi olaylarını zikrederken Sultan Muhammed'in askerlerinin Frenklerle (Haçlılarla) savaş için hareketine işaret ediyor. Bu orduya Tebriz ve Diyarbakır'ın bir kısmına hakim olan Sökmen el-Kutbî ve Meraga hâkimi Emîr Ahmedil gibi ünlü komutanlar da katılmışlardı. Bu savaşlar sırasında Haleb'in muhasarasında, Tebriz hâkimi Emîr Sökmen hastalandı. Bâlis şehrinde öldü. Askerleri cesedini tabuta koyarak onu kendi şehrine geri götürdüler. Bu sırada Muhammed'in askerleri dağıldılar. Emîr Ahmedil bu fırsattan yararlanıp Emîr Sökmen Kutbî'nin yerine Tebriz'de idareye gelmeye çalışmıştı. “Dönerek Sultan Muhammed'den Sökmen'e bırakılmış olan şehirlerin kendisine bırakılmasını istemeye karar verdi.”³⁵ Ancak Sultan Muhammed'in Ahmedil'in bu isteğine muvafakat edip etmediği bilinmemektedir³⁶.

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HALEFLERİ DEVRİNDE TEBRİZ

“Muhammed 511h. yılında öldü. Hastalığının sonlarında oğlu Mahmud’u veliahdı olarak seçti.”³⁷

“Irak Selçukluları devrinde, Sultan Mahmud bir müddet bu şehirde (Tebriiz) kalmıştı. Mahmud’un ölümünden sonra, Kardeşi Mesud Tebriz’e geldi. Ancak Sultan Mahmud’un oğlu Davud’un baskıları sonucunda, bu şehri terk etti. Davud bu şehirden Azerbaycan’ın tamamını yönetti.”³⁸ 514h. yılında İslâm şehirlerinin Gürcü saldırılarını uğramış olduğu söylenmektedir. Gürcüler çok katı bir şekilde Müslüman şehirlerini harab ederek halklarını öldürdüler. Bu bölge halkları bunlardan Hemedân’da Sultan Mahmud’a şikayetçi olunca, o Gürcülerle savaş için hareket etti. “Sultan Mahmud Hemedan’dan Azerbaycan’a gitti. Ramazan ayını Tebriz’de geçirdiler. Gürcü guruplarını ezmek için bir ordu gönderildi.”³⁹

Sultan Mahmud’dan sonra, oğlu Davud ile kardeşi Mesud arasında saltanat mücadelesi başladı. Bu sırada Davud, Tebriz ve Azerbaycan’ı ele geçirene kadar Tebriz bu ikisi arasında el değiştirdi: “Sultan Muhammed b. Melikşah’ın oğlu Sultan Mahmud öldüğünde hükümdarlık hutbesi Cebel ve Azerbaycan şehirlerinde oğlu Davud’un adına okunmuştu. Melik Davud 525h. yılı Zî'l-K’ade ayında, Hemedan’dan Zencan tarafına yüründü. Bu sırada amcası Sultan Mesud’un Gürgen’den Tebriz’e gitmiş olduğu haberi ona ulaştı. Melik Davud bu haberi duyunca Tebriz’e yöneldi. Sultan Mesud’u bu şehirde kuşattı. Bu ikisi arasında başlayan savaş 526h. senesi Muharremine kadar sürdü. Daha sonra birbirleriyle barıştılar. Melik Davud kendi hareketini erteledi ancak Sultan Mesud da Tebriz’den çıktı. Bir elçi Bağdad halifesinin yanına göndererek hükümdarlık hutbesinin kendi adına okunmasını istedi.”⁴⁰

Bu savaşta, Melik Davud’un komutanlarından Aksungur Ahmedilî, çok büyük gayretler gösterdi. Aksungurla ilgili olarak bilinen başlangıçta Ahmedilî’in gulâmı olduğu sonra Azerbaycan’ın bazı kısımlarının idaresini ele geçirdiğidir.

“Sonuçta Abbasi Halifesi el-Müsterşid Billah’ın (512-529h.) aracılığıyla iki kardeş arasında barış yapıldı. Mesud’un Sultan Davud’un ise veliaht olmasına karar verildi. Sultan Mahmud’un kardeşi Tuğrul bu sırada Azerbaycan’da idi. Mesud ve Davud ittifak ederek 527h. yılında onun çıkarmak için Azerbaycan’a yöneldiler. Aksungur da onlarla beraber idi. Tuğrul’un ordusunu ağır bir şekilde yendiler.”⁴¹ “Daha sonra Davud Tebriz’i hükümetinin merkezi yaptı.”⁴² Câmî’ et-Tevârih-i Reşîdî’de (Selçuklular kısmı), Davud b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşah’ın Batıniler tarafından Tebriz’de öldürülmesine işaret edilmiştir. “538h.” Cenazesi Merv’e götürülmüş ve Alp Arslan’ın mezarının yanına defin edilmiştir⁴³. “Tarih-i Güzide”de Davud’un öldürülmesi konusu şöyle gelmiştir: “Davud Tebriz’i dâr el-mülk (merkez) yapmıştı. Devletinin işleri revaç buldu. Tebriz’den bir gurubu ilhad etmiş saydılar. Davud onları öldürdü. Molla Hoda bunun intikamı için fedailer yolladı. Onu meydanda hamamda bıçakladılar. Bundan dolayı öldü.”⁴⁴

“Ravza-i Ethâr” yazarı Selçuklu hükümdarlarından ikisinin kabrinin Tebriz’de olduğunu bildirmiştir: “Çehar Menâr’da Pir Dede Şah kabri kümbeti

yakınında, iki büyük kümbet vardır. Halk bunları Sultan Mahmud ve Ayaz'ın mezarlarının kümbeti olarak söylüyor. Bunlardan biri Sultan Mahmud b. Sultan Muhammed b. Sultan Melikşah Selçukî ve diğeri Sultan Mesud b. Kılıç Arslan Selçukî'nin mezarıdır.»⁴⁵

Onlardan sonra Ahmedililer Tebriz'in idaresini ele geçirdiler. Daha sonraları İldenizler onları bertaraf ederek Azerbaycan'a hâkim olmuşlar ve Tebriz'i kendilerine başkent olarak seçmişlerdir.

¹ Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, Rahat es-Sudûr ve Rivayet es-Surûr der Tarih-i Âl-i Selcûk, Tas. Muhammed İkbâl, Tahran 1364, s. 86-87.

² Âksarâî, Mahmud b. Muhammed, Tarih-i Selâcika ya Mûsameret el-Ahbâr ve Mûsayeret el-Ahyâr, Tas. Osman Turan, İntişarât Esâtîr, 1362, s. 10-11.

³ Fazlullah Hemedânî, Hâce Reşid ed-Dîn, Câmi' et-Tevârih, Tas. Muhammed Ruşen-Mustafa Musevî, Tahran 1373, c.1, s. 62.

⁴ Paul Horn, Tarih-i Muhtasar-ı İnan, Ter. Far. Rızâzâde Şafak, Tahran 1349, s. 5.

⁵ Cambridge, Tarih-i İnan (Ez Ameden-i Selcûkiyân tâ Furupâşi-i Devlet-i İlhanîyân), Ter. Far. Hasan Anuşe, 1371, c.5, s.23-25.

⁶ Nadir Beyât, Turaniyân, Ez Pegâh-ı Tarih tâ Pezireş-i İslâm, c.1, 1367, s. 126.

⁷ İbn el-İbrî, Muhtasar ed-Duvel, Ter. Abdu'l-Muhammed Ayetî, Tahran 1367, s. 126.

⁸ Tebriz Üniversitesi Tarih Profesörü

⁹ Davud İsfahaniyân, "Teşkilât-ı Nizâmî Selcûkiyân", Berresihâ-yı Tarih, 1352, no. 5, S.8, s.59.

¹⁰ Abbâs İkbâl Aştîyânî-Hasan Pirniyâ, Tarih-i Mufassal-ı İnan, Tahran 1370, s. 318.

¹¹ İkbâl, a.g.e., s.309.

¹² Berresihâ-yı Tarihî (Dergi), (İsfahâniyân'ın makalesi), s. 59.

¹³ Muhammed Hasan Zekî, Tarih-i Sinâyi'-i İnan (Bad ez İslâm), Ter. Far. Muhammed Ali Halilî, Tahran 1366, s.19-20.

¹⁴ Tebriz Üniversitesi Tarih Profesörü

¹⁵ A.K.S. Lampton, Seyrî der Tarih-i İnan ba'd ez İslâm, Ter. Yakup Ajend, Tahran 1363, s.10.

¹⁶ Vladimir Minorski, Tarih-i Tebriz, Ter. Far. Abdu'l-Ali Kareng, Tebriz 1337, s.13.

¹⁷ İkbâl, a.g.e., s.32.

¹⁸ Zahiru'd-Dîn Nişâburî, Selcûknâme, Tas. Muhammed Ramazanî, Tahran 1332, s.21.

¹⁹ Kâdi Ahmed Gaffârî Kazvinî Kâşânî, Tarih-i Cihân Ârâ, Tahran 1343, s.134.

²⁰ "Alb ya da Alp Arslan" "Musâhib, c.1, s.197". "Alp eski Türkçe'de, cesur ve yiğit"e derler.", Ali Ekber Dehdodâ, Lugatnâme-i Dehdodâ, Tahran 1335, Harf A-S, s.156.

²¹ Malazgirt Doğu Anadolu'da bulunan Muş ilinin kasabalarından biridir. Kuzeyden Erzurum, Doğudan Van, Güneyden Bitlis, Batıdan Murat Su (Doğu Fırat) sınırlıdır. Buranın ismi Urartu kralı (Menuas)'tan alınmıştır.", Kaynak: Tebriz Edebiyat Fakültesi Yayını, No. 3, s.19, 1346, Hüseyin Âlyârî'nin makalesi. (Malazgirt Savaşı).

²² Cevâd Heyet, Seyri der Tarih-i Zeban ve Lehcehâ-yı Türkî, Tahran 1365, s.107.

²³ Nişâburî, a.g.e., s.24.

²⁴ Nişâburî, a.g.e., s.24-25.

²⁵ Nusretullah Mişkâtî, Ez Selâcika tâ Safevviyye, Tahran, 1343, s. 7-8.

²⁶ İbn Esîr, İzzu'd-Dîn Ali, Kâmil-i Tarih-i Bozorg-ı İslâm ve İnan, Ter. Far. Ali Haşimî Hâirî, Tahran, ts., c.17, s.50-51.

²⁷ İbn Esîr, a.g.e., c. 17, s.334-335.

²⁸ İbn Esîr, a.g.e., c. 17, s.343-344..

²⁹ Muhammed Cevâd Meşkûr, Hulaset el-Edyân, (Der Tarih-i Dinhâ-yı Bozorg), Tahran 1352, s. 411.

³⁰ İbn Esîr, a.g.e., c. 17, s.355-356.

³¹ İbn Esîr, a.g.e., c. 17, s. 358.

³² Meşkûr, a.g.e., s. 411.

³³ İbn Esîr, a.g.e., c. 17, s.334.

³⁴ Stanley Lane Poole, Tabakât-ı Selâtin-i İslâm, Ter. Far. Abbâs İkbâl, Tahran 1312, s.152.

³⁵ İbn Esîr, a.g.e, c. 18, s. 138-141.

³⁶ Meşkûr, a.g.e., s. 412.

³⁷ Cambridge, c.5, s. 121.

³⁸ Abdu'l-Ali Kareng, Âsâr Bâstani-i Azerbaycan (Şehristan-ı Tebriz), c.1, Tahran 1374, s. 4.

³⁹ İbn Esîr, a.g.e., c. 18, s. 307-308.

⁴⁰ İbn Esîr, a.g.e., c. 19, s. 165-166.

⁴¹ Meşkûr, a.g.e., s. 413.

⁴² Minorski, a.g.e., s.14.

⁴³ Meşkûr, a.g.e., s. 414.

⁴⁴ Hamdullah Müstevfî, Tarih-i Güzide, Tas. Abdu'l-Hüseyn Nevâî, Tahran 1364, s. 255.

⁴⁵ Molla Muhammed Emîn Haşerî Tebrizî, Ravza-i Ethâr, Tas. Aziz Devletabâdî, Tebriz 1371, s.76.

TARİH EL KİTABI (SELÇUKLULAR'DAN BUGÜNE)

İbrahim Ethem Polat*

Ankara'da yayın hayatına devam eden Grafiker yayınlarından 19. eser olarak Ağustos 2004'de çıkan kitap, Selçuklulardan günümüze bin yıllık Türk tarihine genel olarak göz atmak isteyenlerle, tarih öğrencileri ve araştırmacılar için el kitabı olma iddiasında ve özelliğindedir.

Editörlüğünü Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi tarih bölümünden Doç. Dr. Ahmet Nezihi Turan'ın yaptığı eserin, klasik tarih yazıcılığından farklı bir üslupla ele alındığı hemen dikkati çekmektedir. Kitabın amacı ve hedeflediği okuyucu kitlesi, editörün takdiminde dile getirdiği; *“Üniversite müfredatı göz önüne alınarak, üniversite düzeyinde tarih eğitimi alanlara ve bu eğitime ilgisi olanlara hitap edebilme amacındadır.”* sözleriyle ortaya çıkmaktadır.

Beş bölümden oluşan eser, çeşitli üniversitelerin tarih kürsüsüne mensup konunun uzmanı hocalar tarafından akıcı bir üslup ve orijinal başlıklar altında kaleme alınmıştır.

Kitabın birinci bölümü, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Hamit Pehlivanlı tarafından, **Selçuklular ve Selçuklu Müesseseleri (1000-1300)** başlığı altında üç yüzyıllık dönem olarak ele alınmıştır. Alt başlıklarda, Selçukluların menşei ve tarih sahnesine çıkışı, var olma mücadeleleri, Ortadoğu topraklarına girişleri, iktidar dönemleri, Haçlı Seferleri ve Moğol saldırılarına karşı verdikleri mücadeleler tarihi sıralandırma ile özet şeklinde aktarılmıştır.

Osmanlı Siyasi Tarihi (1300-1600) başlığı ile oluşturulan ikinci bölüm, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet Öz tarafından Oğuzların Horasan'dan Anadolu'ya gelişleri, beylikten imparatorluğa geçiş süreçleri, Osmanlı Padişahlarının Doğu ve Batı topraklarında verdikleri mücadeleler gibi ilgi çekici başlıklar altında ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü hocalarından Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal tarafından, **Medeniyeti ve Müesseseleriyle Osmanlılar (1300-1600)** başlığı ile hazırlanmış olup bir önceki bölümün oluşturduğu alt yapı üzerine Osmanlı kültür ve medeniyetini, devlet anlayışından saray teşkilatına, askeri teşkilatlanmadan maliye teşkilatına, eğitim sisteminden vergi sistemine, sosyal ve iktisadî hayata kadar geniş bir yelpazede akıcı bir üslup ile okuyucuya sunulmaktadır.

Dördüncü bölüm, **Osmanlılar ve Dünya (1600-1800)** adı ile Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç.

* Araş. Gör. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

TANITIM

Dr. Hüseyin Çınar tarafından hazırlanmıştır. Osmanlıların geçirdiği uzun savaş yılları buhranlar ve değişmelerin irdelendiği bölümde önemli savaşlar, 17. ve 18. yüzyıldaki siyasî gelişmeler, Osmanlı tarihi ile dünya tarihi açısından geniş bir bakış açısıyla ortaya konulmuştur.

Eserin son bölümünü oluşturan beşinci bölüm, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Orhan Avcı tarafından **Bugüne Uzanan Yakınçağ (1800-2000)** başlığı altında hazırlanmıştır. 1789 Fransız ihtilaliyle sona erdiği genel kabul gören Yeniçağdan sonrası ele alınarak Fransız İhtilali ve Amerika'nın bağımsızlığı gibi genel dünya tarihindeki önemli gelişmelere kısa bir göz atılarak, Tanzimat ve sonrası dönemde Osmanlı İmparatorluğunun durumu, parçalanması ve çöküşü işlenmiş, ilerleyen satırlarda da Milli Mücadeleden II. Dünya savaşına ve günümüze kadar uzanan Türkiye Tarihi özet şekilde ele alınmıştır.

Beş bölümden oluşan kitabın her bölümünün, konu sonunda oluşturulan kaynaklar, tarihî kronoloji ve devletler, hanedanlar, hükümdarlar listeleri, ayrıca ayrıntılı araştırmaya olanak sağlayan rehber bibliyografyadan oluşması, eserin el kitabı olmasında şüphesiz ki en büyük etkeni oluşturacaktır.

Doç. Dr. Ahmet Nezihi Turan'ın editörlüğünde, her biri kendi alanında uzman olan beş akademisyenin buluşmasıyla ortaya çıkan eser, tarih meraklıların ve araştırmacılarının temel eserlerinden biri olacağı kitaba kısa bir göz atan herkesin kolayca hüküm vereceği bir yargı olacak kanaatindeyiz.

Meraklı okuyucuların eserle bir an önce tanışmaları dileğiyle, çalışmayı büyük bir titizlikle ele alan değerli yazarları kutluyor, Türk tarihine yaptıkları katkılardan dolayı da tebriklerimizi sunuyoruz.

TANITIM

TEMMAM HASSAN'IN "EL-BEYÂN Fİ REVÂİ'İ'L-KUR'AN"

ADLI ESERİ

Mehmet Şirin Çıkar*

Temmam Hassan, *el-Beyân fî revâi'î'l-Kur'an*, Alemu'l-Kutub, Kahire, 2000.

Dr. Temmam Hassan, yazdığı eserleriyle ilim dünyasında kendisinden söz ettiren bir dilbilimcidir. En önemli eserleri; *el-Usûl* (Daru's-Sekafe, Fas, 1981), *el-Makalât fî'l-luga* (Cami'etu Ummi'l-Kurâ, Mekke, 1985), *el-Luğatu beyne'l-mi'yariyye ve'l-vasfiyye* (Daru's-Sekafe, Fas, 1992), *Menahicu'l-bahs fî'l-luga* (Mektebetu'l-Anglo el-Mısıriyye, Kahire, 1995), *el-Luğatu'l-'Arabiyye; ma'nâhâ ve mebnâhâ* (Alemu'l-Kutub, Kahire, 3. Baskı, 1998)'dir.

Eserlerinde genellikle tek tek konulardan ziyade Arap dilbilim metodunu sorgulayan ve bu metoda yaklaşımın niteliğini ortaya koyan (1992, s. 3) bir çaba içinde olduğu görülmektedir. Dr. Hassan'a göre dil, en önemli toplumsal olgu, nesilleri birbirine bağlayan en ciddi bağ, düşünce ve eşyaya egemen olmada en güçlü alettir (1995, s. 2-3). Onun Arap dilbiliminin yanı sıra modern dilbilime olan hakimiyeti, bu ikisi arasında karşılaştırma yapmasına olanak vermektedir. Ona göre, Arap dilbilim çalışmaları, ilmi değil ta'limî başka bir deyişle, vasfî/betimlemeli değil, mi'yari/normatifdir. (Bkz., Temmam Hassan, "Menhecu'n-nuhâti'l-'Arab", **Havliyyâtu Dari'l-'Ulûm**, Sayı 2, 1969-70, Kahire, s. 35 vd.)

Dr. Hassan'ın kendine has bir üslûbunun olduğu da göze çarpmaktadır. Ayrıca onun bazı konularda öne sürdüğü tezlerinin yankı bulduğu ve ciddi değerlendirmelere tabi tutulduğu da görülmektedir. (Bkz. Dr. Selahattin eş-Şerif, "en-Nizamu'l-lugavî beyne's-şekl ve'l-ma'na min hilali kitabi Temmam Hassan: el-lugatu ma'nâhâ ve mebnâhâ", **Havliyyatu'l-Cami'eti't-Tunisiyye**, Sayı 17, 1979, Tunus, s. 193-229.)

Tanıtmak istediğimiz *el-Beyan fî revai'î'l-Kur'an* adlı eseri, Dr. Hassan'ın dilbilim çalışmalarından elde ettiği bilgileri pratiğe dökmesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Yazar, eserin girişinde, *bu çalışmasının Kur'an'ın dil ve edebiyat yönünden bir tefsiri veya Kur'an'ın i'cazını ortaya çıkarmaya yönelik* (s. 7) bir çalışma olmadığını dile getirmiş olsa bile bize göre bu eser, bir dilbilimcinin, uzmanı olduğu konudaki kazanımlarını kullanarak, kutsal kitabı daha iyi anlamaya yönelik bir çabadır.

Eser, tek ciltte toplanmış iki cilt bir eserdir. 500 sayfalık I. cilt, 15 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; Kur'anî terkipte i'rab (s. 17-28), yapı (s. 29-66), çeşitli şekilleriyle karine (s. 67-175), fonetik yapı (s. 175-228),

* Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı

TANITIM

anlamla ilgili bazı sorunlar (s. 259-368), lafızla ilgili bazı konular (s. 369-394) Kur'an metninin kendi içindeki bazı ilişkileri (s. 395-468) ve son olarak da Kur'an'da bulunan Kur'an sıfatları (s. 469-503)'ndan oluşmaktadır.

Konu başlıklarından da anlaşıldığı gibi yazar, dilbilim çalışmalarının elde ettiği kazanımlardan yararlanarak Kur'an metnini anlamayı zenginleştirmek istemektedir.(örnek için bkz. s., 83 vd.)

II. bölüm ise, bu bilgilerin tatbiki niteliğindedir. Nitekim yazar, “delâlet” (s. 7-30), “uslûb” (s. 75-321) ile genel bilgiler verdikten sonra bazı sureler ele alınarak, bu bilgileri tatbik etmek istemiştir. Yazar, metnin daha iyi anlaşılması için, metnin temel yapısı, anlaşılmasını sağlayacak diğer metinler (intertextual) ve gramer ile birlikte doğru anlamın yakalanabileceğini savunmaktadır.(s. 323 vd.)

Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılmasına yönelik çalışmalar, İslam Medeniyet tarihinde önemli bir literatüre sahiptir. Kur'an'ın bütününe açıklamaya çalışan tefsir çalışmalarının yanında, konulu tefsir, iş'ari tefsir ve edebi tefsir gibi tefsir çalışmaları da yapılmıştır. Dil konusuna öncelik veren ve özellikle Emin el-Hûlî ile teorik boyut kazanan edebi tefsirin yanısıra Temmam Hassan gibi, dilbiliminin kazandırdığı yeni perspektiflerden yararlanmak, Kur'an'ı daha iyi anlamaya yönelik yeni ve farklı açılımlar kazandıracağı kesindir.

TANITIM

FAZIL BAYAT'IN DİRÂSÂT FÎ TÂRİHÎ'L-'ARAB FÎ'L-'AHDÎ'L-'USMÂNÎ ADLI ESERİ

Musa Yıldız*

Kerkük Türklerinden olan ve hâlen Ürdün Üniversitesinde Tarih bölümünde görev yapan, değerli bilim adamı Prof. Dr. Fazıl BAYAT'ın Arapça olarak kaleme aldığı *Dirâsât fî Târihi'l-'Arab fî'l-'Ahdî'l-'Usmânî - Ru'yetun Cedîde fî Dav'i'l-'Vesâ'iki ve'l-'Mesâdiri'l-'Usmâniyye* (Osmanlı Döneminde Arap Tarihine Dair İncelemeler – Osmanlı Belgeleri ve Kaynakları Işığında Yeni Bir Görüş) adlı eseri 2003 yılında Lübnan'da Dâru'l-Medâri'l-İslâmî yayınları arasında çıktı.

On iki bölümden meydana gelen eser, büyük boy 488 sayfadır. Eserin giriş kısmında, bu alanda yapılan çalışmalara değinen yazar, bir ülkenin tarihiyle ilgili araştırma yapanların, o ülkenin temel kaynaklarına ulaşmadan çalışmalarını yapmalarının mümkün olamayacağını vurgular. Kendisi de bu çalışmasını yaparken, Osmanlı salnameleri, mühimme ve tahrir defterleriyle bu alanda hazırlanan orijinal eserlerden yararlandığını ifade eder.

Eserin birinci bölümünde Osmanlıların Irak'ı ele geçirmesi, ikinci bölümünde Osmanlıların Bilâdu's-Şâm'ı ele geçirmesi, üçüncü bölümde Osmanlıların Mısır'ı ele geçirmesi, dördüncü bölümde Osmanlı tarihçisi Mustafa Nuri Paşanın görüşlerinden hareketle on altıncı yüzyılda Arap vilayetlerinde iktisadî ve idarî durum, beşinci bölümde Osmanlı yönetim sisteminde Bilâdu's-Şâm'da hanedanlar (1516-1832), altıncı bölümde Osmanlı yönetim sisteminde Doğu Şeria/Bugünkü Ürdün (1516-1740), yedinci bölümde Osmanlı salnameleri ışığında Osmanlı döneminde Ürdün'ün idarî taksimâtı (1848-1918), sekizinci bölümde modern Arap tarihi kaynaklarından yerel tarih araştırmalarına bir kaynak olarak Osmanlı salnameleri, dokuzuncu bölümde Osmanlı Arap vilayetlerinde eğitim/Osmanlı Maarif Nezareti Salnamesi verileri ışığında bir tarihi araştırma, onuncu bölümde Osmanlı döneminde Irak'ta eğitim/Osmanlı Salnameleri ışığında tarihi bir araştırma, on birinci bölümde Osmanlı döneminde Irak'ta Hristiyan ve Musevî azınlık okulları, on ikinci ve son bölümde Sultan II. Abdülhamit ve Kudus'ün Arap-İslâmî kimliğini korumadaki rolü incelenmektedir.

Yaklaşık 400 yıl kadar Arap dünyasında yönetimi elinde bulunduran Osmanlı Devleti ile ilgili olarak, günümüz Arap ülkelerinde yeterli araştırmalar yapılmamıştır. Bunun da en önemli sebebi Arap araştırmacıların Osmanlı

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi (ymusa@gazi.edu.tr).

TANITIM

kaynaklarına başvurmamalarıdır. Bu alanda onların başvurdukları kaynaklar da ansiklopedik bilgiler içermekte olup, ihtiyacı karşılayamamaktadır. Bunun siyasî, sosyal ve kültürel olmak üzere bir çok nedenleri vardır. Fazıl BAYAT bütün bu sebepleri bir kenara iterek, Ankara Üniversitesinde doktorasını tamamladığı yıllardaki birikimleri ve daha sonra Bağdat Üniversitesinde görev yaptığı yıllarda bilimsel araştırma amaçlı olarak Türkiye'ye yaptığı gezileri sırasında temel kaynaklara ulaşmış, araştırmalarının sonucunu yazdığı çok sayıda makalede ve bu kitapta toplamıştır. Kendisi de Türk kökenli olmasına rağmen, duygusallığı bir kenara bırakarak, tamamen bilimsel ve objektif üslûbu eserine hakim kılmıştır. Böylece bu eserde, Arap dünyasında Osmanlı Devleti hakkında mevcut olan olumsuz ve taraflı söylemler, bilimsel verilerle cevabını bulabilmiştir.

Osmanlı belge ve kaynaklarını esas alarak hazırlanan ve alanında büyük bir boşluğu dolduran bu eser, özellikle Arap dünyasında yanlış bilinen bir çok konuyu açığa kavuşturacak ve kafalardaki soru işaretlerini cevaplandırarak kıymetli bir araştırmadır.